ПРИЧЕПА

повість

ІВАНА НЕЧУЯ ЛЕВИЦЬКОГО

КИЇВ-ЛЯЙПЦІҐ · · УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ

EX LIBRIS
РОМАНА
ГЕНИК-БЕРЕЗОВСЬКОГО

EX LIBRIS
ІВАНА
ЛУЧКОВА

Dapsi Pollak

Lpalib 17. IV. 1942

ІВАН НЕЧУЙ

ПРИЧЕПА

Prychepa

Повість

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ.
Київ-Ляйпціґ

КОЛОМИЯ
Галицька Накладня.

WINNIPEG MAN.
Ukrainian Publishing.

I.

В осени, після другої Пречистої, в чималому селі Нестеринцях, вечірньою добою, сидів отець Федір Чепурновський на канапі в своїй світлиці. На другім кінці канапи сидів близький сусіда його, отець Мойсей. Було вже пізненько. Сімя о. Федора, повечерявши з гостем, розійшлася по хатах одпочивати. О. Федір зостався з гостем побалакати, як буває між близькими сусідами.

Не були вони товариші по школі, але всі знали, що о. Федір з о. Мойсеєм живуть душа в душу, дуже часто їздять один до одного й як зійдуться, то не швидко розійдуться.

О. Федір був веселий, реготун. Не один повіт знав о. Федора: його знала навіть вся губернія. Хто не памятав його круглого, повного, червоного лиця, його круглих, великих, сірих, веселих очей! Які-ж то були веселі очи! Самі реготались навіть тоді, як о. Федір журився, або сумував.

Його позні, червоні уста, здається, були зроду складені за-для сміху. Вони стулялись тільки тоді хиба, як у сонного о. Федора злипались очи. А то все було меж червонимиб гуами иблщить два рядки бі-

лих, рівних, дрібних зубів! Голову його вкривали коротенькі, до пліч, ясні коси, зроду завиті кучерями по всій голові; так і стирчали кругом, неначе в кіівських протодіяконів.

Реготуном його знали всі: й попи й дяки, й мужики, навіть пани й жиди. Куди було ні приїде в гості, вже було наймити, погоничі на дворі піднімають регіт. Було ступить на поріг, покаже кучеряву голову, блисне веселими очима, — всі гості аж за боки беруться. Скаже й прикаже, — зараз піде регіт по хатах. Всі любили о. Федора, всі, навіть діти, бігали за ним слідком, ловлячи його веселе слово.

З себе був о. Федір огрядний, высокий, плечистий. На мяких плечах було його ряса аж улипне. Шия в його була така коротка, ніби голова лежала на самих плечах. Мовчати не любив о. Федір. Було або говорить, або регочеться, або разом і регоче й говорить, та все голову закидає аж на плечі. Кучеряве волосся було дрижить на голові, а плечі й груди — аж ходором ходять!

О. Мойсей був високий, сухий. Довгі, рідкі, мякі коси поприлипали до його стовбоватоі голови, розсипавшись тоненькими, позліплюваними пасмами по плечах. З під густих брів блищали чорні як терен очи. На сухому, жовтому, довгому лиці щоки глибоко позападали, а між рідкою бородою та малими вусами темніли сині губи.

Тоді, як о. Федір жартував, сміявся навіть з рідного батька, з своєі жінки, його приятель все було сумує та жалується на слуг, на жінку, на господарство. Не одна тільки однаковість удачі зво-

дить людей до купи: частійше робить людей близькими приятелями противність їх удачи.

— Як би, о. Мойсей, з нас двох та зробився один піп! — каже було о. Федір, — що б то за диво вийшло! Який би то був піп і великий, і широкий, і товстий і довгий!

Світлиця о. Федора була невелика. По-під стінами стояло дванацять стільцівъ, в кутках — косі столики а над ними в горі — косинчики з корнизом на книжки, на проскури; коло стіни стояла комода, а перед канапою — стіл. На стінах висіло багато образів, невеликих картинок, у чорних узеньких рамках, а коло порога висів у білому клобуці, намальований олійними фарбами, якійсь давний митрополит, червоний на виду й увесь обвішаний червоними стрічками, мов молодиця намистом.

О. Мойсей притулився в однім кутку канапи, а о. Федір розлігся в другому, закинувши голову на спинку канапи. При двох свічках, на фоні темнобронзової обивки канапи, обидві постаті так чисто малювались, неначе на чорному полі картини дуже ясне малювання.

Довгий, сухий о. Мойсей був похожий на тих довгих, темних, аскетичних святих, що малюють на византійських образах. І ряса його, з доброї товстої шерсти, спадала навкруги його такими-ж довгими фалдами, й фалди переламувались так-же гостро, впоперек, як і на византійських образах.

На другім боці канапи червоніло повне, кругле лице о. Федора, неначе лице товстого, свіжого амура, що вишивають гарусомъ на подушках, наляпавши йому щоки червоними нитками.

Вже в хатах все поснуло, всюди стало тихо, тілько годинник на стіні цокав, лініво гойдаючи маятником.

Перед пан-отцями, на столі, закритому червоною шерстяною скатертю, меж двома свічками, стояв повний графин горілки. Проміння од свічок пронизувало пляшку з обох боків, вигравало въ жовтій, чистій, як сльоза, горілці, заправляній пахучими корінцями, — бодяном, каманом та геоздичками, блищало веселими іскрами на різаній затичці, на чистих, прозорчастих боках графина. Коло графина стояла тарілка з паляницею й мисочка з вишневим варенням.

— А що, о. Мойсей! Чи випємо по чарці? — запитав о. Федір.

О. Мойсей так смутно, так жалібно подивився на графин, неначе він жалкував за якоюсь великою стратою, неначе в його або дитина вмерла, або коні вкрадено. Аж притухли його чорні очи, а темне, чорнувате лице стало ще темнійше.

— Хиба-ж ти не знаєш, що мині не можна пити? — одказав о. Мойсей.

— А що-ж ми отсе робити-мемо в гостях? Хиба будеме дивитись один одному в вічи?

— О-той доктор мене дуже лякає, — одказав о. Мойсей. — І позавчора казав моїй Марії Йвановні, щоб я покинув горілку пити, а-то погано буде . . .

— А ти ймеш віри докторам! Що ні доктор, то й брехун! Він говорить, аби язик вертівся. — О. Федір закинув голову назад, підняв у гору коротеньку борідку, й захихикав, показуючи два рядки білих зубів. Канапа затряслась, а ближчі стільці аж

ніжками застукотіли об поміст. — А я докторів не слухаю! — промовив далі о. Федір. — Він мині скаже не їсти того й того, а я на злість наїмся, та поздоровшаю. Доктор каже, а ти роби навиворіт; тоді як-раз добре буде.

О. Федір знов зареготавсь і налив дві чарки горілки. Запахло в хаті спиртом, корінням.

— Будьмо здорові! — промовив о. Федір, і випив, прицмокуючи.

В о. Мойсея слинка покотилась. Чудові пахощі торкнули його фантазію, нагадали йому про якісь чудові сади теплого краю. Омана смаку разом з маною фантазії була дуже велика! О. Мойсей нахилив голову нижче, не одриваючи очей од чарки.

— Начинай бо, о. Мойсей! Чого-ж ти скривився, як середа на пятницю?

— Не можна, брат, не можна! Ти-ж бачиш, як я кашляю. Не дурно-ж казав доктор, що в мене з роду нахильність до грудної болізні, бо в мене шия дуже довга.

— Хи, хи, хи! — зареготавсь о. Федір. — Не одрубувати-ж тобі шиї, щоб можна було горілку пити. В довгу шию лучче текти-ме, мов у лотоки . . . Ось попробуй!

О. Федір підняв чарку проти свічки. Кришталева чарка неначе засміялась проти вогню. Червоножовтий, чистий напиток замиготів искорками, неначе в йому грало літнє марево, а чудові пахощі лоскотали в носі, в горлі, по язиці.

О. Мойсея потягло до чарки ніби двома міцними руками. Веліє искушеніє, — промовив він.

— И що зашкодить одна чарка? вговорював далі

о. Федір. Чарка — то одна крапля. Вона тобі горла всього не помочить.

— Може й справді так! — промовив о. Мойсей, радий, що знайшов сяку-таку причину.

Що Божого дня о. Мойсей зарікався пити й курити. Але що Божого дня було знайде якусь причину, щоб розрішити ніби в останній раз. А поті мзнов давав собі зарок, і знов знаходився той капостний, останній раз. І тепер — очи його повеселійшали. Він узяв чарку, підняв її до світла, подививсь на неї любо, як мати на свою дитину, й тихенько почав цідити в рот, помалу задираючи голову. Довго державі він чарку коло рота, высмоктував останню крапельку й, одірвавши чарку, почав утягувати в рот сині свої губи.

— Яке-ж то добро, отся горілка! — промовив тихо о. Мойсей. — І той розумний був, хто її вигадав!

Він схопився з місця й хотів налити другу чарку.

О. Федір міттю підняв графин у гору.

— Е, о. Мойсей, вибачай на сей раз! Просив я тебе, а тепер попроси ти мене! Ха, ха, ха!

О. Мойсей силою взяв пляшку й випив другу чарку.

Перегодя о. Федір закурив сигарку. Перший свіжий димок дуже залоскотав у носі в гостя.

— Не кури, будь ласка! — просив о. Мойсей. Ти-ж знаєш, що доктор не дозволяє мині й курити. Не дражни мене!

— Одчепись ти з своїм доктором! Як його слухати, то й з голоду вмерти треба.

— Стільки раз я зарікався не курити! — каже о.

Мойсей. — Одже-ж не покину! Поки не чую диму, то й байдуже! А як курить хто мині під носом, то здається, оддав би все на світі, щоб тільки покоштувати того поганого зілля.

— Коли хочеш кидати, то не зразу, а помаленьку. Один день покури тричи, другого дня — двічи. От почни так з сього вечора! На, кури!

— Може ти й правду кажеш, — промовив о. Мойсей вже далеко веселійше. — Дай, покурю, та й закаюсь!

Закадили пан-отці й поодкидали голови в кутки канапи. І полилась їх розмова щира, непотайна. Без жодних свідків чужих і своїх рідних, в тихій, теплій світлиці серед спокою темної, осінньої ночі, за чаркою доброї горілки, або наливки, — не раз було пан-отці пробалакають цілу ніч до світа. Вже матушка, виспавшись, було вигляне з дверей, гримне на їх, та й знов засне, а пан-отці на те не вважають! Нічна, пізня доба, чарка горілки розгортують душу, ро́звязують мову, додають красномовности навіть не красномовній речи мовчуна о. Мойсея.

Батюшки мовчали, втягуючи в себе дим і буцім збирали розкидані думи, вибіраючи ту, з котрої треба-б почати розмову.

— Як же, о. Мойсей, твоя сімя́?

— Моя сімя́? Не благословив Бог мене сімєю! Не ростуть мої діти. Чи мене за що Бог карає, чи я сам не здоровий, чи моя жінка така. От і сі діти, що позоставались живі . . . чогось вже мізерніють, кривляться . . .

— Ти плачеш, що твої діти вмірають, а мої вже й геть то живучі. Такого їх, такого їх, що далебіг,

не знаю, що й діяти! Семеро одніс я на кладовище, а там спить у мене аж сім дочок, а два сини в школі. Коли тобі скучно за мертвими дітьми, возьми, будь ласка, в мене зо двоє або зо трое живих. Я тобі ще й подякую.

О. Федір зареготався, аж стільці на тонкому помості застукотіли ніжками.

— Чужі діти не свої, — одказав сумно о. Мойсей.

— Та ще й не мруть чогось! — промовив о. Федір. — Отсе й захиріє дитина, стогне, мізерніє. Думаю: от-от умре! Одже й ні! А все та жінка! Як візьме коло його панькати, тупцяти, як візьме припарювати та припікати, виливати та облизувати, то, дивись, вже моя дитина й очуняє! Ха, ха, ха!

— Гріх тобі, о. Федір, таке говорити про своїх дітей.

— Та вже нехай хоч і гріх! У мене, що на умі, те й на язиці . . . Ха, ха, ха! . . . А як ти собі, о. Мойсей, міркуєш? Отсе в мене сім дочок. Я не лічу синів. Треба їм справити сім суконь, та сім сорочок, та сім пар черевиків. Візьми вдвоє, то буде по чотирнацять. А там ще як почнуть вигадувати свої витребеньки, якісь комірчики, та стьожечки, та блонди, та якесь драntя, та якесь біси-батька-знацо! Та все по моді, та по морді! Я тобі кажу, що на силу, велику, настачаю! А тут, знаєш, ще до того вдались мої дочки в свого батька! Ха, ха, ха! Всі сім товсті, неначе сім тучних коров Фараонових. Сьогодні справиш одежину, а через тиждень вже й тісна стала! Ще добре, що не всі дорослі, так одежина переходить з плечей на плечі . . .

— А хто-ж винен, — промовив о. Мойсей, — коли й ти сам незгірше колесницегонителя Фараона! Гладчаєш що дня, ніврокy тобі.

— Ти й правду кажеш, о. Мойсее! Не давно стулив я собі отсю рясу. Не жаль би було, як би не сказав кравцеві, а-то казав і наказував: не ший же тісно, ший як можна ширше! Коли вчора дивлюсь: на плечах розлізлося шитво. Я до попаді: показую та лаю кравця. А вона мині як одрубала, та ще й при дочках: »Не кравець винен! Сам розлазишся, то й одежа мусить роздатись. Не залізна-ж!« Я покинув рясу, та мерщій з хати! Ха, ха, ха! А тут, не тобі кажучи, ростуть дочки так швидко, як на дріжчах! У других дочки й в двацять років ходять в куценькій сукні. А в мене отсе минє дочці тринацять, так її хоч зараз за-між давай! Одна другу доганяє! Не знаю, що її робити на світі. Богослови знають, що в мене не гурт-то грошей, обминають мою хату, або приїдуть, обідять, обіпють, понюхаютъ, та й поїдуть. А мої дочки сидять, хочь і хороші, — враг їх не взяв! Буду видавати, хто перший трапиться! хоч би і за дяків. А де-ж я їх подіваю? До старших двох вже богослови й не присватуються. Кажуть, що старі. А їм всього вісімнацятий та девятнацятий рік!

— Чого се ти, о. Федір, взявся на своїх дочок? Вони-ж дурно не їдять твого хліба! Вони коло всього, а твоя матушка тільки порядкує.

— От так пак! Ба ще-б посідали та руки поскладали! Вони, бач, і робили-б, що тілько плентали на пяльцях якесь своє дрантя. А я їх до пекарні! Робіть, кажу, діти самі на себе! На вас слуг

не настачиш! Нехай роблять і коло печи, й на городі, нехай хліб печуть, обідати варять у жнива, прядуть. Тільки не пускаю з сорочками на річку та на поле.

О. Федір знов поналивав горілки в чарки.

— Будьмо здорові! — промовив він, випив і закусив варенням. — Прошу покорно, о. Мойсей!

— Ой боюсь, боюсь! Лихо мині з сією горілкою! Хтось лукавий вигадав її на моє лихо!

— Пий бо! чого ти? Дома собі будеш пісновати, а в гостях розрішеніє на вся: вина й єлея.

— Воно й справді, що я в гостях! Не пити-му вже дома, — промовив о. Мойсей, а сам скоса привітно поглядав на ясну, блискучу, як зоря, чарку настойки.

Випили знов по чарці. О. Мойсей довго смакував, обсмоктуючи свої губи.

— Гримаєш ти, о. Федір, на дітей. А в мене-ж то, в мене! Швидко не буде ні дитини, ані щастя, ні хатини, як співають у пісні. Чи воно поробляно, чи воно наслано? Кажуть, що моя хата закладена майстрами на дитячу смерть . . . І в старого батюшки мерли діти. Я вже й воду святив, і знов святив усі хати, вже й питав меж старими людьми . . .

О. Мойсей зігнув шию карлючкою, а голова звисла на груди.

— Бог-зна, чого ти журишся, о. Мойсей! — каже о. Федір. — І хочеться тобі того клопоту? А я не рад, а діти родяться, родяться та й ще родяться, та не знаю, коли тому кінець буде! Моя матушка аки лоза плодовита,нівроку їй! Як спить та не чує, то нехай, не вадить. Що-року, що-року, що-року!

О. Федір зареготався аж поміст задріжав, а стільці затанцювали ніжками.

— По сій мові, будьмо здорові! — промовив він, наливаючи по чарці.

— По сій мові можна й мині, — додав о. Мойсей.

— Та пий разом, не смакуй! — приказав о. Федір, регочучись дрібно. — І чарки чорти-батька-зна які пороблено! Випєш, мов муху проковтнеш!

О. Мойсей не сперечавсь, ковтнув хильцем, і тільки втягував, по своєму звичаю, обидві губи в рот.

— Казав я тобі о. Мойсей, що видам дочок за того, хто перший трапиться, чи він буде дяк, чи мужик, чи циган, чи Лях. Одже-ж я так швидко й зроблю. Внадився до моїх дочок якийся Ляшок. Ходить та й ходить, трохи не що-дня. Дочки й раді, бо, звісно, вже дівчата на порі, регочуть та жартують з ним. А Ляшок з себе дуже не поганий, веселий, брехун, точить баляндраси моїм дочкам. Тільки чин на йому біси-батька-зна який! Він якогось пана підписаря підписар, чи що! Фамилія його — Серединський. Приїхало воно сюди на економію недавно, таке миршаве, обшарпане, мизерне, замліле! — й називає себе шляхтичем. Попереду було мене обминає, знать соромиться свого дрантя, а як облатався, обшився, став на панка схожий, тоді почав до мене підступати та все сміливійше та сміливійше. Потім, дивлюсь, вже й вліз у мою хату! А з дочками куди тобі! наче зріс у панських будинках. І теперички ходить трохи не що дня. Мині вже й наскучає, бо

треба з ним панькатись, коли впустив до своєї господи. Будьмо здорові!

Випили й закусили. О. Федір перехиляв порожню пляшку над чаркою.

— Чи се ми вже й вихилили повний графин? Чи не тим, що ти, о. Мойсей, маєш якусь прирождену нахильність до . . . до чарочки? . . . Ха, ха, ха!

— Як випили, то господар ще принесе, — одказав о. Мойсей.

О. Федір скинув чоботи, підгорнув поли, взяв графин і тихісінько закрадаючись, як кіт до миші, пішов у другу темну хату точити горілку з барильця. Серед тишини ночі чути було дуже виразно, як горілка стиха булькотіла з барильця, вливаючись у пляшку й шелестячи по боках скла.

Коли се — щось заворушилось і загомоніло в темній хаті. В одчиняні двері, як той херувим з небес, вилетів о. Федір. Од швидкого рушення поли його ряси літали на повітрі як двоє крил, а волосся на голові піднялося в гору, як легкий пух. В руках у його був превеликий бутиль доброї горілки.

— Ох мині лихо! — промовив о. Федір, озираючись на темні двері, ніби звідтіль за ним гнався домовик. — Моя матушка почула, що я горілку точу, да так нагнала, що я насилу втік. Коли-б лиш не прибігла та не одняла бутля!

О. Федір поставив бутиль під стіл, але, прислухавшись, що знов все поснуло й затихло, витяг і поставив на столі.

— Будьмо здорові! Померщим чарка, а нам горілка, — промовив о. Федір.

Випили й закусили.

— Смієшся ти з мене, — каже о. Мойсей —, що моя Марія Іванівна забороняє пити, а сам, бачу, незгірше боїшся своєї жінки.

— Е, о. Мойсей! Все то твої докторі нашкодили. Набрехали моїй попаді, що мині горілка шкодить, бо в мене шия дуже коротка. Бач, вір дурням! І довга шия — не пий, й коротка шия — не пий. Страхають мене параличем. Один дідько! І пити — вмерти, й не пити — вмерти! Лучче-ж пити й вмерти! А ну, о. Мойсей, чи правду кажуть докторі? Чи стукне мене паралич?

О. Федір налив, випив і замовк, наче ждучи паралича.

— Ні, нема апоплексії! — промовив. — Тепер же сміливо! Марш у перед!

Знов нахилили чарки й повипивали сміючись.

— Об чім пак ми були розговорились? — спитав о. Федір.

— Об якомусь Серединському.

— Еге! Так знаєш, внадився до мене той Ляшок Серединський. Ходив попереду сам, а се вже почав ходити з нашим сусідою, поміщиком Хоцінським. А знаєш, як я познакомився з тим Хоцінським?

— А як?

— Дуже чудно й смішно! Чи до тебе приходили Ляхи кумами держати до хреста мужичих дітей?

— Приходили перед повстанням і не раз, а се щось і перестали, — одказав о. Мойсей.

— Ото-ж і до мене було отсе й несуть хрестити мужичу дитину. Кумою — молодиця, а кумом —

Лях із заводу. Що се сталося з панами? — думаю було собі. Попереду дерли шкуру в людей, а се почали брататись, пити з ними горілку, обніматись та цілуватись! Щось воно та є! Аж воно так і вийшло . . . Випиймо, о. Мойсей! . . . Раз якось принесли дитину до хреста. Кумою — молодиця, а кумом — якийсь незнакомий пан, здоровий, пузатий, з маленькими, тонкими ніжками, достоту неначе хто підпер барило двома паличками. Рекомендується мині, що він такий й такий поміщик, близький мій сусіда, й приніс до хреста дитину свого робітника, доброго й вірного, знаючи звичай, од хреста не цуратись. А я собі думаю: дай трохи пожартую з паном, щоб не дуже його розбірала охота держати до хреста дітей! Веду кумів у першу хату й починаю хрестити дитину по всім правилам. Читаю помалесенько, виразно, слово за словом, а дяк з паламарем приспівують. Стоїть мій пан, перекидаючи з ноги на ногу своє барило. А я читаю та й читаю, та співаю! Дивлюсь, пан мій вже сопе, з лоба піт горохом котиться, а я читаю та читаю! Ха, ха, ха! Нехай, думаю, покушає, що є на світі де-що й важке. Дивлюсь, вже близько кінець. Я перемахнув на молебінь, давай вичитувати один, потім другий. Хоцінському дав на руки дитину. Він червоніє, та синіє, от-от упаде! Годі, думаю, буде пан нових віників памятати, як о. Федір хрестив дитину. Ха, ха, ха! Навпісля чую — мій пан аж заслаб; мабуть відстояв ноги. Так то ми й познакомились. Ковтай муху, о. Мойсей!

— Ні, щось мало поживку з сієї мухи. Буду ще ґедзів ловити, або-що!

О. Мойсей достав з другого стола стакан, налив трохи не повен і почав дудлити.

— Ог і почав Хоцінський до мене ходити; просить і до себе, дає мині гостинці, шле мині з заводу по голові цукру. Бачу, годить мині, тупцяє коло мене. А як приїде до мене в гості, вється коло моїх дітей, тирить їм у руки польські книжки, цвенькає до їх по польський.

— Та наші Ляшки, — промовив о. Мойсей — таки догоджають батюшкам, хто вміє кілька слів цвенькнути по польський. І я, грішний, колись ненароком, для штуки, промовив слів двоє по польський до свого пана. Зараз на другий день прислав хуру дров! За дві слові!

— За те-ж підставляють вони стільця тому, хто не годить їм! — промовив о. Федір. — Чи чув про благочинного з Куцого? Як його обговорював поміщик Панятівський перед архиєреєм, перед сторонніми людьми, перед панами за обідом, тоді, як вікарий їздив по єпархії! Де-ж пак? Видумав якусь історію, ніби його свиня вскочила в попів огород. Піп дав їй сто різок, велів звязати й одіслав сотським у стан, вкупі з прошенням на оную безпокойную рябу панську свиню.

О. Федір зареготавсь наливаючи горілку в чарку, аж горілка перелилась через край.

— І справді чудна та Польща, — промовив о. Мойсей. — Сама лежить звязана, скручена, насилу дише, а ще таки простягає голову, щоб когось гризти, шукає зубами, щоб когось укусити.

— Будьмо здорові, о. Мойсей! Закушай бо, а-то на голову буде важко. — Ог і почав ходити Хоцін-

ський з Серединським. Чи не моститься він у свати до моїх дочок?

— Ой не хапайся, о. Федір, за сватанням! Питай людей!

— Добре тобі й говорити, коли тобі на шиї не сидить сім дочок.

— Коли-б мині хочь одну дочку! Вже я й хати святив, і пшеницю сіяв на чотирох рогах дома. Пшениця посходила, значить, місце благословенне . . .

— Знаєш, що зроби, о. Мойсей? Обідь ти, голий, серед дня, верхом на лопаті тричи кругом хати та прочитай на бігу тричи »Отче наш«. Тоді певне так попереляку́єш домовиків, що не потраплять, куди втікати! Ха, ха, ха!

О. Мойсей підвів голову, думав почути щось путнє, але зараз схилив її вниз осміхнувшись.

— От ходить до мене Хоцінський та годить мині. Недавно отсе прислав мині деревні на повітку.

— Чи й той пан годив тобі, що поперсду був тута? — спитав о. Мойсей.

— Де там тобі! Той був з багатих, значних Ляхів, з аристократії, проклятий та гордий, як сатана! Йому мабуть здавалось, що він і тепер панує на Вкраїні, як було колись за царя Гороха.

— Хиба-ж і не панували Ляхи в нас? Що хотіли, те й робили, не було їм упину, — одказав о. Мойсей.

— Як приїхав до нас той старий пан, я накинув свою скуфію, надів найновійшу, найпросторнійшу рясу та й пішов до його. Думаю: й познакомлюсь, і поговорю за квіт на дрова. Бо тоді, бач, пани давали нам дрова з свого лісу. Оповістив його через

льокая. Коли се — виходить до мене пузáнь у шляхроці з люлькою в зубах на довженнім цибукові. Надувся, насупився й заступив мині двері до гостинної, й починає питати, чого мині треба, як того мужика, а сісти й не просить. Е! думаю, біс бо твоєму батькові! Не годиться-ж мині стояти коло порога та ще й в скуфії. — Вибачайте, кажу, пане, але ні вам, ні мині не приходиться говорити настоячки! Взяв я, минув його, пішов в гостинну та й лагожусь сісти в самому більшому креслі, а його прохаю сісти коло себе. Він тоді ні в сих, ні в тих, так йому погано стало! Поставали ми обидва коло фотелів та й почали вгніздкуватись. Ніяк не влізу в прокляте кресло, таке вузьке! Коли дивлюсь і пан застряг і не влізе далі. Ха, ха, ха! Зареготався я, а пан і собі за мною. — Шкода, кажу, пане! не за-для нас робляна ся мебіль! Сідаймо на софі! Сів я, та й упірнув у пружини до самої землі, а пан упірнув з другого боку. Сидимо ми, тільки голови наші видко, мов десь за горами виглядаємо, а софа тріськ! лусь! тріськ! та все тріщить по-маленьку. От-же з того часу й почав ласкавійше зо мною поводитись, почав руку подавати . . . Випиймо, о. Мойсей, за вічну память шляхетського польського гонору!

Випили й закусили.

— Е, о. Мойсей! Ти, бачу, й чести не знаєш. Дивись, вже горілки тільки на дні! — промовив о. Федір, трясучи останньою горілкою, котра билась об пляшку, аж скло дзвеніло. — Як же я теперички добуду другого бутля? Треба рачки лізти в ту хату, бо матушка почує!

О. Федір знов, ступаючи навшпиньки, пірнув у

темні двері. Але матушка, мабуть звикла навіть через сон стерегти барильця й пляшок з горілкою, зараз заворушилась. О. Федір, наче архистратиг з небес, вилинув прожогом з темної хати, держачи на руках чимале барильце, в которому горілка жалібно плескалася в порожньому місці.

— Благовіствуй, земле, радость велію! — каже о. Мойсей.

— Не дуже й велію, бо тільки на дні, та й то простої, ненастояної. Не потрапив . . . бо в хаті пóночи.

— Дарма! давай, покушаємо, яка вона? . . . Як же твої сини? — спитав о. Мойсей, піймавши доброго ґедза з стакана́.

— Як? Василь вже в фільософії, вчиться дуже добре, а менший й доси в низчих клясах. Вигнався аж до неба, а дурний, як треба. Не хоче вчитись! Така шельма, таке ледащо, мабуть тим, що в батька свого вдався. Ха, ха, ха, ха! — О. Федір зареготавсь, аж одна дитина закричала з просоння.

— Хиба-ж ти не вчився в школах? — спитав о. Мойсей.

— Який там недовірок його вчився-б! Ще в бурсі було сяк-так. Вчителі добре приганяли, а я дуже боявся каторжної лози! Раз дали такої прочуханки, що й доси памятаю. Було аж сльози тобі котяться, а таки не вилупиш тих проклятих Латинів та Греків, як Отче наш! Перевели мене в семинарію, зачув я волю. Дивлюсь: авдиторів немає, Греки та Латини валяються в нас по-під ліжками. Не вивчишь лекції — професорі й слова не кажуть. А тут ще й не визивають! Еге, думаю я, аж ось де лахва!

Кидай, Федю, книжки та гуляй! Гуляю я та гуляю, книжки й у руки не беру. Коли зирк! читають на конференції, що такого-то раба Божого Федора Чепурновського *по малоуспѣшію и маловозрастію* зоставити в тім-же класі на другий курс, то-б то ще на два роки. От і попасав я, трохи покаявся, перевели мене трохи не в першому розряді. А в фільософії як закоштував я волі мисли, як і подобає фільософові, покинув я знов книжки. Гуляв, гуляв, аж до кінця курса! аж остобісіло! Зберемось було, та все молоді, веселі товариші, пємо, танцюємо, співаємо, в карти граємо. Ох! що то за час був хороший, вольний, веселий! . . . Випємо, о. Мойсей, як ми колись випивали, як стояли на кватирі у Качуренка. Помянімо дні нашої слави, наших веселих молодощів!

О. Мойсей добре поминав свої молодощі, бо дудлив без перерви з свого здорового стакана, не дожидаючись частування.

— Але дивись, о Мойсей! — крикне о. Федір, — вже й барильце порожне! Потрівай! розкажу я твоїй Марії Йвановні!

— А я твоїй Марії Василівні, — одказав о. Мойсей.

— Ой! не кажи, братику!

— А не скажеш моїй? Як не скажеш, то я й твоїй не скажу.

— Вже й у вікнах сіріє, й небо світліє, світ недалечко. Чи не одихнути нам, о. Мойсей?

О. Мойсей тільки звісив голову ще нижче на груди.

— Чи потрапимо до нашої постелі? — спитав о. Федір.

— Потрапимо! аби тільки з місця зрушити, — одказав о. Мойсей. — Підведи мене, а я тебе!

Побрались пан-отці за руки, підводячи один одного, встали й тихенько подибали до постелі. Ні один з їх не заточився ані трошечки, поки дійшли до другої хати.

— Знаєш, о Федір, яка мині прийшла думка. Як то ми в-двох подужали вкласти в копи стільки горілки! Адже-ж ми випили як-раз мабуть по два бутлі!

— Я думав, що тобі й справді путня думка прийшла в голову!

Пан отці полягали й ще довго балакали, що далі, то все тихійше.

— Ну що, о. Мойсей, як би після сього всього та скласти нас до купи! Ой, ой, ой! Який би то з нас вийшов великий піп! мабуть якийсь протоєрей, або архиєрей!

— Ні! Бог з ним! — одказав о. Мойсей. — Тепер з одного мене або з тебе вийшов-би цілий причет церковний. Адже-ж тієї горілки, що ти випив, стало-б на ввесь причет!

— Чи не випити нам ще до подушки? — спитавсь о. Федір. — Тут в моїй келії є пляшка настоєчки. Я ховаюсь таки од своєї жінки.

— Як випити, то й випити! Я ніколи не цураюсь того добра.

О. Федір достав пляшку з-під якихсь папірів, вдається Єпархіяльних Відомостей, завішаних одежою, сів на ліжку, випив сам і почастував о. Мойсея.

— Ой добра-ж ся настоєчка!

— Ну, випємо за своїх овець, за пасомих!

Випили.

— Ну, випємо за протоєреїв і архиєреїв!

Випили.

— Випємо за христолюбивеє воінство! Йому перше місце! Куди-ж нам до їх, о. Мойсей!

— Ну, випємо ще на сон грядущих! — додав о. Мойсей.

— Одже-ж ти, пан-отче, здається пив-би й через сон, — одказав о. Федір.

Полягали пан-отці й довгенько гомоніли щось, вже не слухаючи один одного.

— Як? Твоя Марія Йванівна сама дома? — спитав о. Федір.

— Що? що таке? гуска Йванівна, заправляна на горілці? — замолов нісенітницю о. Мойсей та й заснув.

II

На другий день сонце високо підбилося в гору, а пан-отці ще одпочивали. Тричи закипав, тричи погасав самовар у сінях, а пан-отці спали. Вже матушка наготувала сніданя, порозсилала людей на роботу, ходила, нудилася без роботи, двічи молилась Богу, а пан-отці все почивали. Не втерпіла таки матушка, пішла побудила пан-отців і послала до їх наймичку з водою й рушником.

Трохи перегодя в тій самій світлиці, на тих самих місцях, як і ввечері, сиділи на канапі пан-отці й не говорили й слова. О. Федір, свіжий, здоровий, як і попереду, протирав очи, позіхав, хрестячи рот за кожнім разом, одкидав за вуха мокрі після вмивання густі кучері. О. Мойсей сидів непорушно,

похиливши голову, трохи скрививши на бік сиві губи. Причесаний, мокрий волос його прилип до голови. На столі, засланім червоною скатертю, стояли три стакани чаю. З боку стояв тої самиї графин, повний жовтої, чистої горілки, тарілка з гарячими пирогами й маслянка з маслом.

— А доки ми будемо продирати очи? — промовив о. Федір. — Рання пташка носок набіває, а пізня очиці протирає. Матушко! ходи лиш до нас, та почастуй нас!

Вийшла матушка, ще молода на вид, чорнява, в білому простенькому чипкові. Є такі люде, що й до смерти не теряють краси, цілий вік цвітуть то молодою дівочою красою, то роскішною повною жіночою, то якоюсь старечою красою. По лиці було видко, що Марія Василівна колись цвіла пишною красою. І тепер ще не стратила вона ні чудових, чорних високих брів, ні іскрянного блеску в огневих, чорних очах, ні червоного цвіту на губах, ні румянцю на щоках. Здорова на виду, повна в тілі, навіть огрядна собою, вона говорила дуже тоненьким голосом тихим і співучим, вимовляючи слова з протягом, ніби пісню співаючи.

— Добридень вам, пан-отці! Як вам спалось? що снилось?

— Гуска Йванівна снилася, та ще й на горілці! — приснув о. Федір од сміх.

— Добрі смішки, коли повипивав горілку з усіх бутлів! — загримала матушка. — Чого-ж ви сидите та куняєте! Чому не пєте по чарці? О. Мойсей! Ану же лиш по старинному звичаю — до чаю!

Марія Василівна налила чарку, покоштувала,

помочивши тільки свої свіжі губи, долила знов і піднесла о. Мойсею.

О. Мойсей підняв очи з каламутними білками й зирцув на чарку. Він боровся з своєю думкою дуже, дуже, скільки було сили, як борються на смерть два люті вороги. О. Федір подивився на його, зареготавсь і промовив:

— Еге, о. Мойсей, в тебе в роті наче чумаки ночували! Випий, будеш здоровший, коли вчора пив, а похмелитись і Бог велів.

О. Мойсей й не сперечався довго, випив і закусив пирогом.

Матушка взяла стілець, приставила до стола й сіла поруч з о. Мойсеєм. Свіже, повне її лице, освічене ясним сонцем, стало в рівні з блідим, жовтим лицем її сусіда. Здавалось, що жизнь і смерть посідали рядочком, щоб глянути одно на одного й подивуватись із себе. Дивись, мов, яка я гарна та свіжа, а ти жовта та кисла!

Тільки що випили вони по стакану чаю, на дворі гавкнула собака й побігла до воріт, ніби комусь назустріч. Всі троє разом зирнули в вікна. В ворота входило два пани. Один товстий, як бочка, другий молоденький, тоненький, як хлопчик.

— Бог несе дуже ранніх гостей, — промовив о. Федір. — Се-ж наш Серединський із Хоцінським.

Серединський, як показує його прізвище, походив не з чистої польської шляхти. Його давній рід щироукраїнський був здавна обляшений. Колись давно, ще не за нашої памяти, приїхав на Волинську Україну десь із-під Варшави один польський пан-дідич в свій куплений на Волині маєток. З панею наїхала

польська двірня, Польки покоївки. Недовго думаючи, зараз дідич збудував костьол на українській землі, знайшов ксьондза, й так швидко завелась маленька Польща в нашому селі. Пан звелів набірати селян у свій двір. Наші хлопці й дівчата швидко зацвенькали по ляхівський, бо пан і пані ненавиділи нашої української мови, й заказали, щоб люде в покоях або говорили по польський, або й ротів не роззявляли.

Швиденько потім пан вибрав собі до двору двох хлопців, потомків старих козаків. Обидва були високі, рослі, кучеряві, чорняві. Обидва були одного зросту, одної вроди, з однаковими чорними очима, з однаковим чорним великим вусом і товстими, аж кудлатими бровами. Одного пан знайшов таки в своєму селі, а другого довго підбірав по других селах, як от підбірають під масть паристих коней, або волів. Знайшов він такого козака в чужому селі. Одного дражнили Середою, другого — Суходолею.

— Ви хлопці, вірні мої слуги! — було каже пан, — вам слід дати добру плату за службу. Говійте до костьола, дам вам до-життя грунт і хати, дам по ставочку, тільки приставайте до нашої віри.

Уперті хлопці не згодились.

Кажуть: де дідько сам нічого не вдіє, бабу пошле. Так і тут сталося. Поженив пан наших хлопців на Ляхівках, покоївках, що пані привезла з-під Варшави. Пан вибрав других козаків, а Середу й Суходолю одпустив на волю, дав їм до-життя по хаті, по грунту, по ставку, де тоді землі було доволі, а людей було не дуже густо.

Уплив рік, і вже козаки говіли до костьола, молились по польський Богу, до баранка Божого, били себе кулаком у груди за молитвою, *клечили* на одно коліно. Середа став паном Серединським а Суходоля — Суходольським. А через кілька десятків років два перевертні розплодили двоє ляхівських гнізд на Волинській Україні, тієї дрібної, нижчої шляхти, що її доси її доволі по-меж нашим народом.

З того одного гнізда вулинив і татýнь нашого знакомого писарця Серединського. За землею стало скрутнійше. Вже син старого пана пооднімав, кому що було даровано до-живоття. Ціла сімя́ розлізлась по Вкраїні, шукаючи хліба то в писарях, то в економіях, то в московських канцеляріях. Дрібна шляхта бідніла й помаленьку вмішувалась у народ, теряючи свою католицьку віру й польську мову. Батько нашого Яся Серединського вмер у бідности, не теряючи одначе шляхецтва, й зоставив сина сиротою.

Підпанок зріс меж мужицькими дітьми, прийняв доволі всякаго лиха. Його мати мусіла дати його в суконну фабрику робітником. Сміються було люде з пана-робітника! Ясь Серединський не цурався нашої церкви, бо костьол був за верстов шістьдесять, кілька раз сповідавсь і причащався в церкві, а кілька раз в костьолі, й певне вважав за однакові обидві віри. Потомок перевертня очевидячки вертався до свого роду, до свого племя. Українська кров, перелита кільки раз через польські жили, знов зливалась із рідньою кровю, непереможною силою історичнього нашого життя.

Ясь Серединський з поміщиком Хоцінським увій-

шли в хату, привітались із господарем, з гостем. Хоцінського попросили сісти на канапі, а Середінський присів на стільці коло вікна ік порогу, напроти дверей до другої хати, де бігали й вештались дочки о. Федора.

Товстий Хоцінський насилу дихав, одсапував після дороги. З широкого, мякого, оперезаного густими морщками його лоба лилися краплі поту й застрягали в густих сивих, кудлатих бровах. Товсте, повне, як торбина з борошном, його лице блищало неначе маслом обмазане; очима він позирав з-горда, по панський, як звикли позирати в нас на Вкраїні Ляхи, й навіть тоді, як лестяться до чоловіка.

Середінський частенько поглядав за двері, сидячи коло вікна. Веселий промінь сонця йшов черев вікно, розсипався помеж зеленим листом китайської троянди, що стояла на вікні, й простягався золотим пасмом крізь лице Середінського на землю. У тому волотому проміні світилося молоде лице Середінського. В його лиці, здається, злучилось до купи все, що було луччого й красчого в красі типа українського й польського. Стиха освічений з боку, обквітчаний зеленим листом рожі, сидів тут неначе предок його, козак Середа. Той же був волос роскішний, густий, кучерявий, той вус чорний, те-ж лице з румянцем, ті брови рівні, блискучі, густі, — той козак Середа, та не той! І волос на голові був мякійший у пана Середінського, й кучері блищали, як шовк, і брови тонші, й вуси наче вимальовані на білому тілі з тонісінькими, як тін, бережками. Його тіло було біле, гладеньке, як папір, а темновата українська свіжина зісталася на щоках, неначе темнова-

тий осередок листочків світлого чорнобривця. З-під чорних брів світились чисто польські ясно-сірі великі очи якось по дитячий, трохи з усміхом. Молодий був панок Серединський. В його очах ще не світилась його душа доросла, його серце доспіле. А по тому стиха задуманому лиці, по дитячих румянцях на щоках трудно було вгадати, як заблищать його очи, які думи заворушаться в голові, як він прийде до зросту й душевної сили, як заграють у його серці принадки.

Серединський сидів і мовчав, трохи скорчившись, як от сидять меньші перед старшими. Розмову розпочав пан Хоцінський. Він говорив по український, але вимовляв слова якось на польський лад. Наше *и* він вимовляв як польське *у* або московське *ы*. Наші голосні й зголосні літери в його виходили такими шерсткими, ніби він ставив ъ перед кожною. Уся мова його була якась тугá, лемехувата.

— Як же вас, о. Федір, Бог *мылъує*! як *жывъетъе* ви з *дътками*. Як ваше здоровя?

— Спасибіг, так само, як і ваше! — Усі осміхнулись. — Здається, на силу носите? — додав о. Федір.

— Ой важке, важке моє здоровя, — одказав Хоцінський, держачи обома руками живіт.

Мабуть не погано панам, коли надбали собі такого здоровя! — промовив о. Федір, поглядаючи на його скоса.

— Ви-б уже не питали один одного про здоровя, — вмішалась матушка.

— Що-ж доброго начитали ви в вашому *Сынѣ отечества*? — спитав пан Хоцінський. — А я от при-

ніс вам знов кілька номерів *Вѣсти.*[1]) Сказати вам, пан-отці, правду, ви не знаєте, що є в російській літературі найлуччого, й читаєте не-знати-що. І меж Россіянами, бачу, єсть люде вже як люде, й розумні й просвічені, котрі зрозуміли, який поклад діла повинен бути найлуччий. От дивіться: яка невелика отся газета, а яка правдива!

Хоцінський розгорнув листок газети й почав водити очима за стрічками.

— Нарікають на нас, на Поляків, — промовив Хоцінський, — ніби ми встоюємо за панством. Дивіться! Ось пише те саме русский же, й думає якраз так, як і ми! Пішла в вас мода на мужиків, а панам ніби на світі й місця немає! А коли сказати правду, то тільки пани поробили все, що є на світі доброго, їх розумом стоять царства, цвіте наука, цвітуть фабрики, живе сам мужик. А мужики тільки пили в корчмах горілки, та орали поле, та лаяли панів. До чого мужик вартий? Тільки сіяти та орати, та панщину . . . чи то, правда, роботу чорну робити! А тепер дали їм волю, порозпускали їх, громада верховодить по селах, далі будуть верховодити й нами! Повидумували земства, де мужик сидить врівні з паном. Се все я вичитав у *Вѣсти!* По моєму, хто до чого родивсь, до того й берись. Як не піп, то й не микайся в ризи! Всьому дав Господь своє місце в світі. Одним треба панувати, другим покорятись. Не можна бути всім панами, — не можна бути всім і мужиками! Що сам Господь повелів, те й повинно бути!

---

[1]) Газету сю видавав в Петербурзі п. Скарятин. Вона стоїть за інтереси панські й аристократичні.

— Коли-ж то повелів таке диво Господь? — спитав о. Федір.

— Воно не велів Господь такими словами, але в Біблії.

— В якій-же то Біблії? Хиба в польській, бо в нашій нічого такого не має, — промовив о. Федір, сміючись. — Чому-ж і з мужика не може бути й вчений, і купець, і чиновник?

— А нехай Бог милує! — крикнув Хоцінський. — Що создав Господь, то не зміниться.

— Але-ж Господь создав тільки голого Адама та Єву, й не создав шляхтичів, ні мужиків.

— Які бо ви, о. Федір, чудні, єй Богу! а ще й духовні й просвічені! Ви знаєте, що не все Бог написав у книгах, але є ще на світі й фільософія . . .

— Се якась чудна фільософія!

Подали чай. Серединському мабуть наскучило слухати таку розмову. Він узяв свій стакан і пішов до другої хати до панночок. Старі самі зостались у світлиці.

Заговорили потім про господарство, про врожай, про буряки, про робітників. Пан Хоцінський звертав мову на те, що колись-то було добре всім, і панам, і духовенству, й навіть мужикам, як мужики були панщанні.

— Мова мо́вится, — як кажуть, — промовив Хоцінський, — а ми з паном Серединським до вас, о. Федір, не в гості прийшли, а за ділом. Я знаю, що о. Мойсей ваш приятель, і буду й при йому говорити щиро й прямо. У нас молодий, а в вас, о. Федір, молода на поготові. Старша дочка ваша й хороша, й добра, й хазяйка, а пан Серединський, як ба-

чите, хлопець пристойний, здоровий, а до того швидко буде на другій половині Нестеринець, в мого сусіди поміщика економом, як вибуде рік старий економом. Сказати вам правду, Серединський, коли тільки схоче шануватись та не лінувати-меться, то чоловіком стане, бо він хлопець дуже розумний й до всього придатний. Ви знаєте, що ми близькі сусіди, що я вам не ворог, зле не мислю ні вам, ні вашим дітям. Коли воля ваша, хліб наш приймайте й дітей заручайте. А як ні, то й ні. По чарці та й до дому!

— Се-б то мова про старшу дочку? — промовив о. Федір.

— Еге, — одказав п. Хоцінський. — Чого їй сидіти та хліб батьківський збавляти, коли вона буде щаслива й за Серединським?

Хоцінський знав, що сім дочок сиділо на шиї в о. Федора, й богослови навіть обминали старших дочок.

— Про мене, — одвітував о. Федір. — Але-ж треба жінки й дочки спитати. Коли в їх згода, то про мене хоч і поклони бити. В мене дочок — хоч на продаж!

— Та молоді вже давно згодились! — промовив Хоцінський. — Я вже то добре знаю.

— Піду пораджусь із своєю старою, — сказав о. Федір і вийшов до другої хати.

— І не говори! — промовляла стиха матушка в третій хати. — Не дам я своєї дочки за світського! Підождім трохи, може хто навернеться.

— Нічого нам богословів ждати! Вони сватаються, де сотнями пахне. А які наші достатки, про те знають усі. Хиба-ж мало богословів перебуло в

нас? А чи спитав хоч один? Не оддамо дочки за Серединського, то дамо за дяка. А по моєму, вже лучче йти за панка, ніж за дяка. Все таки буде Ганя пані, а не дячиха.

— Боже-ж мій! Але-ж вона буде не духовна! Наш рід увесь духовний, одна Ганя наша одрізниться. Та ще якої він віри? — Сльози виступили на очах у матушки.

— Про віру хто його знає! Він здається й нашим і вашим, і до костьола й до церкви. Даваймо дочок, поки женихи трапляються, бо потім і таких не стане.

— Як хочь! Ганя сама каже, що їй не йти за богослова. А мині жаль. Першу дитину видаємо, та й то Бог зна, як, за якогось Ляшка чи недовірка.— Матушка залилась слізми й не змогла далі слова промовити.

— Будуть люде нарікати на нас, — промовила далі мати, втираючи сльози хусточкою. — Буде Ганя нещаслива, — скажуть, що ми втопили своє дитя. Коли-б же він був хоч добрий, а-то хто його знає, що воно за людина! Я мати своїй дочці. Чує моє серце щось не-добре. Чи щаслива-ж буде вона з ним?

— А хто-ж його вгадає? Як би пак знаття́, що колись буде! Правда, й Ляхи бываютъ добрі люде, а він таки не цурається нашої церкви. Боже їх благослови! Між ними є любов, а де любов, там і щастя. А хиба-ж ми не були щасливі, хоч були обоє дуже вбогі?

Сим словом матушка трохи заспокоїлась. А о. Федір пішов сповістити пана Хоцінського, що від старих жадної претичини не має.

Не горлиця за дітками літним вечером у лузі жалібно воркує, — то рідня мати перед заручинами за дочкою молодою плаче та сумує:

— Іди, дочко, коли твоя добра воля! не силуємо тебе. Коли будеш щаслива, дякуй своїй долі. А як будеш сльози лити, ввесь свій вік тужити, не нарікай на мене, не нарікай на батька. Чи я-ж не мати своїй дитині? Чи я-ж не бажаю, Господа не благаю рано й вечір, щоб мої діти були щасливі, хоч й не багаті? Чи я-б тебе, моя доню, не обзолотила? Чи я-б тебе не оддала за богослова, як би сила моя, як би воля моя! І тепер я за тобою плачу, — промовляла мати, обнявши Ганю, — і тепер боюся дати тебе в чужі, небезпешні руки! Лучче-б я тебе під шум пустила, ніж мала от-так видавати! Будеш, Ганю, безталанна, — не кляни, серце, своєї матери!

Не зозуля в зеленім лузі веде перед меж галочками, — то молода зговорена виходить на заручини з молодими сестрицями.

Обсіли сестри, як галочки, навкруги всю світлицю. Зацвіла світлиця о. Федора дівочими личками, та все чорними очима, та чорними бровами, як горідчик цвіте на весні. Сама Ганя, повна й здорова, була схожа на рослину, що виросла на добрій, влагкій землі, поливана дощем, завше освічена сонцем.

Молода, кажуть, все буває гарна. Гарний пупянок меж зеленим листом, але красча квітка, як розгорне свій увесь роскішний лист й розпустить навкруги себе пахощі. Ганя сиділа коло молодого в повній дівочій красі, як маківка раним ранком, що тієї-ж ночи розпустилась із пупянка. З її лиця ще

не сплили ті румянці, що виступили при однім слові хлопця-чорнобривця: »Чи будеш ти, мила, на віки моєю?«

Мати сіла проти своєї дочки й очей з неї не зводила.

— Брови твої, серце доню, брови чорні, кому-ж ви достаєтесь? чи другові, чи ворогові? чи долі, чи недолі? Не почорнієте ви в роскоші, коли-б же ви рано не злиняли в нуждї?

Взяв жаль серце матері.

Пан Хоцінський блискотів сірими вилупленими очима на молоду, на молодих її сестер, як той вовк, що залізе до овечок у кошару. А Серединський сидів поруч із молодою, хороший, молоденький, наче той моло́дик на небі. З-за стола виглядали його очи тихі, губи осміхаючі, густі кучері. Його раде лице все світилось і блищало веселостю, мов у хлопчика, тоді як його або похвалять, або по головці погладять, або дадуть дуже доброго гостинця.

Один о. Мойсей сидів похнюпившись. Невесела думка лежала в його на серці. »Коли-ж то мині доведеться видавати дочок за-між, женити синів?« була в його така думка. Поглядав він ласкавими очима на молоду, теплим поглядом на чужих здорових хороших діточок, а його батьківське серце аж боліло. В йому прокидалися батьківскі інстинкти, заворушилася потреба любови до дітей, невгамована потреба щастя великого, хоч і неспокійного та болячого, — мати й годувати дітей, тішитись і боліти ними, а потім видавати їх за-між, або женити. І заздросно йому стало чужим дітям, чужому щастю, навіт чужому клопотові.

Всі сиділи й більше думкою думали, ніж говорили. Буває час, де потрібнійше красномовне мовчання, ніж говірливе слово. О. Федір, по своїй удачі, був не зугарний наладити мову на тон дуже поважний, нежартовливий, і теж мовчав.

Коли се з другої хати одчинилися двері. У світлицю вступила стара бабуся, одягнена чепурненько, в білу сорочку, в чорну спідницю з червоними квіточками, й завязана чорною хусткою. Поцілувавши о. Мойсея в руку, вона хотіла приложитись і до руки Хоцінського. Він не дав руки, бо при людях Ляхи не дають руки цілувати. Бабуся принесла в руках килим і почала розгортувати в кутку перед образами. Всі встали. В молодих запалились щоки полумям. Мати не вдержала сліз, як молоді стали на килим і почали бити поклони. Їй здалось, що дочка вже ступила на хистку кладку з-відкіль посунеться в воду. Всі сестри, дивлячись на матір, і собі поскривлялись.

О. Мойсей прочитав тихо молитву. Його голос тихій, з недужих грудей, тремтів од жалю. З-за дверей виглядала бабуся й дівчата. Побили молоді поклони, поцілувались із старими, Ганя поцілувалась зо всіма сестрами й з бабусею. Пан Хоцінський надувся, вирівняв спину, щоб наддати собі ще більше поваги; його живіт страшенно випнувсь як здоровенний гарбуз, що иноді на продиво вродить у городі меж меншими.

Та-ж сама бабуся ввійшла в світлицю й внесла на підносі пляшку вина й чарки. Всі почули, що церемонія скінчилась і почався звичайний час. Всі загомоніли, сестри почали шептатись, молодий почав тихо говорити з молодою.

Побрали чарки в руки.

— Тепер, Ганю, так! — промовив о. Федір, взявши чарку, — або пан, або пропав! Будьте-ж ви щасливі в-двох у парі, як і я щасливо іжив свій вік. А ти, Іван Станиславович, жалуйте мою дочку, коли берете клопіт на себе, а то ще як схочу, то й не оддам!

Годі вже тобі жартувати! І тут не обійдешся без жартів, — промовила матушка. — Пішли-ж, Боже, вам з неба, чого тільки треба! Дай Боже вік довгий і щасливий! — приказала Марія Василівна до чарки, втираючи сльози.

— Де-ж ви, паничу, будете священиком? — промовила сміливо бабуся до молодого. Вона вигляділа всіх дітей о. Федора й молоду, Ганю, й була домашним чоловіком у господі, а дітям здавалась близькою родичкою. — Чи далеко завезете нашу панну? — спитала бабуся.

— Всі засміялись.

— Я не буду священиком, — одказав Серединський, почервонівши на лиці.

Бабуся очи витріщила.

— То наша Ганя не буде матушкою? — спитала вона в Марії Василівни.

— Не буде, Мотре.

— А чим же вона буде?

— Вона буде пані.

— Ох мині лихо! Нехай боронить! — прохопилась стара, й сама не зоглядівшись. — Ви, паничу, лучче вистарайтесь на священика!

О. Федір кивнув бабі, щоб вона йшла собі до кухні, не соромила панів.

А тим часом у дбалої господині пані-матки вже й обід постиг. Вона попрохала всіх у столову хату до обіда, а бабуся росказувала в кухні, що їх Ганя не буде попадею, а буде панією. Пішла про теє чутка по селу, загомоніли молодиці. І не раз, зострічаючись з Ганею, благали її добрі люде не йти за пана, а дожидати священика.

Тижнів зо три зоставалося ще до весілля. Тижнів зо три без перестану чути було весільні пісні що дня й що-вечора до пізної ночі в хатах у о. Федора. Як ті пташки на весні виспівували наймички в пекарні. А в покоях шість сестер Ганиних, готуючи сестрі виправу, перегукувались з наймичками, як соловейки в гаю. А до їх голосів прилучає й молода свій жалібний голос, як та горлиця:

Заручена ти Ганнуся,
Зарученая,
Та подала свою руку,
На заруку.

Ручко-ж моя білесенька
У батенька!
А чи будеш така біла
У свекорка?

— Коли-б уже, Ганю, ти швидче йшла собі заміж! — казав батько, сміючись. — Так накричали мині вуха своїми піснями, аж голова болить. Піду в клуню, ляжу, думаю одпочити, а там під повіткою наймички коноплі тіпають та вищать, так, що й спати не можна. А тут у хаті дочки голосять! І горло їм не заболить!

А тим часом як в одній хаті весела молодість

пісень співає, в другій хаті клопотлива старість раду радить.

— А яка твоя думка, пані-матко? — спитав о. Федір у жінки. — Я не думаю справляти такого бучного весілля, як наші батюшки справляють.

— А що-ж ти думаєш? — спитала його матушка, здивувавшись.

— Я те думаю, що не буду запрохувати гостей на весілля білетами. Попрошу о. Мойсея, та твого брата, та свата Хоцінського, та й годі. Закажу молодому, щоб музик не наймав, коли то ще є за що найняти. Ти знаєш, які наші достатки. Лучче дамо дочці ті гроші, ніж маємо втратити на весілля. А то наїде гостей трохи не з усего світу, і втрачайся на сотню або на дві рублів! Воно таки, як би дочка йшла за богослова, то не жаль було-б заходу! А сей латаний зятьок нехай пробачає!

— А хиба-ж весілля справляється для зятя? Чом же не для дочки та й не для нас?

— А хто-ж їй винен, коли вона не їде за богослова!

— Хто-ж більше, як не отець-мати! Як би ми були багаті, не сидили-б наші дочки. Першу дитину видаємо, таї то не по людський. Яке вже те весілля буде без музик? Буде похоже на панахиду . . . І дочка жалкувати-ме. Скаже: випхнули батьки з хати, навіть весілля не справили.

— А хиба-ж їй лекше буде, як випхнемо з музиками й танцями?

— Що-ж скажуть люде, гості?

— Які гості? — крикнув о. Федір.

— А ті, що наїдуть!

— Я ж їх не просити-му!

— Найдуть вони й самі, непрохані.

— То що-ж? Воріт я не запру! А хто приїде, то й так поїде!

— Добре! Єй-Богу, добре! Та нас же осудять, обговорять кругом! А в нас діти, та ще й дочки! Не останню дочку видаємо за-між. От там шість сидить!

— Еге-ге! еге-ге! Осудять! Матери їх чорт сірий за сеє! Сім дочок, та сім весіллів. Клади по сто рублів, та й сімсот буде. А треба-ж і до дочок щось прикласти! Не здобріють же бучними весіллями та музиками. Нехай гості дулю ззїдять, як понаїзджають! Не здивують, коли я їм дам по склянці чаю та сяку-таку закуску. А вже там тих витребеньок, тих цукрових пирамід, тих вин шампанських . . . то за се нехай вибачать. Я-б сам поживився таким добром, як би пак було. Дочки, правда, шкода, але шкода, то не вигода.

— Про мою часть! — одказала жінка тихо, переконавшись в правдивости речей свого мужа.

— Ти знаєш, що в нас грошей Біг-ма! Коли-б як одягти дочку, не випустити босою й неодягненою. А то виходить в злидні, та її в готовими злиднями! Потім і буде соломою топити, горшком воду носити, та згадувати веселе весілля. Ти мині там не дуже напікай та наварюй! Я тобі на се й грошей не дам!

— Про мене! — сказала матушка, вийшовши до другої хати. Там вона впала головою на стіл і ридала, тільки її голова труслилася.

А в другій хаті панни, нічого про те не відаючи, виспівували веселих пісень, марили веселими

думками про весілля, про тих паничів, що понаїз-
джають на весілля, про танці та музики. Кожна панна вже заздалегідь міркувала, як би вбратись і до лиця, й по моді, й як зачесатись, і чим заквітчатись, щоб заполонити серце якого-небудь богослова. Тільки й мови було в їх, що перелічували гостей, паничів і панночок, що мали понаїзджати на весілля.

III.

Перед самим весіллям, у суботу вранці затихли весільні пісні. Панни ходили мов неживі, порались, як сонні. Одна насилу володала руками, прасуючи залізком мушлинову сукню, друга чесала косу, заплітала барáшки й з пересердя рвала свій гарний волос. Навіть маленькі сестри втихли й не щебетали, а молода сиділа невесела, склавши руки на колінах. Всім стало відомо, що о. Федір не звелів справляти весілля, прохати гостей; всі знали, що й музик не буде. Всі надії на веселі танці пішли марно.

Одна тільки матушка частенько бігала до пекарні й крадькома шепталася з старостихою. В надвірній хаті, що стояла коло комори, вона готувала печиво й вариво, бо сподівалася багато гостей.

Коли се в хату вбіг о. Федір. Лице його було неспокійне, його очи виявляли таку тревогу, переляк так очевидячки малювався на його обличчі, що всі в хаті притихли, мов поніміли. Всім здалося, що в хаті або пожежа, або злодії шкоду зробили.

— Еге, в нашого дяка недавно шив Борюх? — спитав він у матушки.

— Не знаю, — одказала матушка, не знаючи, до чого тут стосувався Борюх.

— Пошли наймичку до дяка спитати! та швидко! швидко! То-то я памятаю, що бачив проклятого Борюха! От тобі й на! Таки-ж сховались ми з своїм весіллям! Та же-ж він отсе продзвонить на всю губернію про весілля! Бідна моя головонько!

Прибігла наймичка й розказала, що Борюх і справді шив дякові каптан і поїхав того тижня.

— Так і єсть! Ганя вже була заручена! — промовив о Федір. — Пропаще діло! Тепер Борюх, як сорока на хвості, рознесе по всіх усюдах про весілля! — О. Федір взявся обома руками за голову й, замісць бідкання, дрібно й весело зареготався. Заклопочене лице знов блищало сміхом. — Радійте, діти! весілля буде! — крикнув до дітей.

Заворушились дочки, як пташки, забігали по хаті, прибірали й витирали. Знов піднялась пісня. Поожнвали панни. А всьому тому був винен Борюх!

Той Борюх був *духовний* кравець; їздив по селах і шив священикам ряси й каптани. По всій губернії він знав усіх батюшок і матушок, знав усіх попівських дітей, усіх дочок, навіть скілько котрій років. Знав він про всі хатні плетні, де, про що, і про кого говорилось, переносив усе те далій, посердив не одну семю з другою. Жадна газета, жадна пошта не переносила так швидко звісток з одного краю до другого, як язик Борюхів. Жидівські кагали, ярмарки служили йому замісць телеграфів; широко він розкидав вісти про крайове духовенство. Всі знали Борюха, навіть годили йому, щоб часом не понаговорював чого на дочок. За те-ж і Борюх

не знав міри своїм витребенькам, де було пиве. Давай йому й нового горшка, й свіжих яєць, і меду, й воску, й коржів з питльованого борошна, й курчат, і молока, так було канючить хирний Борюх.

Не трудно собі тепер зміркувати веселість дочок о. Федора, а його не дуже любив Борюх за його глузування з жидів.

Тим часом о. Федір, підобгавши поли каптана, тихенько сам почимчикував, по за клунею, по за стіжками до старости, й вирядив його до містечка за горілкою, за винами та ромом. А матушка ще частійше вешталась із покоїв до кухні, частійше шепталась із старостихою, панни ще швидче заворушились по покоях. Вже й смерклося, вже й ніч настала, й другі півні заспівали, а світло не згасало в кімнаті паннів. Там коло двох дзеркал товпились веселі дочки о. Федора одна одній завиваючи кучері. А тиха розмова про сусід, про паннів і паничів далеко одганяла сон од чорних очей.

Одна молода сиділа, не мовлячи й слова.

— Чого ти, Ганю, така невесела? — питали сестри. — Чи тобі молодий не до вподоби, чи може тим, що сама бідна та за бідного йдеш?

— Ой, сестриці! І Ясь мині сподобавсь, а бідність здається вже на роду мині написана. І дома не знала я роскоші. Тільки як подумаю, що я останній вечір духовна, а завтра, як звінчаюсь, я вже стану світська, то так мині стає чудно, так чудно аж страшно! Мині здається, що я стану або другою зовсім людиною, або поламаю віру . . . Всі мині з-малку говорили, що я буду духовна, піду за священика.

Швидко й світло згасло, поснули панни тонким чуйним сном, а більш того — дрімотою по половині з мріями. Остання заснула матушка: до півночи молилась вона перед образами, прохала в Бога щастя-долі своїй першій дитині.

В неділю по обіді похожали дочки о. Федора по хатах, повбирані в найкрасчій убір, який тільки знайшовся в скринях Марії Василівни. Старші панни скоса поглядали в дзеркало на свої талії, на білі та рожеві сукні, на вінки з зеленого свіжого барвінку, що лучче всяких квіток йшов до їх чорних кіс, до чорних брів. В кімнаті все було налагожене до вбирання молодої на вінчання: біла сукня, білий вінок з троянди, букети зеленого мирту. Як рій, вилися малі сестри коло того убраня, оглядаючи його з усіх боків, неначе щось святе.

Почали зїзджатись прохані гості: о. Мойсей з жінкою, брат матушчин, один старенький батюшка, що просили звінчати молодих. Швидко потім вступив у хату й наш Хоцінський з молодим. О. Мойсей убрався в нову рясу з якоїсь претовстої шерстяної матерії, що стояла дубом на його сухому тілі, спадаючи рівними негнучкими фалдами, як дошками. Пан Хоцінський укрив свій живіт і груди якоюсь дорогою але чудною матерією з лапатими квітками й здававсь великим ліжком під одягалом. Господар убравсь у найширшу рясу, а молодий причепуривсь як та кукла. Ніхто-б в світі не подумав-би, що то пана писаря підписар.

Подали чай, переговорили, що треба було, й замовкли. Поввіходили панни, посідали . . . Знов погомоніли трохи й знов замовкли . . . Вечір на-

ближався, а гостей не було. Пан Хоцінський позіхав, щулився на канапі. Його очи налились кровю. І о. Федір позіхав і схилявся дуже часто на бік. Панни засумували та все поглядали на вікна, чи не котять гости з гори у двір. По дорозі не видко було ані конячки, ані візка. Вже панни поскривлялись, сподіваючись, що не буде ні гостей, ні музик. Молоді сиділи нахнюпившись. Матушка засмутилась, що дурно тільки пекла й варила. Навіть о. Федір жалкував, що не йдуть гості тоді, коли людський звичай велить їм бути, тоді, коли всього було наготовлено доволі.

Аж ось наймички принесли звістку, що на Паляниківському кутку гості позаймали всі людські хати, стали в дяка, паламаря, проскурниці.

Панни загули в хаті як бджоли, молода повеселіла. І їй хотілось вийти до вінця не одинокою, а з веселими подругами, з музиками, з проводом гостей. А молодий поглядав та поглядав на двері, неначе чогось сподіваючись.

Загуркотіло по двору, собаки загавкали. Всі кинулись до вікон. З гори скотилась велика повозка й стала перед порогом. Повозка була повнісінька! З неї почали вилазити панни, паничі, матушки, батюшки. Панни віхали в двір повбирані по бальному.

Не встигла повозка одїхати од порога, як у двір улетів старий здоровий фаєтон і з розгону трохи не штурхнув дишлем у передню повозку. За фаєтоном летів знов фаєтон, а за ним три нетечанки, а за ними новий, хороший фаєтончик з хорошими баскими кіньми. Потім потяглась ціла валка пово-

зок, фаетонів, нетечанок всякого фасону й усякої масти. Все то приїзджало й одїзджало, даючи місце новим, свіжим гостям. В повозках було повнісінько гостей, — батюшок, матушок, паннів, паничів, Ляшків, навіть офицерів і Німців кілька з сахарної фабрики. Гості знакомі з хазяйською сімєю понавозили з собою незнакомих і тут тільки перший раз рекомендовали їх. Де-які зовсім незнакомі приїзджали прямо самі. Швидко потім все подвірря й пів огорода було заставляно повозками всякого фасону, хорошими новими фаетонами й здоровенними, старосвітськими перекупляними у панів. Скрізь стояли нетечанки, шарабани дуже чудні, схожі на колісчату скриню. Всі хати о. Федора сповнились гістьми, що й протовпитись було трудно. Якийсь батюшка аж з другої губернії, товариш о. Федора по семинарії, перечувши через Борюха про весілля, приїхав з цілою сімєю. Семинаристи, їдучи до школи, звернули з дороги на весілля цілою валкою. Гостей було сила!

О. Федір тільки стояв, розпростерши руки й приймаючи обіймання й цілування, хто його знає й від кого!

— А що тепер будемо робити? — говорив о. Федір жінці, викликавши її до комірки. — Чим будемо приймати гостей? де візьмемо музик? Чи не наготувала ти чого-небудь на вечерю?

— А ти наготував? — промовила матушка сердито. — О. Федір замішався, й матушка чогось замішалась. — Я знала, що без гостей весілля не обійдеться, хоч ми їх не просили. Де вже пак! Аби вачули про весілля, приїдуть і не прохані. Хоч

сердься, хоч ні, а я зведіла вбити рябого бузимка, заколоти чорного кабана та трое підсвинків, зарубати пять индиків, пятеро гусей, курей, качок . . .

— Хоч сердься, хоч ні — а я купив з десяток відер горілки, вин, рому . . .

— А на нечистого-ж ти накупив тієї горілки такого багато! — промовила матушка. — Хто її випе?

— А я, коли гості не допють! Добре, бач, що весілля трапилось! Але на ві-що ти спортила бузимка? Адже-ж з його був-би через кілька років хороший віл!

— Бо я знала, що гостей треба приймати. Не останню дочку видаємо!

— От так же само й я знав, що не останню дочку видаємо, та й *вгиливъ* ціду бочку, щоб не сором було перед гістьми. Не допють гості, то моя часть. Не ззїдять гості бузимка, — про мене, доїдай собі й бузимка! Ха! ха! ха!

Коли тут несподівано музики вдарили якогось дуже веселого марша на привітання.

— От тобі й музики є! — промовив о. Федір. — Зятьок таки постарався! Мабуть заставив останню сіртучину. Не хотів я справляти весілля, а воно таки само справилось! Ха! ха! ха! Ходімо-ж та погуляймо! Біс там бери й твого бузимка, й твоїх индиків! Час виряжати дітей до церкви!

Молода вже вбралась до вінця. Вся в білому, вона була хороша як біла лелія. Нова сукня стиснула її повне роскішне тіло. Густий серпанок, спускаючись трохи не до землі, закрив її повний стан не перетягнутий, не змучений давлячими ґорсетами. Меж усіма паннами найкрасча була молода. Як

зірниця з зіроньками у вечері зійшла, так молода, убрана до вінця, з подругами вийшла. Як хороший місяць-молодик на синьому небі, так хороший був Ясь меж усіма паничами. Його лице біле, миле, ніжне, з червоними губами, тхнуло щастям.

— Хороший твій зять, хоч і не дуже чиновний, говорили батюшки о. Федорові.

Музики заграли жалібну українську думку, ту думку, що може поворушити саме тверде серце, захмарити найвеселійше чоло, й навіяти згадування про страту якогось щастя, якогось добра . . . Під грання музик молоді посувались ік столові, де їх ждали батьки з образами. Поважна година, смутний голос музик зігнали звичайну веселість з лиця о. Федора й наддали його голосові дріжачий, жалібний тон. Матушка залилась слізми, а за нею молода, за молодою всі сестри, а потім і сторонні матушки. Горе молодої звернуло увагу всіх гостей. Жадне прохання близьких приятельок не вгамовувало її сліз. Дами почали шептатись. Всім здалось, що її присилувано йти за-між, всі знали о. Федора як не дуже мякого батька.

— Чого ви так плачете, Анна Федоровна? — питали її подруги.

— Як же мині не плакати, коли як гляну, кругом усі духовні, всі духовні, одна я одрізняна од усіх, мов чужа.

Музики вдарили веселий марш. Молоді сіли на повозку. Вже стемніло на дворі, як поїзд рушив до церкви. Свіжий вітрець швидко обсушив сльози молодої, а ясні зорі розвеселили її очи, звернуті на прехороше лице молодого, на чорні кучері. Згля-

нулись вони — й молоде серце молодої швидко втихомирилось. Не гіркі сльози молодої. То не пекучі сльози, що висихають од погляду милих очей, од вогню щирої любови . . .

Вернулись із вінчання. Як слід, випили за здоровя молодих, потім напились чаю. Музики весело вигравали до танців. В невеликих хатах було тісно й душно од великого натовпу. Боярин на силу розіпхав гурт, щоб серед хати поставити молодих до першої кадрилі. Всім паничам хотілось танцювати. Вся молодіж пустилась у танець. Але все те крутилось, вертілось трохи не на одному місці, штовхало одно одного ліктями, спйнами, наступало на ноги. Вже було розідрано кілька суконь на паннах, вже не одна гирлянда на голові потерлась на сіно, як тут поклпкали музик у велику надвірню хату. За музиками посипались всі паничі, панни, молодші матушки, котрим ще не одпала охота до танців.

На подвірі о. Федора стояла проста здорова хата, навіть з помостом, для челяди. Зимою там сиділи наймити, а літом заганяли туди качки та гуси. Не гадаючи об весіллі, о. Федір і забув про неї. За те-ж не забули про неї його дочки та жінка. Там матушка готувала крадькома забитого бузимка та кабана. Панни заслонили опонами та килимами печь, вимазали, вичистили хату, вимили поміcть, обвішали стіни й вікна кругом гирляндами та вінками з дубового листу, з зеленого моху й з огороднього зілля, гвоздиків та чорнобривців, не поморожених на морозі. По кутках і на печи вони поставили зелені соснові гильця, уквітчали їх калиною, чорнобривцями, пучками зернистих колосків вівса. Коло сосен

стояли вазони олеандрів і инших хатних квіток. Навіть на стелі якось умудрились причепити гирлянди! То була їх найвеселійша робота перед весіллям, робили вони її крадькома́ од батька, позаслонявши вікна од двору.

Освічена веселим світлом, біла, просторна хата з повбираними стінами й кутками, з лавками навкруги, закритими нерозрізаними рушниками, привітно прийняла в себе невиданих з роду гостей. Музики сіли за опонами коло печі, а двоє малих музикантів з великими басами витеребились аж на піч під саму стелею. Швидко потім задріжали шибки в вікнах, застугоніла хата від танців. Сповнились надії дочок о. Федора, переважила весела молодіж, пішла марно лиха рада клопотливої старости!

— Де-ж отсе у вражого сина ділись музики та танці? — спитав о. Федір, не чуючи в третій хаті шуму й стукання закаблуками.

— Пішли в надвірню хату, — одказав йому хтось. — Там грають і танцюють.

— В курятнику! — крикнув о. Федір. — Ха, ха, ха! Мої кури ще з роду не гуляли на весіллі! Нехай же побачать! А ходім, пан-отці, що́ там за диво діється в курятнику! Бігай, паничу, возвісти там, що мов, старі йдуть танцювати! — крикнув він до якогось панича. — Мерщій! бігом!

Хлопець побіг а за ним рушились батюшки й старі матушки.

— Матушки! — гукнув о. Федір, — беріть же мене під руки! Хиба-ж я не архиєрей на весіллі у своєї дочки?

О. Федір насторочив руки. Дві немолоді ма-

тушки в хустках на головах, веселі, жартовливі, вхопили о. Федора по-під руки й повели через двір. Деякі батюшки вели процесію, несучи попереду в руках свічки. Якийсь діякон, що з ним о. Федір цілісінький вечір перекидався жартами, вхопив його рясу ззаду й поніс довгі фалди в руках. Позаду висипали всі матушки старі, всі батюшки, все, що засталося в хатах, навіть слуги порozзявляли роти, дивлячись на процесію.

Темної ночи йшла процесія по двору, тихо гомонячи. Посланець дав знати у хаті тим часом. Всі паничі, побачивши шутку, стали рядками, як москалі, й крикнули уру. Музики вчесали веселу метелицю, знаючи звичай старих. О. Федір, з розставленими руками, з головою закинутою назад, всунувся з процесією в хату.

В одчиняні навстяж двері полився з хати хвилею світ на темний двір. Білі веселі стіни, білі сукні на паннах, зелені гирлянди та гильця надали тому курятникові такий панський, незвичайний вид, якийсь празниковий, що о. Федір аж здивувався. Повна веселих молодих гостей з свіжими молодими лицями, повна зеленого зілля й гилець — та хата здавалась далеко красчою од усіх покоїв о. Федора.

О. Федір вступив у хату гордо й пишно, по архиєрейській, зирнув очима, й не втерпів, зареготався. Повага не держалась на його веселому лиці, на великих очах, і спливала як вода.

— Оттак, так! Дочки о. Федора — промовив він, — хазяйки! нігде правди діти. Я думаю, що вони, заслонивши віконця од людського ока, цибульку перебірають або буряки скромадять та весільних

пісень співають. А вони витурлили моїх качок та курей . . .

— Дивись, брате, куди твої дочки позаганяли качки та кури! — промовила весела матушка, близька родичка його. Вона одхилила ширму, а потім, присівши коло припічка, одслонила заслонку й посвітила в печ. О. Федір так химерно присів коло припічка й заглядав туди, передражнюючи свою родичку, що всі в хаті покотились зо сміху.

В печи в ринках та мисках покотом лежало посмажене цілісіньке стадо курей, качок, индиків, гусей . . .

Знов усі засміялись голосно. Музики вдарили веселу метелицю. Старі матушки порозганяли паничів а розпочали метелицю. А о. Федір, ухопившись за голову, вертівся в крузі та промовляв:

— Бузимки мої, кабани, підсвинки, гуси, индики!

— А барило горілки? а пів відра рому! — одказувала Марія Василівна, перекручуючись у метелиці.

Вже світнуло, вже й ніч минула, а танці не переставали, поки сам о. Федір не порозганяв, шуткуючи, паннів і паничів спати.

Опівдні другого дня до вечора й пізної ночи — знов музики й танці! Нагулялися в волю дочки о. Федора.

Не довго Серединський був писарем на економії. Після весілля зараз Хоцінський підставив стільчика старому економові на другій половині Нестеринець, що належала до другого дідича. Серединський став економом і недалеко завіз свою молоду жінку.

IV.

В перше літо після весілля, літнього дня перед обідом сиділа Ганя перед столом проти вікна й чесала косу перед дзеркалом.

Передобідяний час — то був задля неї вольний час. Вона впоралась, поприбірала в хатах, наварила й напекла й почала вбіратись, дожидаючи чоловіка обідати. Немолода сільська господиня за вбiранням Богу молиться або наймичок лає, а молода веселенькі думи думає.

— Чи щаслива я тепер за своїм чоловіком? — думала Ганя. — Чи плакати мині на свою долю, чи сміятись до неї? Чи нарікати мині, чи дякувати своєму таланові? Казала мині мати перед весіллям, плачучи: »Не йди, доню, за його за-між! Лучче-б я тебе під шум пустила, ніж мала оттак видавати!« Помилилась моя мати, що не згожувалась за милого за-між дати. Чи щаслива я з своїм милим?

Обернула Ганя голову й зирнула допитливим оком по хатах, держачи в руках розплетену косу.

Хати були такі, які звичайно бувают на економіях. Дві хаті було більших а одна маленька. Через сіни була пекарня з комірчиною. Дім був не новий, але чисто вимазаний білою глиною, з новим сосновим помостом, дуже чисто вимитим. В хатах було просто й убого. О. Федір не зміг наділити свою дочку багатим приданим. В одній хаті було широке ліжко з подушками, а на стіні за ліжком висів не дуже новий килим домашньої роботи з червоними та зеленими квітками, невідомим и в натуральній історії. Коло

стіни стояла старосвітська скриня на колісчатах, кована залізом, вся в червоних квітках по зеленому полі. А в першій хаті, що була нібн світлицею, стояла проста канапа з спинкою, прикрита килимом. Тільки шість нових стільців, покритих світло-синьою матерією, веселили чисту хату з білими як сніг стінами, з великими, чистими вікнами, й наддавали хаті щось панське.

Оглядїла Ганя хати й зрівняла їх з батьківськими. Не багато красчий убір був і в хатах батьківських. Правда, в її думці мигнув, як картина, хороший дім, як от вона бачила в панів, багатих священиків, або читала в книжках. З'явилася їй, як на картині, хороша мяка мебіль, покрита рожовою, свіжою матерією, по стінах і по долу хороші килими з троядами та гвоздиками, з'явилося їй навіть велике дзеркало в золотих рямах, де її було видко всю, — молоду та хорошу, її свіже лице. Майнули перед очима великі картини на стінах в золотих рямах, хороші завіси на вікнах . . . Швидко опамятувалась вона, аж засміялась сама з себе, що її думка залетіла так далеко. Не зросла вона в росcкоші. Мари об таких хатах роскішних здались їй пустими.

— Роблю я й тепер, як і в батька робила, — пішла далі думка її, — та роблю й для себе й для свого милого. За-для його мині й робота не важка. Мині здається, що й та страва не буде йому смачна, що не я готувала своїми руками, й той хліб не буде смачний, що не я своїми руками вчиняла, постіль буде тверда, що послана чужими руками. Робота мині не страшна!

А тим часом глянула вона на свої руки. Од ліктя було тіло біле, як скатерть, котрою був засланий стіл, а пальці почорніли, поморщились, пошерхли, щиколопки стали горохуваті. Якій молодій женщині не схочеться білих, мяких рук, та ще тоді, як їх цілують гарячі, румяні губи милого!

І знов неначе їй хтось показав на картині: сидить вона, як багата пані, убрана в багатий убір. Перед нею чудовий туалет в золоті та сріблі. В дзеркалі світиться, як повна троянда, псвне лице. В пекарні стукотять ножі, — кухарі обід готують. Льокай підносить їй снідання й чай. Слуг у покоях багато. Вони бігають і прибірають, а вона сидить та тільки порядкує. Вона не встає рано з теплої постелі, спить до схочу . . .

— Ні! робота мині не страшна! Не привикла я до лінощів. Я-б і не всиділа без роботи й навіть скучала-б, хоч би в мене було й три наймички! — І спинилась її думка на двох наймичках, на роботі не дуже тяжкій, на тій мислі, щоб не так дуже рано, досвіта вставати. — Не зазнала я в батька роскоші, я зросла, ввесь вік паняньський звікувала небагатою. Більше я працювала, ніж гуляла. Не весело пролетів мій вік дівочий. Нічого мині нарікати на свою долю. Не гірше мині й не лучче мині.

Веселий промінь літнього сонця, зелена вишня, що заглядала гиллями в вікно, біле, свіже лице, чорні брови її, що виглядали до неї з дзеркала — все те викликало веселі мрії, веселі думи. Почулись їй, мов принесені вітром на промінях сонця з зеленого саду, веселі музики, пісні; майнули перед нею танці, сміхи, жарти, повна хата веселих гостей, хата ви-

сока, освічена й убрана квітками; потім майнули перед нею коні баскі, високі, прудкі з крутими шиями, як у лебедів, фаетон критий, а в фаетоні сидить вона поруч із милим, вертаючись, при зорях, полями та лугами до дому в гостей.

Ганя кинула оком у вікно. На дворі проти самісінького вікна стирчав трохи не драбинчастий візок простий, в одноконку з оглоблями. Подертий старий лубок, котрим був обшитий візок, висів, як подерті шматки старої одежі. На візку в розкинутому сіні греблись кури. Сіно повстромлювалося в дірки. Ряба здорова свиня, зіпнувшись на візок передніми ногами, всунула голову в сіно, шукаючи поживи.

— Не знати мині роскоші, — думала вона далі, заглядаючи в огород.

А там друга сива свиня, прудка, як хорт, поралась коло картоплі, вивертала один кущ, хапала картоплину й зараз кидалась до другого, мабуть користуючись часом. Наймички не було дома. Ганя вхопила кочергу, взяла пасмо недочесаної коси в рот і полетіла прожогом в огород і таки добре засапалась, поки вигнала свиню з огорода.

— От таке щастя було й у батька! — промовила сама до себе Ганя, вертаючись у хату й дочісуючи косу.

Причесалась Ганя, наділа простеньку буденну сукню й оглядала себе в дзеркалі. Заткнула вона за косу червону макову квітку й викинула потім.

— Ні! лучче я завяжуся хусткою попросту, як позавчора. Він же мене звав чудовою хорошою молодичкою!

Ганя вийняла з скрині велику хорошу персидську хустку, ще материнську, по білому полі з червоними як жар квітками й торочками, й недбало завертіла голову. Білий шовк чудово пристав до чорних брів, до чорних очей, до румяного лиця. Червоні торочки, що спадали аж на білу шию, не перемогли червоних, як калина, губ. Сміючись до себе в дзеркало, вона наділа на шию товсте різане добре намисто.

— Любить мене чоловік. Не зазнала я роскоші, за те-ж зазнала кохання. Коли-б же йшов милий обідати зо мною!

Немає там справдешнього горя, де панує щира, гаряча, за все надаряюча, щастям наділяюча любов! . . .

Пішла Ганя виглядати чоловіка, ввійшла в сад, і сад собою закрасила, по садочку похожала а очима на веселий яр поглядала.

А яр той був глибокий й не дуже широкий, ввесь зелений, веселий як рай. Одним кінцем він простягався до села, де на взгірі було видко веселі білі хати в садочках, де блищав проти сонця великий став з двома млинами, з високими вербами коло греблі. Йз-за гори виглядала церква трьома верхами, трьома хрестами. Другим кінцем яр ішов меж горами далеко, далеко, доки не зустрівся з високою крутою горою, укритою до самого верху старим зеленим гаєм, розійшовся перед нею на два боки двома рукавами знов помеж горами, обминаючи під самою горою чималий ставок, світлий, як око. Кругла, мов шпиль, гора обквітчана гаєм, мочила зелений поділ свого убрання в самім ставочку, а другий такий

самий шпиль, одкинутий в тихій воді, висів у-низ, у синю глибоку безодню, звісивши зелене верхівья столітних дубів та лип. Вздовж по яру блищала смужечка синьої води меж гостроверхою осокою. По-під горами виглядали кринички-жолобки, або плетянки при самій землі, під зеленими вербами. На однім узгіррі того яру стояла økономія, вся в зеленому саду, розісланому по косогору. По другий бік яру, на горі меж зеленими житами, стояла скарбова клуня, тік, кошари й довгі, почорнілі од дощу, стіжки хліба.

Не на шпиль поглядала Ганя, не на три верхи сільської церкви, що ніби плавали в легкім тумані проти сонця. Поглядала вона на сірі верхи току, на чорножовті стіжки. Там коло робітників був її Ясь. З-відтам її око звикло стрічати милого.

Вже вона й по саду нагулялась і квіток нарвала, та все на гору поглядала, а милого немає. Вже й квітки зовяли в руках, сонечко з південня звернуло, а милого немає. Вже Ганя втомилась, по саду ходячи, вже очи од ясного сонця втомились, милого виглядаючи, а милого немає!

— Боже-ж мій! що се з ним сталося? де це він забарився? — Засумувала Ганя за чоловіком, неначе він десь поїхав у далеку сторону, неначе він десь блукав по безкрайому степу, на безбережнім морі. — Може він поїхав до козаків-лісовиків, може заблудив де в лісі, а там усякого звіря, а там вовки й у день нападають! — Засмутилась молода Ганя, опустила руки. Зовялі квітки посипались із руки по траві. — І страва перепріє в печі, — думала вона. — Лихо

нам я чужою роботою! За нею й шматка хліба не ззїсть у пору!

Од скарбового току летіли з гори три найменші сестри Ганні, як три ластівочки.

— Ясь обідає в нас, — промовила одна щебетуха, — й казав, щоб ти сама обідала й не ждала його, бо в нас гості.

— Не прийшов обідати! — говорить ій думка. — Може я йому чим не догодила? може не добре обідати варила? не приголубила його коли?

— Ясь виїв аж дві тарілки, а мама сміються та кажуть: мабуть тебе жінка держить на голодному столі! — говорила далі щебетуха.

Знов задумалась Ганя, аж червоні торочки з голови звісились на щоки. Сіла вона сама обідати. Страва в рот не йде, їсть вона з-нехотя.

— З ким же він там говорить? — спитала Ганя. — Може з гістьми, з якими паннами?

— Зо всіма говорить, а зо мною найбільше. Він мині казав, що нема й в світі красочої од мене, що в мене брови як шнурочок, очка як терночок, і поцілував мене та так поколов вусами! бо в його вуси як щетина . . . І досі болить! — І мала сестра побігла до дзеркала, роздивлялась на свої бровинята, лизала пальці й приглажувала ними свої косинята.

Не стільки їла обід Ганя, скільки її сестри. Довго ще вони щебетали, забавляючись нарваними квітками та куклами, а Ганя сиділа коло вікна та все поглядала на яр, на тік, на гору, чи не йшов її милий.

Вже сонечко спускалося над гай, як вернувся до дому Ясь і застав Ганю засмучену коло вікна.

— Отсе як же я засидівся у батька! — промовив Ясь. — Приїхав о. Мойсей з жінкою, а я й забалакався з ними. А ти, серце, сама тут обідала? Вибачай мині, моя люба! — Лице її знов засвітилося, повеселійшало. — Кров з молоком ти молодичка в хустці, в червонім намисті! — промовив Ясь, обнимаючи її.

— А я тебе ждала, в вікна виглядала, протоптала в саду стежку, по саду ходячи. Не кидай мене саму! Обід той мині не смачний, і день той не веселий, як тебе дома немає.

— Не тужи, Ганю! Як би воля моя, сидів-би я коло тебе й не одступав-би, та запроданий час мій!

Посідали вони рядочком на канапі. Ясь узяв її за руку.

— Почорніла твоя рука од роботи, серце Ганю! Жаль мині тебе, що ти робиш за-для мене, як наймичка. Достатки наші невеликі. Не треба було-б тобі йти за мене за-між!

— Рука моя почорніла для тебе роблячи. А глянь, як ти запалився, для мене працюючи на полі!

— Ти! Ганю, молода. Невесело тобі одній марно літа проживати на сім яру. Тобі треба веселих гостей, веселої компанії, музик, танців. А я небагатий. Не зможу розважити твою молодість. Шкода мині тебе! Робота одриває навіть мене од дому, од тебе!

— Цить уже! годі! — промовила Ганя, затуляючи своєю рукою його рот. Ти отсе передумуєш мої власні думки недавні.

— Що-ж ти думала?

— Думала я багато й дійшла до такого кінця,

що я щаслива й дуже щаслива, бо я люблю тебе, а ти любиш мене. Чого-ж нам більше треба?

— Ходімо, Ганю, на яр, та погуляємо. Ждала ти мене довго . . . Не піду-ж за те я сьогодня до скарбу, щоб ти не скучала.

Пішли вони через садок вздовж по яру, побравшись по-під руки. Густа неспашена трава плуталася під ногами, як найгустійше руно.

Вечір надійшов тихий та ясний. Яр увесь світився зеленню проти сонця, що пронизувало косим проміннам лист трави й подорожника. Ганя й Ясь йшли й мовчали. Краса місця мов одібрала од їх думи й розмову.

— Знаєш що, Ганю?

— А що?

— Поробимо, попрацюємо, поки молоді, а там, Бог дасть, забагатієм, зберемо грошенят, візьмемо посесію, або купимо хутір. Будемо якось хитрувати та мудрувати й таки добудемо того щастя. Адже-ж люде з бідних поставали багатими. Раяли мині люде, щоб я брав священикову дочку, коли хочу мати добру хазяйку. От я й узяв тебе, й щасливий кругом, тільки шкода мині твоїх білих рук.

— Годі вже, Ясю, з тими руками! Було брати Польку, коли хотілось тобі дуже білих рук.

— Білі руки не принесли-б мині щастя . . . Я-б не ззїв смачного шматка хліба з білих рук. А як зберемо трохи грошенят, тоді мати-мемо більше прислуги. Тоді я посажу тебе в убраній світлиці, одягну тебе в шовк та в аксамит, не дам тобі взятись і за холодну воду, накличу веселих гостей, давати-му по нашим достаткам балі з музиками, щоб тебе тіши-

ли гості молоді, щоб тобі ніколи було скучати. А настане зима, заглянемо й у Київ, накупимо всякого добра.

— Коли-б ти знав, таке саме мині верзлося недавно в ранці, як я чесала косу. А знаєш, що розвіяло всі мої веселі мрії?

— А що, моє серце?

— Сива свиня! Насилу вигнала з огороду. Скаче через тин, як собака. Завтра загадаю людям стриножити.

— Кинь, серце, той клопіт, хоч на сей час! Боже! Боже! як би нам у двох завоювати те щастя!

— Мабуть ми будемо думкою багатіти. Чи ми ж не щасливі тепер? Чи не гріх же нам нарікати на свою долю? Наша робота не важка. А чи мало-ж на світі людей, що позавидували-б нам?

— Хиба одні мужики позавидують, — одказав Ясь. — А чому мужик не позавидує?

— Хиба-ж мужики не люде? Дасть Біг лучче, — буде лучче; й тепер не погано . . .

Повернула молода пара коло ставочка й пішла далі яром, помеж тими горами, укритими гаєм. Знов вони обоє замовкли. Несказана краса того місця одібрала в їх думи й розмову.

Дивні українські яри гайові меж невисокими та крутими горами та шпилями меж дубовими та грабовими гаями, що роскішно поросли на крутих ребрах, на вершках гір та шпилів! Ще недавніми часами йшли тими ярами стави за ставами. А ліс, не спиняючись ворожою людською рукою, обсіяв, обсадив деревом усі гори й неглибокі долини. Тепер ті веселі ставочки знать уплили в якусь красчу сторону!

На їх місці поросла тонка як нитки, густа як повісмо, зелена трава, услала яри й долини мов, килимами. Колись у веселі ставки заглядали з гір столітні дуби та граби, свідки слави козацької та гайдамаччини, а тепер їх внучата обступили рівною межою ті зелені яри. А більш того, що панська, ляхівська сокира без жалю облупила, обголила милі гори нашої України. І більш там тепер стирчить кжаком малоросла ліщина, колючі будяки, як волосся на сирітській миршавій голові, обскубляне руками мачухи. Сохнуть наші яри, висихає наша вода, горять од сонця наші гори, гадиною висисає останню силу нашої землі наш ворог, без сліду їдять панські сахарні нашу благодать, наші »зелені діброви«, наші »темні луги«, що так любо виспівано їх у піснях.

Ідеш ярами, як чудовими покоями. Чи є-ж у світі покої красчі од тих ярів? Під ногами стелиться зелений травяний поміст, по обидва боки йдуть стінами гори з зеленим деревом. На шпилях стоять дуби зубчастою стіною, розіславши міцне гилля з широким листом по синьому небу. Над головою стеля з глибокого, бездонного неба, синього, аж темного. А по тій стелі не мальовані, а живі птиці перелітають з гори на гору: то ряба го́рлиця, то сивий при́путень, то синя сивора́шка, то перениізують небо ни́зкою дикі качки, дрібно тріпаючи гострими крильцями, то пересунеться тяжкий бу́сел, простягнувши назад свої довгі, як ломаки, ноги.

В тихих закутках стоять там пасіки, гудуть там бджоли, пахне свіжим медом, гайовими квітками, свіжою травою, грибами. З дерева на дерево пере-

літають білочки. Сидить там пасішник з білою бородою, в білій сорочці, цюкає сокирою, або дибає старечою ступою по-під гаєм з тиквою по воду до копанки. І стежок там не протоптала людська нога, й тишина там як у небі, як меж зорями, не мертва, хатня тишина, а повна поваги, торжественна тишина спочиваючої натури. Тільки часом жалібно несеться по гаю туркотання горлиці, оддається луною по кілька разів цюкання сокири пасішника.

Не дивлячись на сонце, не лічачи години, йшла молода пара довгим зеленим яром, що гадюкою вився помеж горами, то на право, то на ліво, то на всі чотири сторони світа. Яр кінчився узирем меж двома шпилями. На самому узирі меж осокою блищала вода, а вище трохи під кущами ліски та калини, мов оправлена в зелених рямцах, блищала криничка в траві, оплетена лозою. Вода стояла чиста, як сльоза. Все дно, всі пісчинки на дні було видно через воду. Вода була погожа, холодна. Як напєшся, то аж поздоровшаєш.

— Втомилася я, хочу пити, — промовила Ганя.

— Ходім до кринички!

Поки Ясь шукав широкого, як сито, лопухового листу, Ганя припала лицем до води, ставши навколішки й опершись руками об траву. В криниці як в дзеркалі, меж синім, знадвірним небом і синьою безоднею, з'явилось її свіже лице, її біла хустка, а червоні уста з води впилися в її червоні уста й цілували її довго-довго, аж поки вона напилась води. Червоні торочки шовкової хустки полягли на кришталеву воду й, легесенькі, навіть не ввігнули води під собою.

— Втомилася я. Сядьмо на час під липою на взгіррі та одпочиньмо.

Сіли вони й замовкли. Почалась вечірня тишина в небі чистому, на землі, в гаю. Дерево стояло, як камяне. Сонце зайшло за одну гору. По яру полягла густа тінь. Дно ярів зробилося темно-зеленим. А з-верху на дубах та липах тихо світило сонце, розкинувши своє червонувате проміння по листу. Тільки десь далеко в гаю стукало калатайло на шиї ватажка-вола, а потім десь у полі заревла корова, скучаюча за телям.

— Щаслива я з тобою, Ясю, тут на економії. Як хороше в сім яру! Я-б рада тут і вік вікувати!

— А як ось через тиждень поїдемо до Хоцінського на баль, де в великих покоях будуть горіти по стінах свічки та лямпи, де блищати-муть дзеркала, де танцювати-муть молоді паничі та панни . . . Що скажеш тоді, Ганю?

— Дивись лиш, яка он картина! В ставку блищить червоне небо, й знадвору горить червоне небо. І на дворі шпиль, і в воді шпиль, перекинутий до гори, як зелений пучок квіток. А коло ставка стоять лози, зеленіють коноплі, а за коноплями знов червона вода, як вогонь горить . . . Байдуже мині про панські будинки, тут би я й вік звікувала. В ряди-годи тільки поїхала-б до міста, щоб на людей надивитись, яка нова мода, як люде ходять, як убіраються.

— Гарно й тут на яру, а ще красче меж людьми та ще багатими, а ще красче в багатому, великому домови, де все блищить і сяє, як сонце на сім яру.

Знялись вони з місця і вертались яром до дому. Сонце вже згасало, яр темнів, ставок покрила чорна тінь берегами, тільки середина блищала темним цвітом. Як наближились до ставка, з осоки схопилось дві качки, тріпаючись крильцями, й сховались за шпилем. Скрізь було тихо й пусто. Всяка жива душа з гаю, з поля пішла до села, або прилягла на спочинок під зорями.

Дома наймичка вже наготовила їм вечерю. Після вечері підлестився до них мовчки сон, той сон сільський, міцний, що й не сниться чоловікові нічого, а обійме тебе всього, мов мати дитину, та й не випустить, поки не одпочнеш од роботи, од усякого клопоту, од усякаго горя і щастя.

V.

Через кілька місяців Ганя сиділа коло вікна й колихала сина, поглядаючи на яр. А менші сестри по черзі жили в Гані й помагали їй у роботі, доглядали дитини.

Через рік пан Хоцінський вже сповнив своє слово, знайшов Ясеві лучче місце в недалекому селі. Попрощалася Ганя з своїм рідним селом, зеленим яром, ставом; розпрощувалася плачучи з матірю, з сестрами. Неначе виїзджала за синє море, так плакала вона. Кому не жаль того місця, де родився й зріс, де жили наші батьки й діди? Ясеві було байдуже. Не рідною землею була йому наша Україна!

— Ой Боже мій, Боже мій! — перекривляв о. Федір дочку й жінку, затягаючи жалібним голосом, на зразо́к жіночого голосіння, — куди-ж це я ви-

їзджаю так далеко на чужу сторононьку аж у Кушнірівку! за пятнайцять з половиною верстов! Так далеко, що з-відсіль і не видко!

— Господи! що ти за людина! — промовила з серцем матушка. — І дитини йому не жаль! Оддав дочку, як з хати випхнув, ще й сміється! Буде оттак, нещасна, цілий вік тягатись з економії на економію, не надбає ні хазяйства, ні птиці, ні худоби. А що тієї шкоди! А скільки перетовчеться посуди! Хвалити Бога, коли трапиться добре місце, а як же сидіти-ме на бурку?

Марія Василівна заплакала, а о. Федір передражнював її хлипаючи:

— Ой Боже мій! Боже! Потовчуться дорогою всі горшки, миски, макітри! . . . Коли тобі, Ганю, буде скучно до дому, то вилізь на вербу тай подивись на свої Нестеринці!

Переїхав Серединський в Кушнірівку. Місце було трохи лучче. Вже Ганя купила хорошу канапку, справила одежину, найняла няньку, держала корову, мала доволі молока й сира й — була щаслива по своєму, не нарікала на свій талан. Поскучала трохи за домом та й перестала. За хазяйством, за дитиною, за любим чоловіком і скучати було ніколи. Жили Серединські не багато й не дуже вбого.

Пан Хоцінський частенько приїзджав у гості до Серединських, став їм великим приятелем, запрохував до себе в гості. Хоча він був і вдовець, однак же любив закликати до себе веселих гостей, а найбільше молодих дам, і навіть справляв балі. Серед польських гостей Ганя й собі мусіла промовляти де-які слова по польський. Всі Ляхівки без сорома

хвалили її в вічи за те, що вона так чудово говорить по польській, хоча вона на силу, велику силу змогла зліпити до купи кілька польських словець. А Ясь, не вважаючи на те, що вже говів до нашої церкви, в домі Хоцінського знов ставав Ляхом, говорив по польській, радів радістю Поляків, смуткував їх горем. Хоцінський помагав Середінським, навіть годив, коли в чому була недостача. Ганя дякувала йому, хвалила перед усіма його добрість, а все таки було здвигне нераз плечима, не вгадуючи, чого він аж надто вже добрий, прихильний, як рідний батько.

Середінський не лінувався, пильнував коло панського скарбу. Пан йому дякував за добрі порядки. Перепадала Середінському не одна зайва копійка. Пішла добра чутка про економа Середінського по всій околиці.

Одного разу в літку пан Хоцінський приїхав до Середінських в гості. Тільки-що переступив поріг, Ганя зараз постерегла на його лиці незвичайну веселість. Його сірі очи блищали сміхом, губи сміялись, ноги швидче й проворнійше переступали поріг, аж живіт колихався. Здавалося, неначе поруч із ним вступало саме щастя, ведене його власною рукою.

— Добру звістку несу в вашу хату, Ганна Федоровна! — промовив він, підступаючи до неї й цілуючи її в руку. — Я вгадував, що ви будете щасливі за Ясем!

Ганя так і замовкла: серце в неї якось чудно заколотилось, мов що недобре віщувало. Тим часом вона ніби й зраділа, що панство таки наблизилось до неї.

— Поздоровляю вас панією управительшою маєтности князя з Камяного!

Тут саме відчинились двері. В хату ввійшов Ясь. Хто-б тепер пізнав Яся з тими дитячими ласкавими очима, з боязкою несміливою ходо́ю! Неждане, негадане щастя вже підняло його голову на плечах, зморщило брови, надуло йому губи, витягло зріст. Ясь вступив до хати вже паном, гордо й поважно, без ознаки жадної тревоги на лиці, наче він достигнув тільки того, що було його надбаним. Пан Хоцінський аж побіг йому на зустріч, ухопив його, обнімаючи й цілуючи, й поздоровляючи з новим місцем, з новою долею.

— Ну Ганю! — промовив Ясь, — кидай тепер свої ярі зелені, свої коноплі, гуси та кури! Рушаймо до Камяного! А за все те подякуймо панові Хоцінському, моєму названому батькові, за його добру рекомендацію перед князем.

Ясь знов обняв Хоцінського й поцілувався з ним тричі, одначе не в губи, а по ляхівський, тикаючи губами на повітря проз щоки, а потім поцілував Хоцінського в плече й нижче плеча в рукав.

Пішла весела розмова за самоваром. Всі троє були веселі й щасливі. Пан Хоцінський розказував про маєтности князя, про його багаті економії, про цілі череди волів, овець, коней, про користний уряд управителя. Розказував він Гані про той будинок, де вони будуть жити, про високі багаті покої з великими вікнами, з дорогою мебіллю, про багаті, родючі поля, сади, з-відкіль можна загрібати гроші лопатою. А найбільше розводився Хоцінський про князя, про те, який в його золотоверхий дво-

рець, які в тому дворці покої, залі з мармуровим помостом, які кругом палати роскішні сади, оранжереї . . .

Ясь слухав, очей не зводив з Хоцінського, неначе в-перве на віку чув про такі дива. Не раз і не два Серединський мáрив про панську роскіш, про якесь лучче життя. Не раз і не два Ясь до півночі не стуляв очей після розмови Хоцінського про те, що Ясь веде свій рід од панського польського коліна, що в йому плине кров шляхетська-польська, а не мужицька-українська, що його діди й прадіди були заможні, були панами й католиками, мали поля, села, людей. Звичайне як Поляк, Хоцінський любив дечого багато й прибільшити, прикинути зайве, маючи на умі піднести в гору, піддержати нижчу польську шляхту, приймаючу українську національність і благочестиву віру.

Хоцінський своїм підмальованим оповіданням про минувшість Ясевого роду, розбуркав у йому гордость своїм родом, пишання своїм панством, ту гордість, те пишання, що лежить на самому дні ляцької шляхетської натури, плине в злийвку з його кровю. Не Бог-зна яке минувше було у Серединського, от же доволі було навіть одного слова — пан-Поляк, щоб розбуркати в його серці польщизну.

Ганя сиділа як у чаду. Неначе які чари розливали вони в-двох кругом неї. Слухала вона їх розмову й не вірила своєму негаданому щастю. Згадала вона, що колись маленькою їздила з батьком на ярмарок у Камяне. Згадала вона про те Камяне, як про хороший сон, що снився, та не зостався в памяті, й тільки якісь невидані місця, якесь пишне забуду-

вання, якісь гарні обличчя носяться перед очима, ніби виткані з тонкого туману. А як силкуєшся їх піймати, на їх роздивитись, то вони ще далі одлітають, та все манять своїм неокраїним видом. Мріло Гапі, як у тумані, якесь місто, якась висока гора, чи скеля, вся в зеленому дереві, а не самому верхечку якесь будування, не церква й не хата, а більше якась чудова цяцька з золотими верхами. Коло того будинку знов вона згадувала якісь стовпи, якісь стіни зубчасті, як оборка, а потім пригадались їй якісь сади роскішні, доріжки помеж деревом ніби жовто помальовані, дерево посчіплюване гиллям, мов стеля, скрізь під деревом білі люде неживі, склянний дім, а в йому знов дерево й квітки, як і на дворі, цілі стіни й купи чудових незвичайних квіток. Все те вставало перед її очима, як у тумані. Бачила вона потім золотоверхі собори в Київі, велике міське будування, а все таки давня дитяча мрія не зникла з її памяти.

Довго розмовляли вони, поки не потомились. Далеко за поріг випровадили хазяїни Хоцінського, дякуючи йому, як рідному батькові.

— От і завоювали щастя, Ганю! — промовив Ясь, зачинивши двері за гостем.

— Не завоювали а само воно прийшло до нашої хати. Щастя блукає сліпе по світу.

— Ні, се ти, моє золото, приманила долю до нашої хати! Поки я сам жив, поти бідував. Ти, моя хазяйко, мене обшила й обмила!

Ясь розгорнув лист князя до пана Хоцінського та ще раз голосно прочитав запрохання себе в управителі. Князь просив через Хоцінського, щоб Сере-

дінський прибув як найскоріше, обіцяючи йому річню плату з скількох тисяч карбованців.

— Завтра-ж поїду я попереду сам, а ти лагодься тим часом у дорогу.

— Чимало підвід нам треба! Ми-ж таки вже розжилися, маємо доволі добра, маємо птицю . . .

— Яку птицю думаєш ти отсе брати?

— А индики та гуси . . . та . . .

— Ще вигадай що! — крикнув Ясь. — Та нас люде обсміють, як ми притарабанимось з качками та з индиками!

— А посуди хиба мало? І на віз не заберемо . . .

— Чудна ти, Ганю, єй Богу! Яку-ж посуду думаєш ти перти до Камяного?

— А яку-ж? Не кидати-ж нам спанóк діжок...

— Свят, свят, свят! Нас люде обсміють, назвуть нас харпаками, обідранцями. Під такі палати вона підїхала-б з діжками, рогачами! Може-б ти забрала горшки й миски?

— Горшків не варто брати, а макітри заберу Макітри новісінькі, великі, платила по злотому, купувала в Будищах на ярмарку. Таких макітер небагато й там знайдеш. Обмотаю соломою, повтикаю в кадівб та й довезу, хоч і за сто верств!

— Ха, ха, ха! — зареготався Ясь. — Управитель з макітрами! Ха, ха, ха! О простото, простото! О хазяйко моя дорога!

— Чого це ти регочешся? Ніби управителям макітер і не треба!

— Ха, ха, ха! Ти наробиш сорому на ввесь світ. Твоя думка об макітрах, я я думаю, чим я завтра поїду до князя.

— А візком?

— Де-ж таки візком!

— Візок же новий, мальований!

— Але ж до князя, памятай собі!

— Неначе він бачити-ме, чим ти приїхав?

— От що я зроблю: Заїду до Хоцінського, покину там свій візок, а в його попрошу фастона та пару коней.

— Як собі знаєш. А на мене, то я б поїхала й візком.

— А я не поїду. Скажуть: приїхав якийсь безштанько на драбинчастому возі.

— Станьмо-ж, Ясю, попереду панами а потім уже будемо панітн. Поперед нéводу не ловімо риби.

Довго не спали вони, роздратóвані негаданим, несподіваним щастям. Тікає сон од очей безталанного, не приступає-ж і до щасливих! Ясь тішився панством. Гані з'являвся якийсь чудовий образ чарівничого місця, якась палата, якийсь сад, повний квіток, де помеж деревом гуляли мраморяні люде. А Ясь бачив себе великим паном в золотих палатах, де горіли тисячі свічок, де порушались сотні великих панів.

Через тиждень шляхом до Камяного їхав фастон Хоцінського, а в йому сидів Ясь із Ганею. Коло погонича сиділа наймичка. На руках у Гані спала мала дитина. Підвода з де-якими хазяйськими причандалами їхала десь по заду. Ганя таки поставила на своєму: забрала кадовби, діжки, сипанки й деяку посуду. Одначе макітри з горшками мусіла покидати матері. Підвода мала приїхати до Камяного в

ночі, щоб заховати од людських очей попередню бідность управителя.

Коні витягли фастон на гору. З за гори разом устало все Камяне. Ганя аж крикнула од дивування. Її давні, дитячі мрії тепер стояли й справді перед очима. І як багато спра́вдешні дива були красчі, пишнішчі од тих неясних дитячих дум!

Високі золотоверхі палати, збудовані в чудовім готицькім стилі, стояли на високому скелистому шпилі над самою річкою й дивились у тиху воду чотирма золотими дзвіничками, веселими вікнами, високими стовпами. Той шпиль був на острівці, а через острівець лилася вода, розбившись на рукавці, падала з каміня на камінь, шуміла по-під боками високої скелі. І шпиль, і острів були вкриті чудовим садом. Неначе поясом був оперезаний той шпиль високою камяною стіною з чудними зубцями. Саме проти плавного широкого мосту стояли високі башти, з зубчастим вінцем, а через се йшли широкі ворота, прямо в сад. За стіною скрізь виглядали кунштовні верхи оранжерей, мов висіли над зеленим деревом. На тім же острові, коло самої води, стояло дві фабрики, оперті стінами об скелі. Проти палат по другім боці річки, на високім березі стояла хороша церква, з тонкою готицькою дзвіницею. Камяні будовання йшли по-над берегом, за-для убрання виду. Все те місце, облите навкруги тихою, ясною, як дзеркало водою, залите промінням сонця, було незвичайно хороше, веселе, наче в йому жили не люде, а якісь безтільні духи райські!

— Вгадай, Ганю, де ми будемо жити? — спитав Ясь.

— Мабуть в сім домикові, — одказала вона, показуючи пальцем на чималу камяну хату.

— Тут живе княжий лакей, — промовив Ясь, осміхаючись. — Дивись, он далеко, за княжим садом, на тій горі стоїть палата: ото наша оселя!

На горі, по другім боці саду, стояла палата хороша, висока, убрана в карнизи, заквітчана на покрівлі решотками та химерними дзвіничками. Очевидячки дім був збудований для хорошого виду по другім боці княжого дворця.

Ганя не йняла Ясеві віри.

— А де тут, дядьку, управителева хата? — спитав Ясь так грізно, аж Ганя жахнулась.

— Ондечки на горі за дворцем, — одказав чоловік знехотя, показуючи пальцем.

Гані стало якось ніякого, неначе не хотілось їй їхати до того пишного дому.

Перебігли вони міст, з'їхали на острів, поїхали по-під самим садовим муром. Золотоверха палата висіла у їх над головами. Ганя, погонич, наймичка й сам Ясь втирили очи на золоті башні на колони, на заморське дерево, доки все те не сховалося за скелею. Серце в Гані стукотіло в грудях. Ясь надимався, взявшись у бік рукою, сўпив брови, морщив своє молоде лице, щоб додати собі більше панського виду. Підкотили вони під дім, і Ясь, взявши Ганю під руку, гордо й пишно переступив поріг своєї панської квартири.

Слуги забігали, загомоніли, забрязкотіли ключами. Старенький лакей в синій ливреї одімкнув двері, одчинив їх, одступившись з поклоном.

Ще гордійше, ще пишнійше Ясь вступив у хату, ще висче підняв він голову, проходячи через цілий ряд просторих, високих покоїв. Сердито кидав він очима на всі боки, оглядав стелю. Очи його ніби говорили всім, що все те було не в-дивовижу, що навіть все те було не дуже хороше, не дуже задовольняло його. Через годину сиділа сімя́ в одній окромній світлиці за столом, накритим тонкою білою скатертю, коло самовара.

— Якого тут багато хат! — промовила Ганя.

— От і багато! Перва хата буде передня, друга — прийомна, третя — заля, четверта — гостинна, пята — твоя спальня, шоста — моя спальня, сьома — твоя — убірна, восьма — мій кабинет, девята — столова, десята — дитяча, одинайцята — дівоча, дванайцята — канцелярія, тринайцята . . . та ще й мало! коли-б ти знала. Ми-ж тепер не аби-які пани. Хиба-ж ти не бачила, скільки покоїв у пана Хоцінського?

— І на віщо нам такого їх? З нас було-б доволі трьох, за-для себе, для гостей . . .

— Ти, серце, виросла не в панських будинках, ти не тямиш, що то потреба луччого життя.

— Та коли-б ти знав, мині чудно й сумно буде жити в багатих та дуже просторих світлицях. Чогось мині здасться, що я не в хаті а на дворі . . . Хожу по тим покоям, як по двору. Де-ж пак! од кутка до кутка цілі гони!

— Бо ти жила й досі в малих хатах, як у скриньках. А мині ще й мало! Я люблю розвернутись, розгорнутись широко на всі боки.

Ясь розкидався на широкій канапі мов справ-

дешний панюга. Наука пана Хоцінського показала свою ознаку.

А Ганя ходила по хатах, придивлялась до всього, оглядала мебіль, високі дзеркала, завіси, килими. І чудно їй було серед такої роскоші. І багато дечого здавалось їй й зайвим і непотрібним на очи хазяйки. Ті канапи, крісла, котрими були заставлені світлиці, щоб кутки були непорожні, ті дзеркала поначіплювані, щоб стіни широкі не були голі, те широченне старинне ліжко, де лягло-б десять душ, та ще було-б місце, — все те здавалось їй чудним, непотрібним, все те здавалось їй панським вередуванням, що розвернулось-би на ввесь світ, готове-б простягтись на всю землю й ще й кричало-б, що йому й землі мало!

На другий день Серединський налагодився йти до князя показатись його, мовляли, світлости, поблагословитись на господарство, на панування над його добрами. Та сказано йому, що князь приймає тільки почавши од дванайцятої години. Поки та година наближиться, повів Серединський свою молоду жінку оглядіти той рай, що сяв на сонці кругом княжої оселі.

Краса того раю, того місця несказано здивувала Ганю. Рідко трапиться знайти таке чудове місце, де до краси натури прийшла на поміч людська вигадливість. На острові річка розлилася рукавцями помеж купами каміння, меж тісними роско́линами скель. Все те місце було заросле зеленим деревом, заставлене оранжерейними вазонами в чудових купах, залите квітками. Скрізь крутились широкі, посипані тертим каменем доріжки помеж купами зеленого дерева; були вони розкидані з великим смаком по зе-

леній траві, по-над водою, під скелями завішаними заморським листатим хмелем. Через річечки з острівця на острівець були перекинуті над кипучою, падаючою водою легенькі місточки, обвиті крученим зіллям. В темних закутках, по-під навислими скелями стояли мраморяні статуї. За високою скелею плавали пишні лебеді, по зеленому, рівнесенько стриженому дерну похожали пави й павичі, порозпускавши свої пишні хвости. Тут же були розкидані кружала квіток, а в річку заглядали легенькі, як цяцьки, верхи високих оранжерей. На скелях скрізь були поставляні статуї, вазони столітників, бесідки. Все те було оплутано густим крученим зіллям, що спадало вниз густими зеленими гирляндами, китицями, висіло разками й цілими гніздами.

Великий пан, згадуючи стару шляхетську Польщу, позаводив таку роскіш на нашій Україні ще тоді, як можна було людськими мужичими даремними руками орати й сіяти, сади садити, каміння перевертати, й гори рушити з місця. Дивуючись, не счулась Ганя, як уплило дві годині, й як-раз у свій час пішли вони до князя.

Не довго гостився Ясь на покоях княжих: одну хвилиночку. Він знав панський звичай, що не велів одбувати довгих візит. Княгиня була дуже привітна: розмовляла, усміхалась, а князь не йно провів вертаючих домів до сіней палати, але геть далеко у сад по широкій доріжці, обсадженій оргинією саме в цвіту.

Над самим берегом одного струмочка шипучого тихим шумом розлігся цвітник з одних рож, закопаних в грядку на літо. На тих кущах цвіло сортів

сорок всяких рожових квіток. Князь махнув на садовника й звелів нарізати великий пучок пахучих рож, білих пахучих додур, і взявши в свої руки, подав букет Гані з додачею уштивих комплиментів і ласкавих поглядів на її зачервоніле лице. Потім велів нарвати з велику миску морель і звелів однести на квартиру. А після всего провів Ганю до фастона, сам посадив її у фастон, ласкаво попрощався з Ясем і просив до себе в гості як найскорішче.

Вернувся Ясь до дому веселий, згадував, який князь був до їх ласкавий, яка ввічлива була княгиня, далі чогось насупився, помовчав, і промовив до Гані:

— Отсе дивлюсь на наше нове житло, а перед очима в мене князькі світлиці. Там, Ганю, прихожа красча від нашої гостинної. І досі я не опамятаюсь! наче мині снився якийсь чудовий сон. А памятаєш, Ганю, той яр у Нестеринцях, де ми часто гуляли та бідну економію, де ми жили? Чи думали ми тоді, що нам трапиться такий талан, що ми жити-мемо поруч із великими панами! Що за багатство, що за роскіш у тому дворці! Якого там срібла, злота, квіток, мармору! Побув я там годину й наче аж поздорóвшав, наче зазнав якогось невідомого щастя. Неначе душа моя була в раю, в небі, й закоштувала якогось луччого життя. Поки живу, не забуду я сього дня. А князь! Що за добра, привітна людина! А його княгиня! Так мило, так просто обійшлася з нами, дарма, що велика пані. Вже її не молода, а як на ній усе лежить до ладу, яка рівна її пóстать! Навіть вона ще гарна.

— Яка-ж вона гарна? — відказала Ганя. —

Мабуть ти на неї дивився гарними очима. Вона стара як гриб.

— Одже-ж ти, Ганю, мабуть дивилась на неї не гарними очима. Сказати правду, на тобі одежа лежить далеко не так гарно, як на ній, хоч ти її краща од неї. Не сердься тільки на мене, моє серце.

— За що тут сердитись? До князів нам далеко!

— А хто-б не хотів бути од їх не далеко?

— Я-б не хотіла, — промовила Ганя, осміхаючись.

Замовк після сього Ясь, і не знати було, що він думав.

І зажив Ясь із Ганею в добрі та щасті. Високі, просторі покої були не пишні тільки в рівні з княжими, а самі по собі були дуже гарні! В перших, парадних покоях стіни блищали білими шпалерами з срібними квітками. Ганині світлиці були обсипані по стінах і по завісах чудовими букетами троянд, ніби свіжо нарваних у саду. Скрізь по світлицях простяглася довга стежка дорогого килима, закиданого оберемками лілей, фіялок, рож, як на грядках. Під оком Українки-хазяйки все заблищало, залисніло, засміялося з усіх боків весело й привітно. І нераз Ганя, сидячи на мякому кріслі, задивлялася на хороші покої. А Ясь, заклавши руки за спину, закинувши гордо голову, спустивши віка на очи, тихою ступою похожав по покоях. По одній поставі тіла, по одному лицю можна було бачити неоднаковий вплив несподіваної зміни життя на дві натури з неоднаковими задатками.

Одного разу з кухні влетіла до покоїв привезена з Нестеринець наймичка й почала розпитувати

Ганю про якусь куховарську справу, держачи чималий горщок у руках. Наймичка весело й голосно щебетала до Гані, як було колись і в Нестеринцях. Голосна луна од її мови розлягалася по світлицях і вразила Ясеве ухо. Він почервонів увесь.

— Вон у кухню! — крикнув він на наймичку. Наймичка злякалась і випустила з переляку великий горщок із рук. Горщок безневинно гéпнув на паркетний поміст і розлетився на шматочки.

В-перве з роду заблискотіли якось чудно Ясеві очи.

— Вон у кухню! — крикнув він у друге. Наймичка, призвичаєна в Нестеринцях завжди приходити вранці до пані, розпитувати про обід, про страву, невимовно здивувалась, і ні жива, ні мертва, тихенько потягла до кухні, зрозумівши свою нову провину, нечувану й невидану в Нестеринцях.

— Ганю! — промовив Ясь зараз утихомирившись, — пора нам знати своє місце меж людьми, а слугам — свою честь. Тут тобі не Нестеринці! Се Камяне, а ти управительша й пані. Нехай наймички не сміють з тобою оттак балакати й сюди в покої ходити, швéндяти тут з горшками. Прибігла, нагýркала, налепетала, як у корчмі! І страху немає у подлого народу! Тай ти, Ганю, не дуже балакай з робітницями та наймичками! Найшла гарну кумпанію! Треба, серце, знати свою честь, шанувати себе, то й тебе люде шанувати-муть.

— А хиба-ж мене люде не шанують? — промовила Ганя. — А хиба-ж тобі в вічи не хвалили мене нестеринські люде?

— Стидалась би ти, Ганю! Які-ж люде мужи-

ки! . . . Шанувати-муть мужики, — то пани не шанувати-муть. Годі нам з мужиками кумáтись! З нас люде сміються . . . люде красчі . . . Розумієшь Ганю?

— А попереду-ж не сміялись. І Хоцінський бачив, як я балакала з наймичками, як я сама часом і обід варила, та й не сміявся.

— То було попереду, — одказав Ясь.

Задумалась Ганя, сидячи в креслі, задумався Ясь, ходячи по покоях. З її думки не сходило Ясеве лице, гнівне, люте; з думки Яся не виходив вид смирної, тихої Гані, балакаючої з наймичками, як з рідними сестрами. Та нічого не показалось далі меж ними досадного. На хвилинку тільки у серце Гані зазирнуло якесь недобре віщування, та й знов окрила його веселість. Бо про що тут було журитись у тому раї? Не раз і не два молоді гості, всі хороше повбирані, вилися роєм по блискучих світлицях, по дорогих килимах. Кругом молодої хазяйки розлягались веселі сміхи й жарти, с'яли щасливі лиця, блищали ясні очи. Не раз і не два музики розливали чудові гармонії по покоях, облитих світлом канделябр, і викликáли до танців невгамовані рої панянок легеньких, летючих як бжілки, паничів жвавих як метелики. І часто Ганя з Ясем при зорях верталася до дому з гостей на баских конях в хорошому фаєтоні. Думки її навіть не досягали такого щастя.

— Тішся моя мила! — було каже Ясь. — Ми діждались щастя. Проси, чого душа твоя забажає. Все тобі буде! — І залисніло на столах срібло та злото, зацвили на Гані дорогі квітки та сукні. Сама Ганя розпишнилась, як та троянда повна. Несподі-

вана роскіш, безклопо́ття й спокій заколихали її як малу дитину, надали спокій рисам лиця чистого, білого як мармур. А ті загорілі колись руки знов побіліли, зійшли, як на дріжчах, пухкі й кругленькі, як у її батька. Одна її душа зосталась, яка й була, — така-ж добра, тиха, до всіх привітна.

— Знаєш, Ганю, яка в тобі недостача? — говорив нераз Ясь, сидячи коло неї в ве́чері.

— А скажи, чоловіче мій, яка в мині недостача, — питала вона його, жартуючи.

— В тобі нема ні кришки гордости. Для пані то велика недостача! Пані повинна бути горда, поважна, а коли не горда, то бодай повинна знати, хто їй рівня, а хто й ні! Якось ти до всіх однаково привітна, й до великого пана, й до писаря, й до наймички. Чи вже-ж тобі великий пан і драненький писарець усе одно? До одних треба бути звичайно уштивим, а до других так собі . . . й щоб люде з боку постерегали теє. А ти як говориш, так говориш зо всіма́ однаково! Гордість — то ознака розуміння своєї чести. Гордість то прикмета й краса аристократії.

Ясь підвисив голос і замовк. Він пригадував слова свого вчителя Хоцінського, як школяр пригадує вивчену лекцію.

— І батько мій не був гордий, і мати моя не була горда, не буду й я горда. І не люблю я навіть людей гордих, що до них ані приступу! — одказала Ганя.

І не раз заступалася Ганя за безвинних людей, за писарів, не раз було, жартуючи, посилала його до людей, що ждали по півдня, сидячи без шапок

у ґанку, як звичайно буває у Ляхів. Як добрий геній, Ганя придержувала шкодливий ляхівський вплив Хоцінського. По любові й добрій згоді меж ними, Ганя завше потрапляла до своєї цілп.

Мати з сестрами частенько одвідувала Ганю. Не забував дітей й о. Федір. Ганя дарувала бідним сестрам гостинці, давала їм свої дороги недоношені сукні. Не раз сам Ясь купував своїм зовицям стрічки та квітки, до котрих всі дівчата дуже ласі. Часто Ганя брала до себе на кілька місяців сестер. Довго й довго дочки о. Федора згадували про ті веселі балі, де їм доводилось витанцьовувати з молодцями-паничами зручнійшими й красчими од богословів.

Раз зимою, якось при обіді згадав Ясь, що не зробив візита одному економові, якомусь Лемішковському, про котрого йому усе нагадував Хоцінський, й не так про його, як про його семю.

— І кілька разів я був коло тієї економії, та й не заїхав. Воно тута й недалеко, у Тхорівці, буде мабуть верстов з сім, або з вісім. Економія бідна. Мабуть там живе якийсь куценький Ляшок. Страх не хочеться їхати до його!

— Не забувай, Ясю, що й ми недавно були бідні. Поїдь же, поїдь, не лінуйся! — прохала Ганя.

— Біда мині з тобою! Що мині гірке, тобі солодке. Поїду, поїду, тільки цить!

І поїхав він одного дня зрана.

Економія стояла серед невеличкого, бідного села, належачого до якогось небагатого дідича. Бідность оселі неприємно вразила Ясеві очі, нагадуючи йому попереднє життя в Нестерпицях. Хата з ґанком похилилась на обидва боки, наче переломившись

по половині як-раз на середині. Старий ґанок розхилив свої стовпи внизу, неначе розставив од старости ноги, щоб лучче встояти. На старих обідраних повітках світились крокви, наче сухі ребра. Вікна з темними старими шибками здавались темними очима сліпця, що лупає з-за тину страшними більмами. По двору валялись купи неприбраного гною, бігали собаки, никали худі шкапи. Голодні корови смикали стріху. Один садок старий і густий розрісся кругом хати, стані, повіток, повтикавши гилля під обідрану покрівлю.

Меж двома стовпами, до котрих давно колись були, знать, причепляні ворота, вбігли баскі коні Яся, й як змії, полинули по-під повітками.

Лихі, худі собаки опали санки й смикали Яся за ведмедячий комір. Біднота, пустиня, голодні, дикі собаки — все те так вразило Яся, що він трохи не гукнув до погонича: »Вертайся назад кіньми!« Одначе було вже не можна вернутись. Ясь мусів недбайливо ступити в ґанок. Тільки він ступив у ґанок, з-відтіля на всі чотири боки, покинувши просо та гречку, шарахнули кури, гуси, индіки, качки, голуби, горобці, навіть поросята. Півень кинувся йому в лице, поросята та индіки — поточились під ноги. Все те кричало, верещало, киркало, кудакало, покидаючи пашню й втікаючи, кудцю було можна втікти. А позад Яся завзятий Сірко вчепився зубами шуби й немилосерно тягав на всі боки нещасного ведмедя, тільки шмаття летіло, тим часом як инші обступили погонича, що хвиськав на їх батогом. Прорвавшись через таку орду, невидану навіть у свого тестя о. Федора, Ясь на силу одчинив сінешні

двері й сховавсь за ними од собак, що вили як скажені й гризли од злости двері. Ясь прожогом одчинив ті двері в хату, котрі були саме проти сінешних дверей, і влетів у хату, як той заяць, тікаючий од череди хортів. А там у хаті знов шарахнуло од його усе живе, вже не кудкудакаючи, але кричучи: »Ох! ах! ой! ай! *Эзус Марія!!*« По хаті, як густий сніг, літало гусяче пірря та пух, і заліпило Ясеві очи.

Отуманений, він стояв серед хати й не знав що робити. Нова сцена в хаті здала́ся йому тільки протягом першої. Аж ось крізь літаюче пірря примітив перед собою чотирьох маленьких хлопчиків знать, хазяйських синків, що сиділи над горшками, повними гусячого пірря. Тоді тільки він догадався, що сполохав економську семю, котра вкупі з наймичками й малими дітьми дерла пірря, як буває зимною порою.

Наймичка показала Ясеви другі двері із сіней у право в залю. Перша хата Лемішковського, своєю бідностю, нагадала Ясеві його попереднє життя.

Довго ходив Ясь по хаті, оглядаючи стареньку й простеньку мебіль, дешевенькі картинки на папері, польскі образки ченстоховської Богородиці та Ісуса з баранком. Ніхто не виходив до його. Вже Серединський скучав, позіхав, сідав і вставав і знов сідав. За стіною в другій хатині було тихо. Тільки дитина маленькими ніжками прибігла до дверей й висунула з-за дверей трохи не всю головку, в певній надії, що гість її не бачить. Коли одчинились бокові двері. В залю вступив хазяін Лемішковський, чоловік високий, повний, плечистий, з довгим чорним, роскішним волосом на голові, з чорним вусом, з

чорними великими очима. Як саме його прізвище, так і постать обявляли його натуру зовсім не польську, а щиро українську. Одначе Лемішковський звав себе — бодай при жінці й дітях — Поляком і в своїй семї говорив по польський.

Лінивою ходою підступив він до Яся й привитався з ним. Вся його постать, цілий обвід повного, кругловатого лиця, мякі, повні губи, ласкавий погляд великих очей, тихий, симпатично мякий голос, — все те виявляло зразу його мяку натуру, ласкавість душі, не вважаючи навіть на те, що роскішний, шерсткий, як дріт, волос мов грива у лева, й велика будівля тіла натякали на захований десь глибоко твердий характер і здорову енергію.

Посідали вони на канапі й почали звичайну візитну розмову, нікому не потрібну, нікого не займаючу. Після першого слова зараз позіхнув хазяїн а потім — і гість. Ще кілька слів було промовлено, й розмова перервалась... Ясь з-висока поглядав на Лемішковського й думав: »І чого мене занесла лиха година до сього Лемішковського сонного, вбогого, з головою й одежою в гусячому пуху?« А в хазяїна вертілася така-ж сама думка: »І яка чортяка принесла сього пана Серединського, багача, управителя, в мою бідну хату? І чого йому треба од мене? І на віщо я йому здався? Се вона! се жінка затягла його!»

Обидва вони сиділи й мовчали без сорома, давши сміливо волю своїм думкам. Хазяїн в ряди-годи промовлять слівце, а Ясь ще з більшою неохотою одвітував йому, одначе не смів прощатись, сподіваючись виходу семї, про котру йому торочив Хоцінський.

Довго вони сиділи й мовчали. Рівне стукання маятника коло годинника, тепло в хаті, тишина навкруги — все те наводило непереможну дрімоту, тільки не на Яся, а на Лемішковського, ще й надто, що він недáвнечко, ранним простацьким звичаєм, пообідав і тільки що хотів лягти спочити, аж тут принесло пана в ведмедях! Заспокоєне лице Лемішковського трохи поблідло й виявляло для цікавого ока якусь пережиту й перебуту скорботу, якєсь горе. Та не Ясеві було читати тєє. Він з огидою запримітив сонний погляд хазяїна, одначе сидів і дожидався, оглядаючи через вікно пару своїх баских коней, бючих копитами сніг під собою.

Коли се зразу, неначе вітром, одчинились обидві половинки дверей. В залю вступила з повагою тихою ходою й трохи по театральному пані Лемішковська, й пишним поклоном привітала Яся, що схопився до неї назустріч. Зараз за нею всунулась, як возом вїхала, середних літ дама з лицем незвичайно чудним і нехорошим. Лемішковська назвала її гувернанткою своїх дітей — панною Теодозєю.

Ні шелестіння шовкових довгих сукон, ні слова привитання не розбудили Лемішковського. Він собі дививсь наче крізь сон на сю сцену мовчки й нерушимо. Лице пані Лемішковської спахнуло пóлумям від сорома, що її чоловік не знає своєї ролі. Та вона зараз поправилась і повела таку розмову:

— Вчора мали ми хорошу компанію в себе, не спали цілу ніч і дуже потомились, забавляючись.

Лемішковська говорила по польський, бо була Полька.

Швидко потім одлетіла одна половинка дверей,

й в неї влетіла в куценькій сукні старша дочка Лемішковського, легенька, жвава, як пташка. Вона смілиmо присіла серед хати до Серединського, пурхнула до матері й причепилась за її спиною на кінчику стільця, як часом пташка чепляється ніжками на тоненькій, висячій гиллячці. Незвичайна схожість дочки з матірю дуже вразила Яся. Здавалось, то були дві рідні сестри, а не мати з дочкою. Однакові лоби білі й чисті, як мармур, однакові носи тоненькі, рівні, з прозорими рожевими ніздрями, однакові губи повні й свіжі, однаковий цвіт лиця сніговий, білий. Тільки мати мала великі, щиро-польські, сірі очи, нагадуючі каламутну воду, або просте скло припале порохом. Яка-б ні була в Польки краса, їй бракує одного — темних, або синих очей. Карі-ж очи коли й бувають у которої, то не з рідної раси, се українська позичка. Отсе-ж дочка Лемішковської мала очи батьківські, великі, карі, блискучі, на чистих гарно вирізаних білках.

Панна Теодозя хоча була найкрасче прибрана в шовкову сукню, та неприємно разила очи своїм чудним лицем. Треба було довго привикати до його, щоб освоїтись. Ясь трохи не пересів на другий стілець. Тільки чуття шанобы людських звичаїв вдержало його на місці. А вона так і впилась у його своїми очима, сірими-жовтоватими, совиними. Все її лице складалося з одного носа. Дивилась вона прямо на Яся, а він бачив перед собою один тільки ніс. Повертала вона голову на бік — він і знову бачив тільки ніс. Із маленького, як у кошеняти, лобка́ виступав її ніс, неначе погнавшись навздогінці за якимись ласими пахощами й геть випередив

малісінького підборідочка, що зовсім не було й видко, як вона нагинала голову трошки вниз. Не дурно-ж вся околиця звала її *губер-носом*.

Лемішковська кокотно обперлась ліктем на вишиту подушку, закурила папіроску. Теодозя вирівнялася й бадьорилась наче на смотрý. Маленька панночка вертілась та обсмикувалась, як пташка, а Лемішковський на силу моргав сонними очима, що злипались як на то-теж, наче карюком примазані.

Хазяйка спитала в Серединського, чи сподобався йому сей край, а далі разом з Теодозею повела розмову про Варшаву, про Петербург. Прикинуто було кілька слів навіть про Париж і французькі моди.

— Ах, мій пане! — крикнула тоненьким, тільки не природним голосом Теодозя, — коли-б хто відав мою тугу по нашій милій Варшаві! Що то за милий край, що там за люде! Ах, ах! що там за веселість! Там люде навіть не відають нудьги. Цілий день біготня, стукотня. Та все те повбирано по найновійшій моді. Чи віриш, пане? — хиба тільки в Парижі можна знайти громаду веселу, забавну, маючу тільки смаку в убранні, в манєрах. Один мій знакомий князь у Варшаві казав мині, що Варшава навіть красча Парижа, тільки що про Варшаву мало знають. Ой *Матко Боска!* При однім згадуванню мині стає весело в сільскій тиші. Я тільки й живу згадуванням . . . Ох!

— А чом же ви там не зостались, в вашім Парижі, та приїхали в нашу Тхорівку? — спитав Лемішковський.

Жінка кинула на його неласкавим оком. Вона

все сердилась, що він своєю простотою завдавав брехню Теодозі, як вона починала прославляти Варшаву. Лемішковський замовк.

— А тим прибула сюди, що невідомий голос долі велів мині сюди їхати, — промовила Теодозя, тяжко зітхнувши, й схилила голову, закриваючи носом усе підборіддя.

— Чи виїзджає ваша жона, чи не скучає? — спитала хазяйка.

— Мало маємо знакомих. Була вона кілька раз у княгині, — промовив Ясь.

— Що за хороша женщина княгиня! Що за добра, янгольська душа! Яка вона привітна! — промовила хазяйка, наче вона з княгинею вкупі зросла й вік жила.

— Таких дам тільки в Варшаві можна знайти, таких милих, ласкавих, хоча й належачих до висчого стану, — додала Теодозя. — Остатний баль княгині зрівняється з балями наших луччих варшавських аристократів, — промовила Теодозя, наче вона й справді гуляла на тих балях.

— Чи не чули ви оркестра нашого князя? — спитала хазяйка. — Варто послухати! Хоч тут і село й дичина, але в нас можна почути найлуччих італійських і німецьких артистів — і Бетговена, і Россінього, й Беллінього. Як чудово недавно грав оркестр Травіяту й Норму!

Так вертілася розмова коло матерій високих, поважних, дуже не гармонюючих з бідною, драною обставою старої економської хати.

Ясь підвівся й почав прощатись. Дами заворушились і просили навідуватись до їх запросто в їх

сільську пустиню. Лемішковський не просив, і слова не промовив.

Дві наймички з коромеслами одганяли собак. Ясь під обороною коромесел вийшов з ґанку й сів на санки. Лемішковський мовчки поклонився до його. З усіх чотирьох вікон виглядало на двір кільканацять голов, і великих і маленьких, котрі попритулювали лоби до шибок, щоб подивитись на багатого гостя, на коней, на погонича.

Через кілька годин при обіді Ганя розпитувала Яся про його недавний візит, про нових знакомих, а Ясь регочучись розказував їй про економію, хазяинів.

— Не смійся Ясю, з бідних людей, не цурайся їх! Згадай, що ми були недавно бідні. Коли ти не хочеш знатися з ними, то я сама поїду до їх і запрошу до себе.

— Поїдь Ганю, то побачиш, як Лемішковський спати-ме при гостях у залі.

— Годі тобі на бідного видумувати! — одказала Ганя.

— Лемішковська, ніде правди діти, гарна дама, тільки вже дуже багато говорить про високі речи . . . А діти деруть самі пірря! Та певно й сама пані з панночкою дерли пірря, як я приїхав. Міркую, що й Лемішковському загадує жінка пірря дерти. Не подякую я Хоцінському за таку рекомендацію!

— А я поїду до їх, коли на те пішло! — знов одказала Ганя.

— Їдь, про мене! тільки бери двох козаків-гайових з рушницями, щоб оборонили тебе в тому звіринці. Подивись лиш, що сталося з моїми ведмедями!

VI.

Озирнемось тепер на Лемішковського рід, з-відкіля він узявся.

За панування царя Миколая І-го на Західній Україні в одному повітовому місті жив міщанин Лемішка. Меж бідними невеличкими міщанськими хатами виносилася покрівля його чималої хати з білими цегляними виводами. Чималі вікна й двері, віконниці помальовані зеленою фарбою, ґанок коло дверей — все те дуже одрізняло Леміщину хату од других. На ціле місто не було такого роскішного садка, таких високих верб на леваді, такої густої дерези на окопі, свідків давньої заможности Лемішок. На ціле місто у міщан не було такої чистої, просторої світлиці з кімнатою, великих нових образів на всі стіни, картин на папері, міцних дубових столів, добрящих лавок. Уся оселя стояла, як звичайно стоять міщанські хати, далеко од жидівського базару, над річкою, на височенькім пригорку. З гори до берега простягся старий, здоровий садок, зелена левада та зелені верби коло криниці на самім низу. З огорода видко було недалечко водяний млин Леміщин, з чотирма колесами, з густим заїздом возів, закладених мішками, з гуртом людей застоюючих черги.

Лемішка звався в місті багачем . . . Рідка заможність меж міщанами Західньої України, в границях панування шляхетсько-жидівської Польщі, так шкодливої для місцевого народу — наводила людей на здогад, що Лемішка накладає з чортами, що Лемішка знайшов гроші. З тяжким натиском зумів

Лемішка пропхатись меж жидами й шляхтою дô свого талану. Одначе протисся — не крамарством, а більше промислами. Лемішка випасував на степах товар до різниць, а Леміщиха закуповувала садки, пильнувала там ціле літо, й висилала підводи з овощами в степові міста на продаж.

Одного ясного літнього вечора сидів Лемішка з жінкою в ґанку. Сива смушева шапка з'їхала йому на потилицю й одкрила його високе й широке чоло, чорний, побіляний сивиною як сріблом волос, густі брови. Синий жупан розстебнувся й через пазуху виглядали пасма чорного волосу на його мужних, міцних грудях. Його повне, колись гарне лице поверталося разом з поглядом карих очей, огля́дуючих своє добро. Леміщиха в шовковій юпці й шовковій хустці на голові, стара, але кремезна женщина, сиділа проти його й вела з ним розмову. Як той старозавітний Захарія з Єлисаветою, вони втішалися одним живим сином Якимцьом, котрий бігав з чужими хлопцями коло млина.

— Добрá в нас, хвалити Бога, чимало й грошей доволі. А Якимцьо вже підростає, — промовив Лемішка. — Чи не оддати нам його в школу? Візьму ще отсе літо його з собою на степи, а Біг-дасть, діждемо осени — одвезу в школу. Нехай вчиться, може з його якісь більші люде вийдуть, ніжь ми, стара, з тобою. Слава Богу, вчити є за віщо!

— То й оддаймо, — промовила стара. — Я-б хотіла, щоб наш Якимко був священиком. Оддаймо його в духовні школи. Може доживемо, побачимо його в ризах у церкві, коло Божого престолу, на службі Божій! Мати Божа! здається-б вмерла од ра-

дости, як би побачила його в ризах! А як помремо, хто-ж лучче за нас старих молити-меться Богу, як не син священик?

— Добре діло й то! Але мині хотилось, щоб вивчився тай зостався на господарстві. Ми ж і невчені, й маємо хліб-сіль. Нехай би він був добрим хазяїном, як я з тобою; нехай би він йшов батьковою стежкою. А то як він одірветься од старої господи, то піде марно наша праця! В нашій оселі будуть жити чужі люде. Наше добро перейде в чужі руки. Хтось чужий буде їсти ті овощі, що ми садили своїми руками. Оддаймо його лучче в світські школи.

Тодішними часами міщанських і мужичих дітей не приймали в ґімназії. Тоді на нашій Україні тільки одні дворяне, — то-б то одна польська шляхта мала право просвіти в школах і прямування до висчого уряду. Середний і низчий стан не мав права вчитись далі казенної міри. Одному тільки духовенству була вольна трохи дорога. Український народ мусів на віки зоставатись в матеріяльній й розумовій неволі.

Незабаром прибіг до ґанку й Якимко, засапаний, гарячий, червоний і притулив гарячу головку до матері.

Недавня розмова з чоловіком вже навела на Леміщиху смутну думку розстання з своїм дитя́м. Вона прибільшила свою ласку: в-двоє ласкавійше її рука гладила синову головку, в двоє ніжнійше дивилась вона на його запалене, червоне личко.

— Чи хочеш, Якимцю, вчитись? — спитала мати сина.

— Не хочу, мамо!

— Чом же ти не хочеш?

— Бо досадно! Адже-ж, мамо, наші хлопці не вчаться! ні один! А на віщо-ж мині загадують вчитись?

— А до школи поїдеш?

— Нехай її біс! Мині й так остобісів той Часловець та Псалтир!

— Хто видáв так говорити! — Мати прикрила його гарячий роток пальцями. — А ми тебе одвеземо в школу, — промовила мати потім.

— То я втоплюсь!

— А ми тебе витягнемо.

— То я заріжусь, або повішусь, а в школу не поїду! Добре чустрить нас дяк і в нашій школі.

— Цур дурного, навіснóго! Хто видáв так говорити! — промовила мати.

А старий Лемішка засміявся з-тиха, не зводячи очей із сина. В карих очах його світилася любов до мазунá-сина. Тихий вітер обвівав щасливу семю, обсипав опадаючим листом рож і бузкý головку дитяти, одежу матері, обвівав пахощами недалеко ростючої мяти родительську любов.

Невесела думка засмутила головку Якимову серед самої веселої гульні з хлопцями, — то думка про школу, що недавно казала мати. Нічим так не допікали Якимцеві наймити й наймички, як ляканням тією школою.

— Тривай, Якимцю! пустуєш ти! Прийде й на тебе школа! — було кричить наймичка, розсердившись на пустунá-хлопця.

Ледви дитя спробувало науки, і вже воно не любило науки, ненавиділо школу. Вчення граматки,

часловця, псалтирі, вчення тих складів, тих *тма мна що тло*, тих псалмів, писаних незрозумілою, мертвою, церковно-словінською мовою, кому те вчення не вдалося в знаки, не одбило змалку в дитяти охоти до науки! Бідний Якимів розумок на-даремне силкувався знайти які-небудь зрозумілі мисли та образи в тих китайських, мертвих словах і не міг постерегти нічогісінько! Іномовні, чудні слова тільки пробуджували в його дитячій голові часом незвичайно чудні покручі мисли . . . Сліпає було Якимко по часловці: »*Вскую шаташася языцы*«, а йому здається, що по всій хаті долі шатаються людські, волячі, овечі поодрізувані язики, як ті курчата коло проса, стрибають, скачуть! »*Сіи на колесницахъ, а сіи на коняхъ*« читає він далі, а його напружана фантазія, шукаюча образів у словах, показує йому якихсь людей то верхом на конях, то верхом на одному колесі, сіющих жито та гречку. *Идумея* здавалась йому якоюсь здоровенною макітрою, *Амаликъ* здавався мамалигою з кукурузи, *Коновъ* — казаном, а *Моавъ* собакою Бровком.

Тільки було й тішить хлопець свою думку й фантазію чудними, кучерявими картинками з початку й на кінці кожної кафизми та першими великами розмальованими червоно літерами.

Після такої твердої науки в школі у дяка, котрий надавав до того добрих стусанів Якимкові, його посадили за гражданську граматку, то-б то за московську, як звичайно вчать у нас дітей на Україні. І знов у-друге силкувався Якимко постерегти розум тієї чудної для Українця мови й знов постерегав тільки пяте через десяте! Московські слова,

схожі трохи з нашими українськими, знов підіймали в його головиці на другий лад — покручі фантазії, якусь каліч образів. Московська *овца* здавалась йому таки вівцею, тільки якоюсь чудною, ніби з одрубаним хвостом, з одрубаною мордою й безухою. *Крысы* здавались йому крисами коло горшк, аабо коло миски, а не пацюками. І поки-то дитя освоїлось із мовою чужою! І скільки то воно перетерпить головної муки од фальшивої педагогії, накидаючої нам чужу мову! І як дитя покалічить мозок покрученими образами! А таку муку терплять діти нашого духовенства, селян, міщан, та й ще за свої злиденські гроші!

Минуло літо. Якимко прогуляв його на вольних степах. Повернуло вже на осінь.

Одного буденного дня без жадної причини розпочали пекти й варити ніби на якесь велике свято. Леміщиха готувала торбинки з салом, крупами, сіллю, горщок з маслом, насипала яблука, сливи, на віщось складала Якимові сорочки й одежу в скриньку. Наймит викотив новий візок на серед двора. Якимові ніхто не говорив про те ні слова, для чого все те робиться, але він сам роздивився й зараз постеріг, що все те робиться для його, що то його мають виряжати з дому. Не довго думавши, дав він драла через огороди до млина, а потім сховався в лози, що росли густо по-над водою. Вже сонце високо підбилося в гору, все було наготовляно, а хлопця не було! Наймити, наймички розійшлися шукати його по огородах, в дерезі по ровах, і таки знайшли в лозах й принесли на руках до дому. Мати хотіла одягти його в козачину, в нові крамні штанці,

та ні прохання ні гостинці нічого не помагали. Якимко кричав, дригав ногами, махав руками, зачіпаючи по виду́ матір і наймичок. На силу всі гуртом вбрали його, держачи за руки й за ноги. Сам Лемішка взяв його на руки й сів на віз. На перевозі через річку дитя силкувалось вирватись і кинутись в річку, так що Лемішка на силу його вдержав. Так то завезли Якима в духовне училище, що стояло за кілька верстов на другому боці того-ж міста, й покинули одного меж чужими людьми.

Сумно було дитині в чужій хаті, а ще сумнійше в училищі. Наука там була та-ж сама, що й у дяка: таж псалтир з Идумеєю й Амаликом, те ж вче́ння на память і без памяти, без жадного розуміння церковно-словінської й московської мови. Вчителі тільки назначували нігтем, доки було лекції, школярі мусіли вчити все те на память, а того, хто не вмів, катували різками, аж увесь клас ру́мав.

Раз якось старий Лемішка стояв коло одчи́няного вікна й, згорнувши руки на грудях, молився Богу. Лемішка любив молитись Богу довго й голосно, кілька раз одривався од молитви, ходив по хазяйству, вертався й знов починав бубоніти, перевертаючи листки товстого Акафистника. Вікно було одчи́няне. Осінне раннє сонце піднялося над садом. Біла снігова роса лежала в тіни на траві, на покрівлях загород од двору. В вікно потягало свіжим повітрям. Лемішка, молячись, поглядав у вікно й, не думаючи прогнівити Бога, перемішував слова молитви з хазяйською клопотнею.

»Хліб наш насущний дажд нам днесь« про-

мовив Лемішка й зараз додав, голосно кричачи на двір: Параско! не чуєш, бодай оглухла! Одлучи теля од корови!

»И избави нас од лукавого. Яко твоє єсть царство, й сила, й слава . . .« А прокляті свині! Параско! свині в городі!

І Параска ставила дійницю в ґанку й бігла виганяти свині.

»Господи помилуй, Господи помилуй, Господи помилуй! Слава Отцу й Сину . . .« А бодай чорти спину городили Шпаченкові, як він мині погородив тини!

Коли зирк у вікно, в воротах їшов Якимко! Лемішка вийшов на ґанок, не перестаючи бубоніти: »О всепітая Мати, рождшая всіх святих святійшеє Слово . . .« Чого се ти прийшов? — спитав батько сина грізно.

Син залився слізми. Вийшла мати й почала питати сина.

— Не хочу я, тату, вчитись у школі! Візьміть мене до дому, — говорив син крізь сльози.

— Чом же ти не хочеш? Може тобі хазяйка їсти не дає? Може тебе хто обижає? — спитав батько хрипким голосом.

— Не видержу, тату, я в тій школі. Така мене нудьга бере, що вмерти треба. Учителі бють та катують, кажуть вчитись, а я нічого не розберу, нічого не тямлю. Ніхто мині не показує нічого. Чорт його зна, як і вчитись! Лучче, тату, я піду в пастухи, піду в степи, наймусь наймитом, а вчитись не буду! . . .

Мати почала й собі плакати, а батько запріг

конячку та й одвіз його того-ж таки дня знов до школи.

Зломила дитину школа, як лиха година. І почав Якимко вчитись. Не раз тішив він батька й вчителів незвичайним поступанням у науці. Було підійметься вище всіх товаришів, то се зразу, дивись, і опаде нижче всіх, опустить руки, похилить голову.

Стала потім ґімназія доступнійша для простих, не-шляхетських дітей, й Лемішка перевів сина в ґімназію. І там було учителі не надивуються незвичайній охоті до науки, а потім швидко — незвичайній страті енерґії до роботи.

Поки Якимко був малим в нижчих класах, доти батько й мати не примічали в йому ніякої зміни. То був добрий, слухняний хлопець, не цурався гульні з простими хлопцями, не цурався простих родичів, навіть з охотою кидався до всякої простої роботи, звичайної в семї простих міщан. Було приїде до дому на святкі, скине свій мундір, сховає його в скриню, вдягнеться в просту козачину й ганяє з батьком по степах за скотом, ажь піт йому з лоба капає. І не раз мати спиняла його, одривала од роботи.

— Оддихай лучче, моя дитино! — говорила вона часто. — І в школі не гуляєш, ще й дома будеш робити?

Швидко Якимко скінчив ґімназію й вернувся до дому вже великим паничем, чорнобривим, тонким, в новому суконному мундирі, в картузі. Він почав говорити до батька, до матері, до наймичок і сусід по московський, соромився своєї української мови,

й видймо величався сією московщиною перед домашними й перед сусідами.

Через кілька днів по приїзді сімя́ Лемішок сиділа ввéчері в світлиці. На столі стояли недоїдки вечері, лежали качани кукурузи, ложки, полумиски.

— А що, синашу? — сказав батько, — чи спочив ти після школи? Пора-б нам і до роботи. Наймит на степу. Я завтра раненько побіжу на базар, а ти повезеш борошно та напій коня, вставши раненько, та випусти його на леваду, нехай трохи напасеться.

— Хто, тату? я? — спитав Яким, звісно, по московський.

— А до кого-ж я говорю?

— Як же я в сіртуку буду коня напувати та пасти?

— То скинь сіртук, та одягнись у жупанок.

— Де-ж ви, тату, бачили вчених людей у жупані, або в свиті, та ще й коло коней?

— А хиба-ж давно ти ганяв конем до води й вичищав стайню, що було аж мати тобі забороняє?

— Бо тоді я був малим і дурним, а тепер друге діло.

Батько так подививсь на сина, неначе в-перве бачив його. Перед ним сидів панич, як маківка, в сіртуці, з роскішним кучерявим волоссям, зачесаним на бік. На білому панському лиці грали рум'янці. Шия була завязана шовковою хусткою.

Довго й пильно дививсь на його батько, а його брови су́пились нижче, сунулись на очи, а голова хилилася од нової невеселої думи. Зразу й в-перве батько одгадав, що вигодував і вивчив сина не на

поміч собі . . . Та дума блискавкою мигнула в його голові, збурила всю кров. Лемішка схопився рукою за голову, одначе рівним і спокійним голосом промовив, глибоко ховаючи свій здогад:

— Коня тобі можна й не пасти й не поїти. Напоїть твоя мати. Так вези-ж завтра борошно на продаж до Ямполя. Та торгуйся добре з жидами й не давай на-бор. Зараз бери гроші.

— Як же я поїду на мішках?

— А хоч-би й на мішках! А де-ж я тобі візьму карети?

— Я, тату, одвик од такої роботи. Де-ж таки! я скінчив ґімназію й буду везти борошно на продаж! Якось ніяково . . .

— А що-ж ти в мене робити-меш? Инчої роботи тобі тут немає.

Яким замовк. Мати сиділа нишком і мовчки поглядала то на чоловіка, то на сина, догадуючись, у чому тут річ.

— Я, тату, в школі одвик од роботи. З того в нас у школі сміються. Мині стидно робити.

— А хліб їсти не сором? — спитав Лемішка, й голос його затремтів.

Яким осміхнувся. Мати сиділа ні в сих, ні в тих.

— А хиба-ж люде їдять хліб тільки з волів, з хазяйства? — промовив Яким.

— Ми, хвалити Бога, їмо хліб тільки з того, й хліб не черствий, як знаєш! А коли ти думаєш мати хліб з чого другого, то немає тобі роботи в моїй господі. Чи хиба будеш цілий вік сидіти, згорнувши руки, та дивитись на батьківську працю?

— Годі тобі, старий, — промовила мати, здержуючи чоловіка. — Хиба-ж ти не бачиш, що син молодий, набрався трохи фанаберії од тих дворянських дітей у школі, а підросте — до розуму дійде.

— Годі вже мині, мамо, до розуму доходити. Вченому, просвіченому чоловікові не слід піклуватись коло худоби, коло борошна. Наука, бачите, провадить зовсім не до того.

— А до чого-ж? — спитав батько. — Не повинна-ж таки наука допровадити до голоду! Бо то була-б якась скажена наука!

— Наука повинна допровадити до хліба тільки через чини, через царську, казенну службу. Що з того, тату, що я мати-му хазяйство, хліб? То пуста річ, коли я не мати-му чинів! Мене ні один пан, ні один офицер, ні Поляк, ні Русский, навіть і жид не поважати-ме, не схоче говорити зо мною.

— То дай їм усім дулю під ніс! На бісового батька вони тобі здались — ті пани офицери!

— Е, тату! на бісового батька! . . . То було мене не давати до школи! Як я поступлю на казенну службу, добуду чинів, обвішаюсь хоч маленькими орденами . . . о! тоді друге діло! Тоді на мене ніхто не плювати-ме, тоді мині не сором буде по улиці пройти . . . скрізь мене приймати-муть і поважатимуть. А то що з того, що я вчений у школі? І дяк наш вчений, ще й *друкований*, а дуже-ж поважають дяка? Мині треба йти в урядники, або в військо, добути офицерських еполетів, хрестів . . .

— Бий тебе, дурню! хоч ти й вчений! — крикнув Лемішка. — Чи ти хліб їсти-меш із тих хрестів, чи що?

— Та ви люде прості, ви того не розумієте, — промовив син розсердившись.

— Та й ви стали щось дуже *крисі* в тих школах, — промовив батько, — бо щось дуже багато розумієте. Дав я тебе в школу, та й жалкую. Меж панськими дітьми й ти, бачу, нахапався панського духу.

— Ні, тату! Що правда то не гріх! Вченому чоловікові сором возитись коло господарства.

— А я, думав, сину, що ти розуму наберешся, та ще придбаєшь до того, що ми з твоєю матірю заробили. Пропащий той день, коли мині прийшла думка завезти тебе меж паничів!

Вийшов з хати Лемішка. Син зостався з матірю.

— Сердиться на тебе батько, та й сам не знає, чого. Ти-б йому так не одказував круто, то він би й байдуже, що ти собі иншої дороги в світ шукатимешь.

Мати пригорнула його голову до себе й почала гладити рукою. Обоє довгенько мовчали. Мати наче вгадувала, що в сина є щось не звичайне на думці. Аж ось почав він її з-тиха казати, не підіймаючи лиця до неї.

— Позавчора, мамо, сидів я під вечір над річкою, низче нашого млина, коло верби, закинувши удки. Ви знаєте ту високу вербу, що стоїть над водою, під високою скелею, й достягає зеленим верхом до самого верху скелі. Сижу я, задумався. Сонце вже спускалось низенько. Підняв я голову, зирнув на гору, а там . . . там, мамо, на горі, на вершечку каміння стояв янгол. Увесь він був білий, й сукня на йому біла, й личко біле, й волос

ясний, кучерявий, золотий вився по плечах білих, як мармур. Перед моїми очима упав він на одно коліно проти сонця, склав на грудях руки до молитви й нахилив голову. Густі коси спали з шиї й звісились двома пасмами. Вітерець гойдав ними з-тиха, гойдав білою сукнею. Здавався він духом прозорим, при рожевих проміннях сонця. Над самою водою стояв янгол на скелі, й з боку коло скелі, коло самих його колін, вилось густе гилля зеленої лози. Я протираю очи, коли-ж гляну на воду, а там не стояла, а плила на перекинутому небі та сама истота, як літаючий херувим. Я встав . . . Якась сила потягла мене на гору. Вибіг я, дивлюсь . . . нічого немає.

— Я вже догадуюсь, який то був янгол, — одвітила мати.

— А вчора, мамо, я знов сидів там цілий день сливе . . .

— І не прилітав до тебе янгол з неба? — спитала мати, осміхаючись.

— Сонце знов стало на заході, вечір був тихий, чудовий. Сижу я над удками, а на удки й не дивлюсь, і не одриваю очей од того місця в світлій воді, де я позавчора бачивъ чудову мрію. Коли дивлюсь — разом, наче з неба, злинула й сіла її тінь . . . того янгола, над зеленою вербою, на óдкиді скелі. Тихе гойдання води гойдало ту тінь, і вона виглядала до мене з води, наче літаючи на повітрі. Піднімаю я голову, дивлюсь, а на скелі знов стояла та-ж сама неземная истота, тільки не в білій, а в рожевій сукні з вінком рожевих квіток на голові. Знов стояла вона проти сонця на колінах, склавши білі руки на грудях. Знов так само нахилила вона

голову, наче кланяючись до сонця, котре обливало її всю рожевим промінням. Я не втерпів, сидячи над водою, не знав, що почати, що діяти! Серце моє затремтіло, душа похолола. Коліна самі підогнулися, й я став навколішки на траві, не зводячи з неї очей. Коли дивлюсь, вона одчіплює одну квітку од вінка й, піднявши руку, пускає вниз. Рожа впала передо мною. Я за рожу! І знов якась сила поволокла мене на гору! Вибігаю, дивлюсь — нічого немає . . .

— То якась панна жартує з тобою, мій ясний красавче! — сказала мати, обнімаючи сина. — Куди-ж тобі робити діло сими білими панянськими руками!

— Не буду я, мамо, тут господарювати! Піду я, мамо, лучче в військо та буду офицером. Буду конем виграватн! А на мині золоті еполети блищатимуть! Всі панни подуріють, як забрязкаю підковами, як застукаю закаблуками! Ох, мамо!

І Яким знявся з місця, взявся в боки й пішов по хаті мазура. Мати водила очима слідком за ним, любувалась його легенькими скоками, тихо сміялась з пустування молодого хлопця.

— Не дурно, сину, купала я тебе в любистку!

— Е, мамо! Тісна мині буде ваша світлиця! Було мене не давати до школи. Страх мині хочеться розвернутись, розімятись, розгулятись! Коли-б мині музики гриміли, бубни та барабани били, кругом мене літали панни, як метелики, що постав на долоню та дмух! — а вони й полетіли пухом!

Замість панни Яким ухопив стілець і почав з ним вертітись по хаті.

Двері рипнули. В хату заглянув Лемішка.

— Лягай, паничу, спати! Годі крутитись! А ти, стара, не дуже потурáй своєму мазунові. Завтра треба рано вставати! — Лемішка грукнув дверима й пішов спати.

На другий день Лемішка пішов до священика порадитись, що йому робити з сином. Священик порадив дати його в університет, щоб він старався на доктора або на урядника. Не пожалував батько грошей, запровадив сина в Київ в університет.

Яким видав екзамен в університеті дуже добре. З незвичайною горячкою кинувся він до науки. З рана до пізньої ночі не виходила книжка з рук. І не раз пізньої ночі, лягаючи на постіль, жалкував Якимко, чому день не довший, а ніч не коротча, чому не можна разом усе вивчити, все постерегти. Він чув у собі якийсь огонь у грудях, якийсь голод науки й науки! Кинувся він на науку, як голодний на хліб.

Весела молоде товариство почало знакомитись із Якимом, котрому ще в ґімназії змінили фамилію Лемішки на *Лемішковського*, щоб не здавалась мужицькою. Раз якось у вéчері затягла його до себе весела кумпанія. Випили по чарці, пробалакали цілий вечір. Яким вернувся пізно до дому, ляг спати, спав довго, а прокинувшись у ранці, почув у-перше лінощі в тілі. Всявся він до книжки, не пішовши на лекції, — книжка випала з рук, очи неначе втóмляні дивились через книжку, через вікно у синю далеч. На другий, на третий день він і не брався вже за книжку. Охота до вчення одпала так швидко, як і припала. Яким почав залежуватись.

Як-раз підпав тоді якийсь студентський празник. На одній улиці Старого Київа, в низенькій чималій хаті, де жили студенти, зібралося ввечері молоде товариство. На ліжках, на стільцах кругом стола сиділи студенти. Де-які грали в карти, де-які бренькали на гітарах. На столі серед хати стояли бутлі з горілкою, валялись шматки паляниць і житнього хліба, покришена ковбаса й сало, на папері лежала сіль, стояли пляшки з пивом. Після перших чарок вся кумпанія загомоніла, почала змагатись про всякі научні речи, про своїх професорів. Після других і третих чарок всі заспівали великоруської бурлацької пісні: *Внизъ да па матушкѣ, да па Волгѣ.* Потім співали, хто що вмів. Були тут і романси, були й польські пісеньки, навіть і наші туди-ж меж гурт попали, тільки не ті, що будять спасенні думки про долю рідного краю, що підіймають у гору занедбану народність українську, а сміхотворні й соромітські, зложені по городських шинках та по розпущених вечорницях.

Хто знає наш університет недавних часів, той догадається, куди се затягнуто Лемішковського. Ніколи сей університет не стояв високо своїми професорами, опріч хиба Німців, да й ті працювали більш для своєї ерудиції, ніж для підняття в гору духа молодіжи. Российські-ж професори бували або затуплені перейнятою на віру в Німців наукою, або псевдо-учені бо́лботи, або зовсім ледачі пройдисвіти, що втирились у професорство мов у яку канцелярію за-для жалування та чину. От же дарма, що наука на катедрах кульгала або дрімала. Меж молодіжжю бували невеличкі, сказати так, братства, що коха-

лись у їй щирим серцем і серед офиціяльного университету робили свій университет, живий, багатий надіями. Хто встрявáв до такого братства, той на всю жизнь набирався у йому шани до просвіти й зневаги до безглуздого буяння учених неуків. Та було таких дуже, дуже мало! Лемішковському судила доля опинитись меж тими, що не дбали про високе, про велике, про святе, а жадали тільки молодого буяння, широкого якогось розмаху слова, голосу, сили — на що, про що, ніхто про се не думав.

Хто з Кіян не памятає часу перед Севастопольською війною? То був тяжкий час для України, то було її лихоліття. Простий народ стогнав у тяжкій неволі під панами, мусів мовчати й терпіти, гірше як до Хмельницького. А за кождий стон його московським звичаєм катовано. Україна забула історичні перекази й не могла наукою дійти до страчених думок. На обох боках Дніпра опинились у чужих порядках, в чужій шкурі, набіралися чужої мови, забували свою. Згинула наука, впала просвіта, зоставшись тільки в схолястичних латинських духовних школах. Університетська наука була тільки азбука европейської просвіти, обрізаної по казенній мірі. Та наука хотіла повиучувати собі людей на Москалів, до війська, до уряду. З українських університетів і других шкіл повиходили ті хаптýрники, хабáрники-урядники, неправедні судді, що правого робили винним, а виноватого правим, — ті консерватори вчителі й професори, що вертіли історією по московському наказу, — ті офіцери-москалі, що забивали свій же народ на закуціях. А народ робив панщину, а поміщики Ляхи й Москалі дерли останню

шкуру з України, тим часом, як наші щиро Українці за свою молоду українську ідею сиділи вже в неволі, на далекій московській півночи. То був тяжкий час, бодай він не вертався!

Нашу молодіж вчили в школах більш салдатського муштрування, ніж наук. Тим університетська молодіж і гуляла з козацьким запоєм. Хто з Києва не памятає її розгардіяшу?

На студентському вечорі був і Яким, вже не Лемішка, а зовсім Лемішковський. Лице його було бліде з червоним румянцем, його очи посоловіли, волосся на голові було розпáтлане. З чаркою в руках стояв він меж студентами й з усієї сили пер: *Внизъ да па матушкѣ, да па Волгѣ.*

О півночі знялося з місця товариство, яке ще стояло на ногах, позабірало в руки страшенні киї й потяглось по улицях, лякаючи спокійних жителів своїм гамором та свистом. Всі люде по дорозі звертали далеко на-бік. Проти студентів йшла валка офіцерів. Слово по слову й закипіла на улиці війна. Офіцери дали драла й втекли в першу публичну хату. Студенти почали брати їх приступом. Швидко застукали киї, забрязчали вікна. Крик, галас, регіт розлягався серед ночі по-над Подолом і сполохав сусід. Набігла поліція. Студенти побили й поліцію. Одначе їх усіх позаписували. Де-хто одбувся карцером. Якима разом з другими випровадили з університету.

Повернувся Лемішковський до Лемішки.

— А що сину? довчився до якого чину? — питав старий батько, осміхаючись.

— Коли-ж, тату, пропала охота до науки, й

чорт його зна, де вона ділася! Але доволі з мене буде й сього. Поступлю я, тату, в суд, або де инде в урядники, таки в нашому місті. І од до́му не одібюся, й до чину дослужуся.

— Хазяїнуй, сину, як і батько твій хазяйнував, — одказав йому Лемішка.

— Ні вже, годі! Було мене не давати до школи. Не приходиться мині братись до такої роботи.

— То просо́вуйся в пани! Бог тобі на поміч!

Яким поступив на службу в урядники в тому самому місті, де жив і його батько. Невесела дорога лежала тоді перед чоловіком не дворянського роду. Трохи не пів віку треба було тягти службу, щоб дослужитись до чину. Не смачна була й служба писаря. І нераз було сидячи за столом, гнучи трохи цілий день спину над паперами, Яким поглядав в одчиняне вікно на вольний світ Божий, на зелені степи, й пригадував ту тяжку науку в бурсі, як йому привиджувались у класі зелені степи, вольні пастухи, як завидував навіть вольній череді, що паслася на вольній сіножати по-над берегами світлої річки. Одначе Лемішковський працював, як віл у ярмі, з тою раптовою енерґією, з якою працює Українець, поки його охоти й волі. Якима надихувала надія чинів, надія вислужитись у люде, дойти до панства. А мати нераз, сидячи вечірньою добою коло сина, втішалась його надіями.

— Не довелось мині побачити тебе, сину, в золотихъ ризах. Коли-б же, сину, я тебе побачила в золотому мундирі, в хрестах та стрічках, у великому чині! Тоді мині будеш слати шовкові хустки та оксамити.

Яка-б мати не озолотила свого сина, не схотіла-б побачити його в щасті, добрі та в повазі од добрих людей!

Раз якось у началника Якимового був бал. Він мав багато дочок вже дохожалих і негарних, то затягував до себе на вечорі молодих хлопців. Лемішковський, як маючий бути після батька паном великого грунту, звернув на себе його увагу, — запрохано й його на вечір. Цілий день не було йому спокою. Увесь день він чистився, мився, виглядався в дзеркало. Старий Лемішка дививсь, дививсь, та й плюнув, вийшовши з хати, а мати сама наливала синові свіжої води, подавала білий рушник, служила йому, як наймичка.

— Дай, синку, я розділю тобі проділ, завяжу тобі шию, приберу тебе, як куклу! Як би я хотіла побачити тебе в гостях, як коло тебе будуть роєм витись панни, дивитись на твої чорні брови!

— Одчепіться мамо! — відказав синок з досадою. — Вмієте ви проділити проділь по панський!

— Не буду, не буду, тільки не сердься, — сказала мати, одступаючи назад з гребінцем.

Вона стала оддалеки й згорнувши руки, дивилась на сина. З невимовною любовю слідком ходили її очи за сином по хаті, за його чорнобровим лицем у дзеркалі.

— Коли-б мині глянути на тебе в гостях хоть через віконце! — сказала мати.

— От іще! наробіть сорому! покажітесь там із хусткою на голові!

— Чи пішов панич? — спитав Лемішка, одчинивши двері.

— Он пішов через двір! — відказала жінка, не одриваючи лиця од шибки.

А через двір пішов гордою ходою Яким, рівний, дужий з широкими плечима. Чорні кучері блищали проти заходу сонця, як наведені лаком. Довго слідило за ним материне око по-за тином, по-під зеленим гиллям садків. Мати була горда красою й розумом свого сина, а батько все міркав, супивсь мовчки, хоч й його око не втерпіло, щоб не пійти через вікно слідком за гордою ходою сина.

Не твердими ногами підходив Яким до дому свого начальника. Вікна були освічені, на дворі коло ґанка стояли коні приїзжих гостей. Не в-перве траплялося йому бути в гостях, але в-перве він йшов до свого начальника в гості.

Гостей в світлицях було чимало, та все Поляків, як звичайне буває в повітових містах Західньої України. Сам начальник Якима був Поляк, бо Поляками тоді був закиданий ввесь уряд. Нашим людям не було ніякого ходу.

Ніхто не привітав Якима ласкаво, ніхто не подав йому руки, окрім товаришів по службі, хоча вся шляхта знала його дуже добре. Одначе панни були далеко ласкавішчі до його, як пани. Хороша врода, краса його очей, краса лиця засланяли собою просту матір, міщанина батька, нешляхетський рід. Хазяйські дочки обступили його зо всіх боків. Гості сходились. Появились дами, повбирані, роздуті, показуючі з себе великих бáринь. Появились молоді панни й чорняві й біляві. Меж матерями вились, як бжілки, маленькі дівчатка й хлопчики. Ввесь повітовий город насунув у світлиці на-

чалника з своїми семями, з погоничами, з горничними.

Вже пізно рипнули двері голоснішче. В передній хаті почувся великий шелест, наче через неї тягали сіно копицю за копицею. У двері було видко три сукні, котрі поверталися од кутка до кутка й закрили собою мало не всю хату. В залі замовк гомін. Всі дивились на двері й ждали довго появи нових гостей. Коли се ширше одчинились обидві половини дверей, й в залю вплили три панни, як три пави, три дочки станового пристава, пана Пшепшинського. Меж широкими їх спідницями плутався маленький, старенький, лисий як коліно, панок. То був їх батько. Він був у старенькій, притертій сіртучині. За те-ж дочки тягли за собою хвости мало не на аршин, і ширшою своїх суконь замостили мало не всю залу. Голови гостей, сидячих навкруги хати, з-за тих мушлинових суконь виглядали неначе з-за білих хмар. Ніхто не вмів увійти в залу з такою повагою, як панство Пшепшинство; ніхто не вмів так держати себе, так важно поставити лице, очи, губи, як ті три панни.

Лемішковський виглянув з другої хати й спинився на порозі од великого дива. Серед залі стояла та панна, котру він колись, рік пазад, бачив на скелі, перед заходом сонця; котру він бачив в прозорій річці, в синій безодні одсвіченого там неба. То була найменша Пшепшинськівна. І тепер вона стояла, як і тоді, вся біла, в білій сукні, в білих рукавичках, в білих квітках на голові. Тільки тепер широка стрічка червоно-кровяного кольору обхоплювала її тоненький стан і червоними стежками вилася

по білій сукні на обидва боки. І тепер, як і тоді, ясні, мякі коси лежали кучерями навкруги тоненької, білої, як сахар, шиї. Чарівнича споминка разом устала перед його очима у всій красі тодішньої обстави серед роскішної зелені листу, на фоні темно-синього вечірнього неба. Мимо волі Яким повів очима навкруги, ніби шукаючи в прозорній воді її чарівничого одсвіту, що так принадно з'явивсь колись на хвилину перед його очима.

Гості вже пили чай. На столі стояли печені на маслі бу́блички, сухарці, варе́ння й повен підно́с великих, добрих, червонобоких груш. Хазяйка попросила панночок Пшепшинських сісти до чаю коло стола. Дві старші вже дохожа́лі сестри сіли по обидва боки стола, а наименша як-раз проти Якима. Все в хаті стихло. Всі вважали дочок станового за розумних, добре вихованих, але цікавих, злющих лепету́х, обсуджуючих увесь повіт. Дами їх боялись, а чоловіки звали красивими гадюками.

Розмову повела хазяйка з старшими сестрами. Обидві вони цідили слово за словом з невиданою повагою, неначе на ввесь світ промовляли закони доброго розуму й високого смаку. Наименша сестра не схотіла чаю (мабуть, щоб одрізнитись чим-небудь од инших) а взяла найбільшу, найчервонійшу грушу за довгий, загнутий хвостик двома пальчиками, підняла до світла, зогнула трохи на бік голову її, з невимовним кокетством запишавши губки, оглядала її червоний бік; а потім, як уже дала на себе подивитись гостям, мов на картину, промовила до сестер — звісно, по польський:

— Що за чудовий овоц натури! що за краса!

Здається ніякий маляр не вдав-би такого любого румянцю на людськім лиці, як тут природа намалювала на щоках груші!

Вона схилила голову на другий бік, оглядаючи ту грушу, мов яке невидане диво, з другого боку. Густе пасмо русої коси скотилося з плеча. Великі синюваті очи розкрились, веселі брови піднялись у гору. Усміх блищав на рожевих устах, виразно обведених навкруги. Вона підняла руку з грушою до самого світла. Рука маленька, як у дитини, з одного боку забіліла, як найбілійший мармур, а проти світла вся світилась на-скрізь, як налита калиновим соком. І рука з грушею, й сама панна здавалась гарною цяцькою серед гостей.

Яким не зводив очей з тієї ручки з грушою, з того червоно-рожевого просвіту її перед свічкою. Після чаю старші панни Пшепшинські почали гуляти по залі й зашелестіли своїми сукнями. Найменша не пішла, а покотилась до дверей, дріботячи ніжками. Коло Якима вона ніби ненароком випустила з рук хусточку. Яким в одну міть нагнувся й подав їй. З невимовним усміхом вона подякувала йому, зупинившись на льоту́, й полетіла до другої хати поправляти на голові коло дзеркала. Вертаючись назад, вона промовила, дивлячись на Лемішковського:

— Ох, як мині хочеться пити!

Мов несамовитий, кинувся він і приніс їй води. Вона кокетно взяла склянку двома пальчиками, ледви помочила свіжі губи в чистій воді й вернула Якимови:

— Який же пан ласкавий й звичайний!

Яким не втерпів і прямісінько промовив:

— Чи не вас то я бачив торік на скелі над водою в сій самій сукні? Ви стояли на вко́лішки так над ве́чори й молилися Богу, згорнувши руки.

Панна трошки почервоніла, а Лемішковський спахну́в по́лумям до самих брів; йому здавалось, що він її зневажив.

— Ні, я ніколи не лажу по скелях, — промовила вона осміхаючись. — Може то була мрія вашої дуже палкої фантазії?

— То була мрія, котрої я ніколи не забуду, — промовив Лемішковський прямо, аж кокетлива панянка здивувалась.

Свою розмову панна вела по польський, а панич по московськи. Таке диво частенько трапляється в нашій Україні.

Почалися танці. Лемішковський раз-по-раз танцював з нею під бренькання розбитого клавикорда. Старі дочки хазяїна понадувались, а Лемішковський літав по хаті з своєю панною, забувши про все і не зводячи очей з її білого лиця. Як танцювала вона з иншими, він водив очима слідком за її легким літанням, за тонким станом, за ясними локо́нами, розвіяними по голові в танці.

— Чи ви не скучаєте у нашому невеселому місті? — спитала Зося, так звали наймешу панну Пшепшинську. — Може ви маєте доволі забав у семї з братами, з сестрами?

Лемішковський почервонів увесь від сієї нагадки, та переміг себе й одказав:

— Мої батьки старі, а сестер не маю. Моє життя дома не веселе.

— Чому-ж ви не шукаєте знакомства?

— Тепер мині не треба більш ніякого! Тепер мині всюди світити-ме моє сонце.

Зосі не сподобалася така швидка побіда над хлопцем. Їй хотілось любовної тяганини на довгий час. Наче його не зрозумівши, повела вона таку розмову:

— А пан думає, що мині весело жити в семї? Одна музика, читання любимих авторів та молитва до Бога — от і всі мої забавки.

— Чи не прийдете ви знов молитись на ту скелю, де я вас бачив? — каже Лемішковський.

Зося осміхнулась.

— Тільки й мого щастя, — промовила вона, — що молитва серед роскішної природи, де мене ніхто не стріvожить тим матеріяльним клопотом. Я люблю молитись під небом, під зорями, де душа прямо обертається до Бога.

— Який би я був щасливий, ще раз побачити вас на молитві! Як сяє тоді краса вашого лиця!

Зося аж облизнулась, а старша сестра вже давно примічала за Зосею та Якимом. »Зосю, сказала вона, чи не час нам до дому?«

— Нехай же пан не тревожить моєї набожности, як часом побачить мене на розмові з Богом, — промовила Зося тихо до Якима на прощання.

Тоді, як Лемішковський літав із Зосею в танцях, впивався красою її лиця, — саме тоді пара також щасливих очей ходила слідком за ним до півночи, слідила за його чорними кучерями й за білим личком Зосі. То були очи його матері. Вона не втерпіла, сидячи дома, пішла до дому, де Яким

гуляв на балу́. Під світлими, незакритими вікнами стояла купа простих людей, дивлячись, як гуляють і танцюють пани. Стара Леміщиха вмішалася меж погоничів, меж молодиць, знайшла очима свого сина й милувалась ним до півночі. Вона не втерпіла, щоб не торкнути ліктем одну бубле́йницю, приказуючи:

— От так наші верховодять! от так мій Якимко командує паннами! Цікаві панни! причепились до мого сина, як бжоли до меду! Тай хороша-ж ота русява панночка! Се менша Пшепшинська. От таку-б мині невісточку добути!

Вже почало на світ благословитись, а танці не переставали. Вже Леміщиха вернулась до дому, лягла на постіль, пославши попереду синові найм'якійші подушки, а Якима не було до дому. Стара мати не спала — щаслива щастям свого сина, горда його красою, його вродою й танцями.

Вже на дворі було видко, як Лемішковський прийшов до дому. Рання роса присипала срібними краплями його чорні кучері, а ранній вітер, тихий і свіжий, прохоложував його гаряче лице, палаюче щастям і любощами, одганяв дрімоту од очей й навівав милі думки. В голосах щебетання птичого він чув дзвиніння фортепяна, а червоне небо на схід сонця, а блискуча зірниця на синьому небі малювала перед його очима вид румяної Зосі з синюватими, тихими очима, з привітними устами.

Яким рипнув дверима, а мати вже й схопилась йому на зустріч з жартовливим наріканням на пізне вертання до дому.

— Лягай, сину, та спи до півдня. Може тобі присниться Зося Пшепшинська.

Мати ненароком потрапила на його мрію.

— А ви, мамо, як знаєте про Зосю? — спитав син.

— А хто бігав цілісінький вечір слідком за тобою, як не та хирна Зося? Ще й хусточку випустила з рук!

— А хиба-ж ви, мамо, там були?

— Хоч не була, та бачила . . .

— Чи не заглядали ви в вікна? — промовив син. Кров кинулась йому в лице. Темнота досвіткова заховала румянець сорому на його лиці. — І прийшла вам, мамо, охота на старість слідком бігати за мною, тертись по-під вікнами, меж погоничами?

Мати замовкла.

Старий Лемішка вже давенько встав і ходив коло хати, згорнувши руки й бубонячи молитву. Через одхиляне вікно до його уха долетіла розмова матері з сином. Лемішка всунув голову в вікно з надвору:

— А що се, волоцюго! думаєш матір вчити на старість, чи що? Спи, коли даю тобі пристановище в моїй хаті а то про мене на всі чотири!

Не озвавсь до його син. Він боявся батька, його крутого, твердого слова.

Довго не будила мати сина. Вже в церквах задзвонили на пізню службу, а Яким усе спав. Йому вже снилась Зося то на високій скелі, то в тихій прозорній воді, вся біла, як перший сніг; то являлась вона йому з грушою в руці, то стояла вона перед ним вся прозора й рожева, мов огнянна́, в вінку червоних зірок на голові; то являлась перед ним в золотій короні, як малюють святих на образах.

Промінь пекучого сонця впав йому на лице й розбудив його. Він швиденько вмився, одягся й побіг до церкви, в надії побачити там Зосю, хоч не в церкві, то може десь на улиці. Вже кінчали службу, як Лемішковський протóвпився наперед до іконостаса й, на свою велику радість, побачив там Зосю.

При недостачі католицьких церков на Західній Україні Поляки не цураються православних церков. Зося стояла навкóлішки перед образом Богородиці, по польському звичаю, й, опустивши вії на щоки, схилила голову над молитовником. Густий, чорний вуаль затуляв її білий лоб і прибільшав білину її лиця, трохи блідого після вчорашних танців. Ні разу не підвела вона очей, ні разу не подивилась вона на людей.

Люде заворушились, виходячи з церкви. Не дивлячись на Якима пішла Зося за людьми. За густим гуртом не можна було протовпитись до неї. Вихопивсь він у бокові двері й обійшов кругом церкви, в надії, що наздожене її по за народом. Зосі нігде не було видко. Мов привúддя, зникла вона кудись у бокову улицю. Довго він зиркав сюди й туди по місту, — ніде не було Зосі. Коли се — підняв він очи на взгіря, що тяглося по-над кришами: щось біле майнуло меж кущами орішника. То була Зося. В одну мінуту оббіг він по-за дворами й наздогнав її на зеленому взгіррі. Щоб одсáпатись трохи, зайшов він за кущі й почав стиха ходити по горі, ніби оглядаючи чудову околицю, що розстелилася внизу з цілим містом, з домами, хатами, сіножаттями, городами. Далі, мов несподівано, зустрівся з Зосею. Вона вжахнулась, побачивши його

перед собою, чи зробила такий вид, ніби вжахнулась, а про те хутко оговталась і почала:

— Чи ви любите гуляти по сим взгіррям та любувати круговидом? — спитала вона його, й не ждучи одповіди, додала: О, як я люблю природу, То найліпший час мого життя, як зайду я в тиху долину, в тихий гай, зостанусь сама з моїми думами! моїми мріями, або з книжкою та з Богом!

— Як мило слухати, що гарна панна та ще й любить те, що найкрасче на світі! — сказав Лемішковський.

— Чи бачите отой зелений гай на долині? Там є криниця, там є каміння, там повно квіток. Мій Боже! — промовила Зося тоненьким голоском, згорнувши руки, як до молитви, й піднімаючи очи до неба: — Яке там хороше місце! Там птиці цілими хорами виспівують концерти, там травиця зеленіє... Ах! які солодісінькі години переживаю я, сидячи там, або гуляючи ранком, а часом вечером!

— Тепер і я буду любити те місце, де ваша біла ніжка покинула слідочок.

Так розмовляючи, Лемішковський геть-геть провів Зосю трохи не до її господи . . .

Вернувшись до дому, Яким застав чималий гурт гостей у свого батька. На завтра лагодився ярмарок у близькому містечку. До Лемішки заїхав, прямуючи туди, брат у перших із жінкою, та заїхало двоє міщан, приятелів з недалекого міста, да двоє мужиків-крепаків із жінками, давних знакомих, що Лемішка, ярмаркуючи по повіту, попасував у них коні.

Яким довго не приходив з церкви. Треба було

піджидати його з обідом. Лемішка сидів насупившись. Він давно почав примічати, що син не поважає ні його, ні матері, дивиться на їх з-горда, зневажає їх просту мову, цурається їх при людях, хоч дома на самоті ще сяк-так обходиться з ними.

— Давай лиш, стара, по чарці, — промовив Лемішка, — вітай гостей! Доки-ж нам ждати нашого панича!

Гості випили по чарці й розговорились. Молодиці зацокотіли про свої хатні справи. Чоловіки говорили про ярмарок. Коли се двері одчинились, і на порозі з'явився Яким. Він окинув здивованим оком усіх гостей, не здіймаючи картуза, стоячи на порозі й держачись за клямку.

— Просимо до хати, не лякайся! — сказав Лемішка. — Не вовки! не взїмо!

Син скинув картуз, вступив у хату. Його панське убрання й біле лице дуже одрізняли його од чоловіків і молодиць. Він на силу привітався до гостей своїм звичаєм по московський.

Леміщин родич Охрім, високий й плечистий міщанин, сміливо підступив до його й тричі поцілувався з ним. Другі гості, як знакомі, підходили до його й цілувались з ним, навіть молодиці.

Лемішковський видимо з досадою одбував той простий, але щирий звичай привітання.

— В наших краѩх давно час обідати, — промовив батько.

Посідали гості за стіл, а Яким майнув у кімнату й довгенько не виходив до гостей. Зоставляне йому місце за столом дожидало його.

— Просимо, сину, обідати! — гукнув батько з

досадою. — Іди хоч посидь з нами, коли після панського балу не хочеш їсти.

Яким вийшов і сів коло дядька. Гості мовчали, ждучи розумного слова од чоловіка вченого.

— Як же вас, небоже, Господь милує? як живете? — спитав його дядько Охрім.

— Так, як бачите, — промовив Яким, потупившись у тарілку.

— А наші синки дуже скучають за вами, — додала весела Охрімова жінка. — Все згадують про вас! А теперечки, як би побачили вас, то й не пізнали-б! — Яким нічого не говорив, їв мовчки, що йому мати присовувала. — Мій Василько й сьогодня споминав про вас, — зацокотіла весела дядина. — Вже й виріс, а такий тобі памятливий, що й Господи! І досі все памятає, як ви було приїзджали до нас у гості з татом своїм, як годувала вас наша покійниця мати горішками та медовиками, як ви було пустуєте з нашими хлопцями. А ви мабуть вже позабували про те в школах? Чи памятаєте, як ви з нашим Васильком забрались у город та нарвали повнісінькі пазушки огірків-пупянків з огудиннярм, та ще й принесли нашій матері ніби гостинця? Не знали старі, чи сміятись, чи досадувати!

Яким незнать чого почервонів.

— І наша Варка Макотрусівна, таки колись ваша сусіда, що вийшла за-між у наше село, — озвалась одна молодиця, — й досі згадує про вас. Каже, що бачила вас недавно на ярмарку та не зосмілилась підступити. А колись, каже, ви так з ними вигравали в хрещика та в киці-баби! Єй Богу, її тепер всім розказує!

Яким навіть не звернув уваги на її слова, мовчав.

— Чом не одвідаєте нас старих? — спитав дядько ласкаво. — Приїхали-б коли-небудь, небоже, посиділи-б, побалакали-б. Ви люде вчені, а ми прості, темні. Ви-б нам де-що розказали, а ми раді послухати доброго слова.

— Коли немає часу, — буркнув Яким. — Я на службі.

— Цураєтесь ви нас, як бачу! — одрізала по просту, щиро дядина. — А доки були малим в менших школах, то було й в руку мене цілуєте.

Лемішка сидів насупившись. Він бачив, що не дожидати вже йому втіхи од сина.

— Господь гордим противиться — промовив він словами святого письма. — Коли, сину, не хочеш з нами розмовляти й пити, то ми й самі випємо й побалакаємо. Давай, стара, по чарці! Будьмо здорові! Помершим душам царство небесне, а нашим родичам нехай легенько гикнеться!

Чарка пішла навкруги стола. Яким не випив і тим показав очевидячки неповагу до гостей. Гості загомоніли, повеселійшали, не обертаючись з розмовою до Якима, й почали, як кажуть, »на здогад буряків« судити панича.

— Поки маленькі діти, доти й шанують батька-матір, — сказав дядько Охрім, — а повиростають, то вже й дивляться в ліс. На що їм тоді батько й матір?

— Воно, бач, не те! — промовив старий Лемішка. — Поки дитя невчене, доти й поважає батька-матір. А як закуштує школи, вже й одвертає пику, вже

й кирпу гне! І робити не хоче, бо, бач, ручки білі, щоб не почорніли.

— Єй Богу моєму, правда! — додав селянин. — Дав я дочку до школи. Одже-ж песька дитина тобі вже й до роботи не кидається! Схопиться раненько, зараз миється! прилизується до дзеркальця, каже: треба йти до бáрині, чи до тієї навчительки.

— Все то преться в пани, аби закуштувало школи, — промовив Лемішка. — Все то лізе на службу, до того дворянства. А господарство марнується, бо до його треба догляду; до хазяйства треба хазяйського ока. Не дурно-ж кажуть, що хазяйським оком худоба сита, або, що хату руки державть. Всім хочеться того панства, неначе не до бісового батька з тих панів на світі!

— А хто-ж буде свині пасти, як постають панами? — додав один сільський фільософ. — Се буде гаразд, як усі вивчаться та покинуть роботу! Хто-ж настáчить хліба на ту панську голоднéчу, коли всі позакладають за спини руки та свистіти-муть, ходячи по хаті. А мині здається, що книжка книжкою, а робота роботою. І книжку читай, і Богу молись, і до хліба берись! Наш дяк вчений, а снопи на полі верне, як і наш брат, тільки коси теліпаються та борідка трясеться.

Знов пішла чарка навкруги стола.

— Пошли Боже нам щастя й здоровя! Помершим чарка а нам горілка, — приказував Охрім, — нехай нашим ворогам легенько гикнеться, як собака з тину ввірветься!

— Так то, так! — промовив Лемішка. — Ми й не багато вчились, а цілий вік працювали, то й ма-

ємо. Хто дбає, той має! Не дуже гонимось за тим панством. Бог знає, як воно далі буде з нашими достатками. Я таки не дозволив своїй жінці одягатись у сукню. Ходи, було, кажу в спідниці. Бо надівати сукню чесно, але, як би прийшлося після сукні знов улазити в спідницю, — як би то воно здавалося? А чи мало-ж я знаю, хоч-би і в нашому місті, таких, що ходили в тих капелюшах, а тепер і босенькі ходять! Бо, звісно, злидні не за горами.

— Я б і з-роду з-віку не ходила простоволоса, хочá-б ти мене й силував, — обізвалась Леміщиха. — Чи слід же молодиці світити грішним волосом проти Божого сонця? І мати моя носила очіпок на голові, і я носити-му вже й до смерти.

— І душа моя ненавидить тих панків-голодранців! — промовив Лемішка. — Останню копійку запастить, аби здаватись паном. Сьогодні пан, а завтра пропав!

Яким слухав, мало їв, нічого не пив. На всяке питання він одрізував по московській, коротко й з-висока. Його вже ніхто не став і займати. Серед кумпанії свого народу, серед своєї семї він сидів, мов чужісінький чоловік. Московська школа на нашій Україні багато одрізнила луччих людей од свого народу, од свого племя, од семї, од батька й матері. А знов народ дуже одрізнив сам себе од панів, од вчених Українців, і косим оком споглядає на їх. Меж ними викопана велика безодня! І потрібно великої, великої праці не одного ґенія, щоб засипати ту провáлину, почату Ляхами, скінчану Москалями, щоб звязати те, що порвала наша нед-

байдливість, та стидка, українська байдужість, та лежача недобачливість.

Якимко, колись коханий син свого батька, своєї матері, втіха своєї родини, цурався свого роду, свого племя, тікав од матері, соромився мови свого народу, не любив батька. От куди привела його наука без народности!

Почали їсти всяку страву, а після вареників Леміщиха винесла добрий глек варенухи, пахучої, солодкої, аж губи злипались. Пішла чарка з варенухою кругом стола.

— Та випийте-ж, небоже, хоч раз до нас! — просив дядько Охрім Якима. — Сама-ж пані матка ваша варила, а я вас сам почастую. Коли-ж не випєте з моїх рук, то я більше до вас і не приїду.

Яким хилив іноді горілку незгірше свого дядька Охріма. Але що скаже Зося, як довідається, що він пянствує з мужиками! Ся думка не давала йому спокою. Піднесена близенько варенуха так гарно залоскотала йому в носі, що він не втерпів, привітався по письменному, випив чарку, другу. Гаряча варенуха трохи вдарила йому в голову.

— Ми думали, що ви нас потішите вченою розмовою, — говорив далі дядько. — Ми раді-б до вечора слухати розумного слова за чаркою доброї варенухи.

— Нехай Бог спасеть і нашого батюшку, та й його синів, — промовив селянин. — Отсе було як прийдуть на проводи на громадський обід, то так наслухаєшся всього, що й Господи! Було розкажуть нам, як і на тім світі буде людям, що буде грішним,

а що праведним; розкажуть було й про Адама й про пекло, й про рай. І малі ті паничі, а так тобі розказує, та все по просту, та все по нашому, мов шовком гаптує! Що то пак письменний чоловік! У книжках все написано. Розкажіть, будьте ласкаві, де-що, а ми послухаємо! Адже-ж кажуть, і ви колись вчились на священика, та вже опісля повернули то-б-то на пана.

Якимові сподобалась річ селянина. Варенуха трохи розворушила його пиху. Він почав розказувати про те, як Біблія помогла всім народам вийти з темноти, а потім повернув на розмову про блискавиці, про грім, про дощ. Спершу почав був таки говорити по українській, але сам язик привчений московською школою, зараз повернув на великоруську мову. І потекла його мова книжня, школярська, нерозумна народові.

— Молнія праісходіть в сьледствіє скапльенія ельектрічества в воздухе. Ето відітье, такая огньенная сіла, катарая скрывается в зьемлье, в воздухе, а патомъ разряжается.

— Господи! як хороше! як гарно! — промовляли молодиці, киваючи одна до однієї головами.

— Каґда ельектрічества скапляєтса и начінаєтъ разряжатса, ґарітъ таґда воздухъ съ страшною сілою устремляєтса въ безваздушнає прастранство, прастранство то єстъ мєсто пустоє, прімєрна какъ єта комната. Патомъ ґромъ! . . .

Яким тарахнув кулаком по столу, аж пляшки задзвеніли. Варенуха почала його гарячити.

— Господи! як хорошо! — промовила одна молодиця з слізми на очах. Їй здавалося, що Яким

розказував про пекло. — То грім бити-ме всіх грішних? — спитала вона Якима.

Всі слухали, обернувши очи до Якима, ловили кожне його слово; усім здавалось навіть, що вони розуміють його, а справді кожне слово Якимове було для них тайною, потайнійшою од християнських тайн.

— Скажіть нам, коли ваша ласка, чи правда тому, що під землею є риба-кит, котра часом трясе землею? — спитав селянин.

— Не вірте! тому не правда! — одказав Яким. — Земля крутиться кругом сонця й вертиться на своїй оси.

— Оси? чи вже-ж то? Хиба-ж земля крутиться, як колесо?

Всі засміялись, зглядуючись.

— А так, — говорив далі Яким. — Двіженіє бываетъ центрастремітьельноє, то-б-то . . .

Яким постерегав, що його не розуміють, хотів говорити по просту, та й не вмів. Піт виступив у його на лиці. Його розмова мабуть не дуже вдовольняла слухачів, бо один мужик покрутив головою й сказав:

— Се все . . . Бог з ним . . . А скажіть нам, паничу, коли те добре буде людям? Бо вже лихого натерпілись ми доволі. Ви, чоловік письменний, може де вичитали в книжках?

— А якого-ж добра ви ждете? — спитав Яким, не розуміючи, що йому одвітувати на теє.

— А якого-ж добра нам ждати? Чи не полéгшає нам на пóдаті, на хліб?

— Про се я не відаю, навіть у книжках нічого про се не начитував.

Яким утомився, силку́ючись розмовляти з народом. Розмовляти з народом він не вмів, хоч і жив щасливе меж простими людьми.

Вже звернуло з півдня, як гості почали прощатись. Старий Лемішка повеселійшав тим, що таки його вчений син показав гостям хоч трохи свого розуму. Мати була рада, й все говорила та говорила. Дядько Охрім з дя́діною теж були раді що небож не гордує ними. Всі вийшли на двір, всі обнимались, цілувались, обнімали й міцно цілували Якима, потім посідали на вози й під гарячим промінням південного сонця рушили в дорогу. За ворітьми знов стали. Стара Леміщиха з пляшкою в руках частувала гостей на дорогу, подаючи чарку на вози. Ще раз перецілувались, і, розпрощавшись останній раз, рушили на ярмарок. Старі вернулись до хати, а Яким пішов в садок, ліг у холодку під гиллястою яблунею й міркував про випадки того дня.

»А що буде, як Зося почує, що я пянствую з мужиками та міщанами, веду з ними кумпанію? Чи знає вона, чий я син? хто мої батьки? А як дознається, чи буде мене любити? Чи схоче вийти за мене за-між?«

Такі думки пролітали в його голові, тоді як його очі дивились на той гай, де Зося любила гуляти ранком та вечером. Верхове гилля того гаю витикалося з-за зеленої гори. Над гиллям миготіло блискуче ма́рево сонця, слалась тонесенька намітка сивого туману. Той гай здавався йому зачарованим, тягнув до себе всю його душу, приволікував його очі, його думи. Чи не під тим дубом вона тепер гуляє, що ондечки розіслав гилля, як ті

руки? Чи не та липа з зеленим листом дивиться на її красу?

Вже сонце наближалося до заходу, як Лемішковський встав і поволікся до того гаю.

Місце, де любила гуляти Зося, було найкрасче на всю околицю міста. В свято, або в неділю туди йшли на гулянку не одні панночки Пшепшинські, але й другі городяне, навіть міські наймички. Неширокою зеленою долиною меж двома крутими зеленими боками гір крутився маленький струмо́чок води, переливаючи воду з одного ставка до другого. Подекуди по-під горами росли густі гаї, розкидані букетами. По долині росла осока по-над водою, цвіли купами лісові квітки. З боків гори місцями виступало сіре каміння. В одному узирі яру блищав ставок, обсмужений високими вербами, чорнів млин, а другий узир вганявся в зелену діброву. Узенька стежечка крутилася гадючкою по зеленій траві й доводила до криниці з пого́жою водою.

Вернувшись до дому, Зося до словечка розказала сестрам про своє спіткання з Лемішковським, і навіть про те, що Лемішковський повинен сьогодня стрінутись з нею на долині. Зося була певна в тім, що Лемішковський любить її. Їй хотілось допекти старшим сестрам за тяжку опіку над нею.

— Мої сестриці кохані! — промовила найстарша сестра Люцина. — Давайте, пожартуємо трошки з тим чудовим мужичком!

— Добре, моя дорога, — одказала середуща, Рузя. — Він такий гарненький хлопчик, хоч і мужичок!

Кожній хотілось приворожити серце молодого й гарного мужичка.

— Знаєте що? — промовила Люцина, — уберімось так, щоб підійти під його міщанський смак. Понадіваймо сукні, які в нас є найяснішчі, щоб так і різали в вічи!

Панни кинулись до гардероби. Та думка стала їм приводом і до забави, й до кокетства, без котрого Полька ані тхне й не дихне.

Люцина знайшла не дуже модну сукню, ясно-червону, без всяких квіток. Червоний цвіт був їй дуже до лиця. Вона знала теє. Поверх червоної сукні вона підперезалась ще чорнішчою широкою стрічкою, на голову наділа якісь квітки з бархаток огневого цвіту, похожі на червоний мак. Її чорні брови, карі очі, повне, румяне лице з повною шиєю, серед червоного цвіту були красчі в-двоє. Вона взяла в руку пучок найчервонішчих оргиний.

Рузя убралась так само в зелене. Темно-зелена сукня дуже пристала до її не дуже темних кіс. Свої розпущені кучері вона перевила зеленою оксамитовою стрічкою. Її повне біле лице з дуже ніжним румянцем, з червоними губами здавалося пишною квіткою серед зеленого листя.

Зося убралась в нову ясно-синю сукню, синю, як небо. Без жадних квіток або стрічок на голові й на шиї, вона зливалася з синім небом, тоді як йшла по горі. Тільки її русява головка з кучерями та з білими як сніг, одслóняними плечима, здавалось літала по небу, як той двокрилий херувимчик.

Саме вбирання коло дзеркала було для сестер такою втіхою, таким прóводом безробітнього святкóвого часу, що панни без перестанку реготались із своєї вигадки, з своїх театральних суконь.

— А знаєте, мої сестриці, яка мині думка прийшла? — промовила Люцина, дивлячись на одну картину, де були намальовані три богословські добродітелі: віра, надежда й любов, у постаті трьох панночок, сидячих під пальмовим деревом; одна панна була намальована з хрестом, друга з чашою, а третя з малою дитинкою. — Чи памятаєте ви, сестриці, ту високу грушу, що схилилась надъ самою криницею? Ми посідаємо під грушою достоту так як отсі панни, будемо дожидати Лемішковського!

— А справді посідаймо! посідаймо! — крикнули в один голос сестри, приплїскуючи в долоні.

— Тільки що ми позабіраємо в руки, щоб достоту сповнити отсю картину? — промовила провідниця Люцина. — Тут одна панна держить хрест, друга чашу, третя дитинку. Не позабірати-ж нам у руки таких штук! Ми й без того в сих патріярхальних сукнях похожі на якихсь святих, преподобниць! І без того ціле місто чудýє з нас. Дитину ще сяк-так . . . Хиба взяти того опéцька нашої наймички.

— А хто-ж його візьме? — спитала Зося.

— Зося! а хто-ж більше? — одказала Люцина.

Всі засміялись.

Той регіт долетів до ушей сонного батька, що спочивав по обіді в другій кімнаті, завертівши голову білою хустиною, щоб по лисині не лазили мухи. В довгому шляфроці, в патинках, з білою хустиною на голові, котра до того прехимерно стирчала на голові, якось ріжком, виглянув Пшепшинський з дверей, сліпаючи сонними очима.

— Що тут дїється? — спитав він з гнївом.

Дівчата з реготом кинулись до його й почали цілувати зо всіх боків, просячи пробачення.

— Смійтесь діти, аби не плакали, та коли-б ви собі йшли або гуляти, або за-між, або що! Жених трапляється . . .

Швиденько потім вийшли сестри з дому й пішли до гаю глухими переулками, щоб сховатись од цікавих очей городян. Люцина, вся червона, горіла як огонь і несла в руках великий букет оргиний, червоних як жар. Червоний убір на голові, похожий на дівчачі квітки, надававъ їй вид сільської дівчини в квітках. Рузя, вся в зеленому уборі, несла в руках роскішну гильку рай-дерева. А Зося, синя, як небо, держала в одній руці книжечку, а другою вела невеличкого сусідського хлопчика, гарненького, як янголятко.

На яру коло криниці було найкрасче місце. Високий камінь трохи виступав з гори. З-під його лилася вода з холодного джерела й стікала в широку криницю з природним камяним дном. Чиста, як кришталь, вода стояла вшчерть з камянними краями криниці. В воді тихо плавала криничана червонобока жабка. Прихожі люде, припадаючи коліньми на камінь, нахилялись і пили воду. Густі кущі ліщини, бузини, чорнокміну, понависали з верху над криницею, а трохи на бік росла широко-гилляста груша. Коло груші повитикане з землі каміння робило природні лавки для спочинку. Те місце обібрали панночки Пшепшинські для своєї кумедії. В театральнім покладі тіла сіла Люцина під самою грушою коло стовбура, широко розіславши червону сукню по траві. Трохи низче, на камяних східцях, по

обидва боки посідали сестри. Руזя обмахувала лице зеленою гилькою рай-дерева, а Зося посадила коло себе хлопчика в білій сорочині, підперезаній червоним пояском. Вона розгорнула книжку й почала читати. Вид дуже нагадував картину трьох добродітелей й тільки тим одрізнявся, що старші сестри, з гарними, але злими лицями, більше отіляли собою гріхи, ніж добродітелі.

Всі прохожі, навіть селяне, задивлялись на панночок, на їх чудний поклад тіла, на одежу, на сукні, стрічки. Деякі міські шутники назвали старших сестер гарними кольорованими гадюками на зеленій траві. Але всі задивлялись на Зосю з малим дитям. Гарна й тиха, з малим дитям коло себе, вона здавалась янголем, котрий на образах проводить на небо праведну душу.

Панни не помилились. Лемішковський приблудився до гаю й тихо ступав стежкою, шукаючи очима Зосі. Червона постать Люцини, як та огнепальна купина серед зелені, звернула на себе його очі. Наближився він і остовпів. Картина дуже вдарила його очі. Зося здалась йому якимсь незвичайним духом, котрому-б жити тільки на небі.

Не дотягаючи до самої більшої добродітелі, він сів коло Зосі, поклонившись сестрам. Зося ледви підняла на його очі й знов спустила їх несміливо до долу.

— Чи й пан любить самотність, як і ми? — спитала його з гори Люцина.

— Я недавно полюбив сей гай. Він од нас дуже далеко, — одказав Яким.

— Що ви знайшли тут таке принадне! чи погожу

воду в криниці? чи тутешнє чисте повітря? чи може тутешніх людей? — спитала Люцина.

— І вода добра, як видно, й повітря чисте, й яр зелений, але люде далеко красчі од усеї краси природи!

Люцина двома руками загáрбала собі той комплімент. Очи в неї заблищали радісно.

— То пан не любить краси натури? — спитала Рузя тоненьким не своїм голоском. — О стид! о сором! нерозуміти краси синього неба! Дивіться! — промовила романтична панна, — яке тут дерево роскішне, небо хороше! А той струмочок, що тихо дзюркотить коло ніг наших по камінчикам, ніби мале дитя рéмсає! А ті квіточки, що он на долині насіяла Божа рука, а те зелене бадилля . . .

— Тим то ви й сукню добрали до свого смаку. Вона зелена, як те бадилля . . .

Рузя прикусила язик, трохи зобидившиш.

Яким простяг руки до дитяти, не знаючи, як зачепити Зосю. Дитя сміливо обняло його шию ручинятами, притулило головку до його лиця, своє біле, як ляні пачоси, волосся — до його чорних, як воронове крило, кучерів.

— Ви дуже любите дітей? — спитала Зося й зачервонілась.

— Дуже люблю дітей і всіх людей добрих, як діти.

— Діти то те саме, що й натура, — перервала Рузя. — Вони нікому не заподіяли зла, як ті квітки, що ростуть ондечки на долині. То земні янголи, послані Богом для втіхи людям.

— Я, здається, бачу вас тутечки в перший раз,

— спитала Люцина з гори. — Чом ви сюди не приходите гуляти?

— Бо не маю часу. Тепер нас закидали роботою.

— А як мило після важкої роботи зостатись з своїми думами в такій чудовій околиці! — промовила Люцина. — Яке се місце придатне для фільософських дум!

— А ви тут часто фільософствуєте? — спитав Яким. — Мене дуже бере цікавість знати, про що молода панна думає, та ще в лісі?

— Чи вже-ж ви думаєте, що панна незугарна навіть думати про що путнє?

— А мині здається, що панни тільки вигадують модні сукні та всякі убори.

Червона краска розлилася на лиці Люцини. Другі сестри осміхнулись.

— А мині здається, що панна, хоч трохи путня, зугарна й погадати-подумати головою, й пожити серцем, помáрити гуля́чою, як мете́лик, мрією, й погадати про сукні, та стрічки, — сказала Люцина, остерегаючись, щоб Яким не прийняв її за великорозумну, черству панну. — Вважай пан! Дівочий розум зуга́рен постерегати навіть фільософські тайни й складати от такі перохороші букети, як отсей, — додала Люцина, — і навіть жартувати з молодими хлопцями . . .

Щоб показатись молоденькою, трохи вітрогонкою, й підійти під смак простих дівчат, вона одірвала найбільшу оргинію й кинула з гори на Лемішковського. Як раз тоді йому трапилось підвести очі в гору! Оргинія потрапила йому в самісінький ніс, ляпнула свіжим листом по лиці, одскочила й тихо

впала в криницю, розіславши червоний лист по воді, й ніби сміючись жовтим осередком з незручної панни.

Всі засміялись. Дитина аж покотилась од сміху. Люцина почервоніла й почала просити пробачення, додаючи однако, що панна, яким би способом не дарувала паничеві квітку, не повинна просити пробачення.

— Добре даруєте! Мабуть од щирого серця, бо в мене аж ніс заболів!

Тим часом як старші сестри пускали на його свої стріли, щоб вразити його серце, Зося розгорнула книжечку й почала читати. Лемішковський не зводив з неї очей. Яка вона здавалась йому гарна, добра, тихенька, ласкава поруч з кокетками сестрами. І одначе вона не подивилась на його, не заняла й словом . . . і тим ще більше сподобалась йому.

Незабаром потім всі встали. Яким зараз пристав до Зосі, взявши на руки хлопчика. Доріжка була вузенька. Старші сестри тулились до його, спихаючи одна одну, одначе мусіли в-двох ступити вперед і зоставити позад себе Зосю з Якимом.

Вже починало смеркатись, як Лемішковський проводив панночок до дому. На ґанку сидів їх батько. Вернутись назад Якимові було незручно; він мусів підійти до самого Пшепшинського й привітатись до його.

Становий, не подавший йому руки на балу, теперечки трохи не обнімав його, побачивши коло своїх дочок, і просив зайти в гості. Яким тільки й того ждав.

В хатах у Пшешинського було бідно, але з великою претенсією на панську обставу. Над канапою висіло дуже велике дзеркало в золотих рямах, але позолота була вся витерта. На столах, на канапі лежали всякі штуки, повиплітувані й повишивані з гарусу. Глиняні й фарфорові кукли по кутках на столиках нагадували про статуї. Плетених з ниток завіс коло вікон, плетених скатертів на столах, столиках — було так багато, що здається самі пауки не змогли-б понаплітати їх стільки. Під столом був розісланий старий килим, з полинялими квітками. Забігала, завéшталась прислуга, задзвонила посудою, забрязкала ключами.

Люцина сіла коло самовара на місці хазяйки, щоб наливати чай, хоч другим часом та повинність належала до Зосі. З незвичайним кокетством наливала вона чай, згинаючи свою білу руку, держачи чайник трьома пальцями й піднімаючи його високо над склянками, вона розтягувала золоту, пахучу цівку чаю, ніби гралась своєю роботою. За кожним поворушенням чайника, за кожною поданою склянкою вона вигинала стан, шию, повертала головою так мило й легенько, неначе вона вся була на пружинах.

Розмова розливалася весела, жартовлива, займаючи молодого хлопця, — та розмова, яку вміють провадити веселі Польки, та ще й тоді, як їм сподобається гарний хлопець. Навіть Зося розговорилася й показалася зовсім не такою тихою й безмовною, якою вона вдавала себе при старших сестрах. Яким зоглядівся тільки тоді, як батько, трохи кректячи, піднявся з-за стола й тим дав знати, що гостеві час до дому.

Батько вийшов до свого кабинету. Лешімковський пішов до дому. Сестри зостались коло стола. Самовар погас. На столі стояла порозкидана посуда. В хаті всі вікна були поодчиняні навстяжь. На далекому небі червонів вечір. Зелене гилля вишень й груш заглядало в хату. Через поодчиняні вікна було видко темно-синє небо з ясними зорями. Через усі вікна небо здавалось чудовою завісою, затканою золотими й срібними зірками. Тихий вечір, свіже повітря, краса неба, — все те навівало мрії трьом сестрам, з очей котрих недавно счез чорнобривець — хлопець.

— Пішов же наш гість . . . й певно жених, — промовила Люцина. — Котра з нас, сестриці, вибірає собі жениха?

Менші сестри мовчали.

— І що-ж нам з такими женихами? — говорила вона далі. — Сей вже не перший такий. Нам що ні трапляється, то все півтора-людського. Один був і поміщик, та Бог зна, який; другий був і капитан та голодранець. Сей й хороший й молодий, має сяку-таку маєтність, та за те міщанин, коли ще не сірий мужик.

Менші сестри слухали й знов промовчали.

— Як подумаю, що ми такі нещасливі, то мене жаль бере! — промовляла далі Люцина. — Здається меж нашими Поляками немає такихъ бідолашних, як ми! Всі наші Поляки багачі, мають багаті землі, ліси, фольварки повні хліба, скоту. Мій Боже! що там того добра в наших сусід Зайончковських! В їх економ живе далеко лучче, як ми. Що там на економії корів, гусей, молока, масла, хліба! Які

там чудові городи, садки! *Ах Єзус Марія!* Не знаю, за віщо нас Господь карає! Всі Поляки живуть по панський, мають повен двір прислуги, їздять в каретах. Ой Господи! за що-ж ти нас так тяжко караєш?

Пан Пшепшинський сам виїхав на Україну з Польщі. Його дочки родились у Польщі, але зросли на Вкраїні, й тут вони втягли з материним молоком і благодатним повітрям нашої землі шляхетську ідею, що ніби кожний Поляк повинен бути паном, багатим, значним, мати землі, ліси. Паннам, не бачившим польського мужика, й у голову не приходило, що на світі є Ляхи — не пани а просто Ляхи — мужики, в сіраках, в простих чоботах, котрі так само роблять і бідують, як і наші українські селяне. Дурненьким паннам, як усім українським Ляхам, здавалось, що сам Бог призначив Полякам панство, землі, роскіш, просвіту, а Українцям мужицтво, нужду, сіру свиту, мазані дігтем чоботи, неписьменність.

— Нам зосталась одна надія вернути втрачену долю, — прикинула Люцина, — вийти за-між за багатих людей. Ох! роскіш, роскіш! як я тебе люблю! Ох! панство, панство! моя золота мрія! Рузю! як би ти себе обставила, бувши багатою панією? — спитала Люцина.

— Та вже-б обставила себе не погано, — одказала Рузя. — В мене була-б гарна велика заля з рожевою мебіллю, з дзеркалами. Свою опочивальню я-б убрала, як квіточку! Над вікнами, над ліжком я повішала-б тонісінькі рожеві завіси. До завіс, до рожевого шовкового одіяла а попришивала-б

тонісіньке кружево, як павутиння. Над ліжком і під ліжком, і скрізь по світлицях я розіслала-б килими, обвішала-б стіни, обставила столи і вікна всякими квітками й мармуровими статуями. Квітки й мармур, рожевий й білий кольор, — то моя принада. Мій Боже! як би моя воля, я з половини свого дому зробила-б оранжерею зимовим садом, де-б од осени до весни цвіли, не переставали всякі, всякі квітки . . . А в тій оранжереї на першому місці, в самім кінці найкрасчої аллеї зеленого дерева, я поставила-б олтарик *Матки Боскої*, ввесь у мармурі й золоті, обвішаний рожами й лілеями. По аллеї я послала-б квітчастий килим і приходила-б туди кожнісінький ранок бесідувати з Богом . . .

— А я не маю смаку до твоєї дуже смирної обстави, — одказала Люцина. — Квітки, та квітки, та й ще квітки . . . Я воліла-б собі збудувати бодай три великі залі — довгу, квадратову й круглу. І як би я їх убрала! Я туди впакувала-б усе багатство смаку, роскоші, порядку. Одна заля в мене була-б голуба, як небо, з зорями на стелі, — друга біла з золотом, а третя червона, як пекло. В білій залі я поставила-б мебіль з покриттям блискучим, золотуватим, ніби до матерії пристав промінь літнього сонця. Щоб мині вікна були довгі й широкі! Щоб мині дзеркала були на всю стіну, столи мармурові, канделябри срібні! щоб мині всюди блищало й лиснілo по світлицях і на слугах! Я люблю багато світу, багато простору!

Люцина аж ногою тупнула, ніби викликаючи якогось духа чарівничого, готового їй до послуги.

Зося мовчала й слухала. Старші сестри мали

її за невеличку дівчину, хоч вона лічила сама собі девятнацять років. Не вважаючи на теє, вона тільки рік назад скинула дитячу одежу, куценьку сукню. Вона все слухала розмову старших сестер і, як та бджола, збірала з квіток мрій своїх сестер найсмашнійший мед. Їй, сказати правду, хотілось і багатих покоїв, обмальованих фантазією Люцини, й багатих оранжерей з образом *Матки Боскої*.

— Яких би ти суконь нашила собі Рузю? — спитала Люцина.

— Я б собі пошила білу атласову сукню, а стан обшила-б золотою сіткою. По сукні я покидала-б рожеві банти, — одказала Рузя.

— То й була-б похожа на ксьондза. А я люблю оксамит! *Єзус Марія!* Яких би я собі суконь нашила з оксамиту, а по тій сукні я готова розсипати ясні зорі. На голову я б наділа брилянтову діядему. Я люблю убір поважний, королівський. Яка-б з мене королиха вийшла, коли-б мене була доля кинула в рід Замойських, або Чарторийських! Коли-б хоч в театрі прийшлось раз на віку вийти в ролі цариці, або коронованої княгині!

Люцина встала й поважно пройшлась по хаті.

— А ти, серце, Зосю, мабуть мариш о тирольських пастуших спідничках, та соломяних бриликах? — спитала Зосю Люцина.

Зося засміялась. Не в брилику вона бігала на скелі, щоб зачепити Якима. Всі мрії старших сестер передумала вона років зо три попереду. Її фантазія не мала границі в панській роскоши.

— А як би я хотіла жити в великому роскішному місті, щоб можна було кожний день по маґазинах,

по вулицях нагодувати свої очі роскішними матеріями, сріблом, золотом, бровами й очима й вусами гарних молодців! — промовила Люцина.

— А на мене, — промовила Рузя, — то я-б зимою тільки жила в місті, а літом жила-б на селі, в густому лісі, в зеленому саду, над річкою.

— Е! не люблю я лісової вовчої та лисичої кумпанії. Я-б і літом не виїзджала з міста. Бо в великому місті й літом у вечорі мило пройтись по улиці. А потім я поїхала-б у театр, зайняла-б ложу, гордо обвела-б очима ті місця, де сидять дами, ласкаво подивилась і на партер, де сидять пани та паничі . . .

Люцина показувала, як би вона обвела театр гордими й ласкавими очима.

— Ой. світ великий панський, блискучий! Як до тебе лине вся моя душа! — промовила Люцина, важко зітхнувши.

Зося аж розчервонілася од палкої речі сестри. Її груди хвилювалися бажанням достягти до того, про що марила сестра.

— А теперички ми марно тратимо літа наші молоді дівочі в сім паскуднім місці, — промовила Люцина. — Літа минають, час пливе, час дорогий, бо молодий, коли тільки й можна-б пожити на світі!

— Так, Люцино! так! — додала Рузя. — Тепер тільки й мило нагулятись у зеленому садочку, наслухатись пташиного співання. Тепер тільки з милим чоловіком і голос пташиний був-би милійшим, і сад здавався-б зеленійшим.

— Яка ти чудна, Рузю! — крикнула Люцина.

— Єй Богу, ти чудна з твоїми садами та пташками! В сім паскуднім місті нема з ким поговорити по людський. Все простота, міщане та якісь писарці з московською мовою. Господи! як важко бути чоловікові найрозумнішчому од усіх, як не добре, коли стоїш вище всіх. От і сей міщанчук! Піди за його за-між! Яке життя він тобі дасть! Сам омоскалений писар, батько й мати прості міщане, говорять по український, по хлопський. Ніхто й слова польського не тямить. По неволі й сама станешь такою, як і та сімя. А поки-ж то повернеш її на польський лад! вивчиш їх говорити по польський, трохи їх обітреш. Чимало води втече для такої хоч і високої але не дуже веселої місії для молодої женщини, тієї місії, що більше з руку якому Франциццканові . . .

Люцина задумалась і позіхнула, за нею позіхнула Рузя, а потім і Зося.

— Час до постелі, — сказала Люцина. — Коли-б хоч приснилося те, про що ми тільки що марили!

VII.

Через тиждень, в неділю в ранці, Лемішковський убрався в свій писарський фрак, надів найтоншу сорочку, купив навіть нові, білі рукавички й пішов з візитом до станового. Панни знать його ждали, бо повбірались в гарні легесенькі літні сукні, простенько, але дуже до лиця. Старші сестри порозпускали по плечах свої роскішні коси, мов ті гриви й, скільки мога, постягували свої стани, щоб здаватись і тоненькими й молоденькими. Ранним цере-

монним візитом Яким дуже піддержав свою репутацію яко чоловіка розуміючого заведені крізь звичаї.

Сам батько приняв Якима дуже ласкаво, стиснув його руки, навіть обняв і поцілував, запрохуючи до себе в гості. Всі посідали й почали балакати про звичайні пусті речі. Лемішковський, убраний в чисту нову одежу, в білих комірчиках, дуже ідучих до лиця чорнявим людям, дуже вдарив панночок своєю оригінальньою красою українського типа, що виходить з помеж народу, шляхетніє од цівілізації й приймає форми здорові, міцні, й разом ніжні. Біле, румяне Якимове лице, чорні очі, обведені чорними віями та віками, цупкими, як ріг, рука жилава й чиста з блискучими, міцними, як сталь нігтями, його щоки здорові, припалі пушком, його волос шерсткий, як дріт, — вся його постать, міцна и ніжна, тхнула здоровєм селянина, чистотою й ніжностю пана. Після тих тонконогих, як журавлі польських панків, Яким здавався Греком, Італіянцем, і зачарував усіх трьох сестер. Панни вставали, бігали, сідали й знов чогось уставали, вертіли головами й хвостами суконь, чогось шептались, червоніли й видко було, що й самі невідали, як ступити, як сісти.

Щасливий і веселий вертався Яким до дому проведений ласкою хозяїна й горячими поглядами дівочих очей. Дорогою припадком він всунув руку в кишеню свого пальта. Там зашелестіли папірці. Їх було аж три. В однім було написане:

»Сьогодні в вечері жду в тім самім яру, де ми гуляли в неділю. Там стремить під горою найбіль-

ний камінь з гострим верхом, високо над кущами. Там жду мого любого.«

В другому папірці, такому-ж тонісенькому, було написано:

»Красо моя! сьогодні над вечорі я буду в знакомім нам обом яру. Там є найкраще місце. Його не довго шукати. Там зелені липи обступили круглий камінь, посхилялись над ним зеленими гільками. Там тиша й поетична темнота. Кругом чудові квітки, а на дереві співають пташки. Там, там, серед краси того місця, серед пахощів квіток і співу пташиного, побачимось.«

Яким розгорнув третій папірець, простий, навіть оддертий на швидку руку, там було написано:

»Сьогодні над вечір гуляти-му коло криниці, де ми недавно стрічалися, буду сидіти на тім самім камінї, де ми сиділи в неділю . . .«

По кокетливих папірцях налитих пахощами, по самих словах записок, Яким зразу вгадав, що першу записку писала Люцина, другу — Рузя, а третю — Зося.

Над вечорі Яким вже прямував до криниці на яр, навіть не пробуючи шукати других сестер десь між камінням за липами. Усю дорогу з його думки не счезав вид причепних, старших сестер, так нецеремонно лізучих до нього з непроханим коханням. По всьому було видко, що дохожалим паннам, скучаючим в малому місті, була не первинка затягувати гарних хлопців до яру й оповіщати їм про своє кохання. А Зося? якою вона простою й молоденькою дівчиною здавалась йому! І чи не мала-ж вона рації написати до його після щирої розмови з ним? І

який би він був щасливий, коли-б вона хоча слівцем натикнула про своє кохання!

На старому місці, коло криниці, Яким знайшов Зосю. Він не помилився.

Вузісінькою стежкою пішов він з нею меж густими липами та кленами, меж зеленим листом бузини та калини. Зося то червоніла, то блідла. І яка вона здавалась йому тиха, спокійна, як дитина, в міру весела, в міру поважна!

Щиро й навстяж Яким розгорнув перед нею всю свою душу, свої думи, розказав про свою службу, про свої надії, про своє життя, навіть не посоромився розказати про своїх батьків, простих міщан, про свою добру матір і крутого батька. На кінці всеї розмови, тоді як сонце погасало й обзолотило цілий яр червоним полумям, він розказував про своє кохання, випитав про її любов до його й натякнув про свою надію на їх сватання. Зося зблідла; вона не ждала так швидко почути його останнє слово, просила трохи заждати й попереду запитати батька. Одначе дала йому надію . . .

Веселий і щасливий, Яким вів Зосю під руку до дому. А тим часом Люцина й Рузя, сидячи в своїх місцях меж кущами, мали повну надію, що молодий хлопець не поцурається таких ласощів, як дівоче кохання. Вони вже знали теє по власному досвідові, й кожна з великою нетерплячкою ждала Якима. Вже почало смеркатись, а панич не приходив. Люцина почала сердитись, а Рузя похилила голову, не слухаючи навіть пташиного щебетання. Вже добре стемніло. Люцина почала біснуватись. Рузю почав брати страх. Для її полохливої фантазії здавалося,

що розбишаки шелестять за кущами, що зеленоокі русалки, рогаті дідьки витріщають на неї очи з-за зеленого листу. Рузя, дуже полохлива зроду не поетично стрибнула з каміння, прожогом полетіла через сіножать і трохи не загрязла на мочарі, натрапивши на його. Як птиця, вилинула вона на стежку з-за кущів і спіткнулась з Люциною, котра повагом йшла до дому, люта як гадина.

Зрозумівши одна одну, не говорячи й слова, пішли вони на гору. Коли — зирк! поперед їх йшов Яким по-під руки з Зосею. Назирцем за ними пішли вони до самого дому й зараз побігли до батька жалітись.

— Чи ви, папо, знаєте, що таке зробилось? — промовила Люцина до батька, бліда як смерть.

— Чи ви, папо, ждали-б такого? — підхопила Рузя, червона, як жар.

— Що таке? що? говоріть бо, ради Бога, не мучте мене! — одказав батько, сам трясучись, немовляв би ним пропасниця трясла. Його чорна совість часто полохала його.

— Вона! така мала! й таке робити? — запищали обидві сестри, трохи не скрегочачи зубами.

В батька од серця відстало.

— Ще в дитячих штанцях, а вже водиться по ярах з чужим чоловіком! — крикнула Рузя через сльози кидаючись на батка.

— Говоріть бо, як слід, або йдіть собі! — крикнув становий, вже сердячись на бабів, як він звав своїх дочок.

— Ми, папо, застали Зосю в яру одну з Лемішковським! — крикнула Люцина.

— Вона йшла з ним по-під руки! — крикнула Рузя.

— Він навіть обіймав її! — додала знов Люцина, маючи себе за матір маленькій сестрі.

— О так то погано! — крикнув батько розгнівавшись. — То він у мене повинен зараз женитись із Зосею!

Сестри стали, як укопані. Чого вже, чого, а сього їм дуже не хотілось, щоб через Зосю втратити жениха, гарного, молодого й не бідного, хоч і міщанина.

— То так, папо? — крикнула Люцина.

— То так? — промовила Рузя.

— А то-ж як! хиба нехай і її люде обговорюють, як і вас ославили! А що мині з того, що ви всі три посивієте на пні? Нехай іде! З Богом Парасю, коли люде трапляються! як наші хлопи кажуть.

Сестри мовчки вийшли з батькової хати й вернулись до світлиці, де сиділа Зося коло вікна.

Опершись ліктем на одвірок і втопивши очі в далеке полумяне небо, дала вона волю думам про свою розмову з Лемішковським.

— То так-то, Зосю? — промовила саркастично Люцина, цідячи слово за словом.

— То ти вже пустилася на амури? — прикинула Рузя, співом протягуючи мову.

— Єй же Богу добре!

— Ні Бога не боїшся, ні людей стидаєшся?

— Чого вам од мене треба? — спитала їх Зося й при своїх словах так сміливо подивилась їм у вічі, що сестри й здивувались і збісились.

Непідхильність Зосі в семї, як найменшої сестри, була їм дуже досадна.

Мати вмерла давно.

Старші сестри не були її рівнею, бо вона й зазнала їх її вже дорослими. В семї всі звали дитиною, тоді, як вона була вже дівчиною, а дівчиною звали тоді, як вона була вже панною й стала на порі. Вона мусіла слухати старших сестер, як опікунок, при людях мовчати, тоді, як вони розмовляли, слухати їх розмову, носити перешиту одежу з їх плечей. Розумна з роду, тиха поневолі, вона терпіла свою долю, не жалілась нікому, але за те-ж ненавиділа сестер. І їй прийшла пора кохання, а сестри заступали їй дорогу силуючи ждати черги, коли серце черги не може ждати. Тим часом вона вбірала в себе, силою своєї молодої натури, всі думи й мрії дохожалих сестер, які її доводились переслухати довгими зимними вечорами, вибірала, що варто було вибірати по власному серцю, прикладаючи й свої молоді надії. Маючи вже певне слово Лемішковського, вона зрозуміла, що виходить з-під опіки старших сестер.

— Чого вам од мене хочеться! — спитала вона вдруге.

— Добре робиш, Зосю, єй Богу добре! така мала . . . — почала говорити Люцина.

— Дай покій, сеструню! Мині швидко двацять років. Якаж я дитина?

— А що-б сказала наша дорога мати, як би була жива? — спитала Рузя.

— Хто його знає, що-б сказала! Пером земля над матірю! Не тревож материного праху, — одказала спокійно Зося.

Сльози виступили з очей у Рузі.

— Що скажуть люде, як почують, що молода панна, трохи не дитина, ходить пізним вечером з молодим хлопцем десь по ярах, по байраках? — сказала Люцина в тоні матері.

— Те, що й про тебе, сестро, говорять, — одрізала Зося.

— Вибачаю тобі, як дитині, Зосю! ти ще молода для того, щоб поводитись тобі самій собою, не порадившись із старшими сестрами. В нас матері нема. Хто-ж більше має права доглядати тебе, наставляти на добрий розум!

— Знаю я твій розум! Як би я твоїм розумом ходила, то би свій талан минула.

— Зосю! що то? — крикнула Люцина.

— Те, що чуєш, — одрізала Зося, повернула голову до вікна, задумливо дивлячись на небо.

— Зосю! Дивись сюди!

— Чому пак ні!

— Зосю! я тобі велю! — крикнула Люцина, підіймаючи голос.

— А я тебе не слухаю.

Люцина стояла здивувана. Слухняна Зося сміє неслухатись її й навіть глузувати з неї!

— Зосю! де ти була сьогодні в вечері? — спитала Люцина.

— На Куришковім яру.

— З ким же ти там ходила?

— З Якимом Лемішковським, — одказала сміливо Зося.

— Мій Боже! мій Боже! сама одна з хлопцем! —

закричали сестри, бігаючи по хаті й ламаючи руки. Що-ж ти там з ним робила? — спитала Рузя.

— Милувалась, розмовляла любенько та гарненько, — одказала Зося, дразнячи сестри.

— *Єсуз Марія!* — зарепетували сестри. Як же ти сміла сама без нас піти до лісу з хлопцем?

— Чом же не піти з тим, кого я люблю, а він мене не любить?

— Одна? сама?

— Як же сама, коли ви обидві ганяли за нами слідком? — промовила Зося, чудно регочучись.

— Безстидниця ти! ти псуєш і нашу добру славу.

— Нікуди вже й псувати! А за себе не боюсь, бо я ходила з женихом.

Сестри опустили руки, наче на їх хто линув холодною водою.

— В нас і весілля швидко буде.

Сестри, ламаючи руки вийшли з хати.

Через кілька неділь Яким почав приєватуватись, а потім спитав Пшепшинського. Становий поблагословив його на радощах обома руками, додавши, що за ним жадної притичини не буде, аби тільки дочка згодилась. Лемішковський просив дозвоління слати старостів, а становий обіцяв зайти до старого Лемішки, щоб поговорити про щастя й благополушне життя своїх дітей.

Того-ж таки дня за чаєм в вечері, Пшепшинський мав довгу розмову з своїми дочками, варту, щоб її наслухати.

Старші сестри вже притихли й були дуже вважливі до Зосі. Люцина ласкаво промовляла до неї, подаючи їй чай. Рузя подала їй сухарчики на та-

рілці. Сам батько присунув до неї мисочку з варенням. Одна Зося не змінилась ні кришки. Така-ж спокійна, тиха, задумана сиділа вона й тепер коло столу, як і попереду.

— Так, Зосю! — почав батько! — Ти вже нас швидко покинеш, підеш в чужу семю, меж чужі люде. Ніяково тобі буде привикати до чужої хати, та ще такій молодій.

— Та ще й до таких людей, якихсь міщан та перекупок. То не мала буде для тебе жертва. Не знаю, чи по твоїй силі буде вона, — спитала Люцина.

— По моїй силі, — промовила спокійно Зося.

— Лемішка багатий, — говорив далі батько. Як би його добре струснути, то посипалось би багато карбованців. Один грунт, сад, хата, млин коштує не одну тисячу карбованців. А крім того він і не без копійки в кешені.

— Ах! який же сад в його гарний! яке дерево велике! які яблука! Чистий рай! — сказала Рузя. — А поклад грунту, на гірці, над водою! як намальований! Там завжди чути, як вода шумить під млиновими колесами.

— Все те добре при чому иншому, моя сеструню, — одказала задумана Зося.

— Як би на мене, — сказала Люцина, — я-б зроду не пішла в таку семю, просту, мужичу.

— Все те нічого, моя кохана! і простота нічого, — промовив батько, — тільки горе, що вони не шляхетського роду! Є-ж богато й наших Поляків і бідненьких, і простеньких, але-ж за те вони природні шляхтичі, з батьків, з дідів, з прадідів. В

їх, бачиш, вже кров инча, панська, що не тхне дьогтем та смолою.

— Лемішковський, папо, з університету, — озвалась за жениха Зося; — він чоловік з розумом, заслужить чин, мати-ме й дворянство.

— Ти, Зосю, далебіг, богато розумніша й практичніша, ніж я думав до сього часу, — сказав батько, осміхаючись. — Правда твоя, що він сам дослужиться до чину, до дворянства, але-ж його батько й мати міщане, та ще й живі й довго жити-муть. А коли-б і померли, то память про їх не швидко помре. Всі тутечки знають і довго памятати-муть, хто були ваші батьки, всі знати-муть, що Лемішка торгував скотом, а його жінка була перекупкою, як жидівка. А вже наші Поляки, наші знакомі сусіди-поміщики всі одкаснуться од тебе, не приймуть тебе в своїй хаті за рівню . . .

Всі почервоніли. Зося сиділа, червона, як жар. В очах Люцини засвітився гнів, на очах Рузі виступили сльози. Батько сидів засмучений . . .

— І Бог святий знає, чому воно нам не ведеться! — говорив далі батько. — Здається, вже нам от і жених трапився, й гарний, й розумний й моторний, а навіть вчився трохи в університеті, а вже таки діло йде не по людський! Молода ти дуже, кохана Зосю! І не знаю я, чи зрозумієш ти, як себе поставити в твоїй новій семї, в твоєму новому життю!

Батько похнюпив голову. Всі мовчали.

— Ти католичка — говорив батько далі, — але ваших дітей похрестять по московський.

— Знаю, папочко, — відказала Зося. — Але під московською покривкою можна розвинути щиро-

польський дух. Моя сімя, тату, буде польська, як би її не охрестили.

— Ти розумна дитина, хоч і молоденька, — сказав батько, цілуючи її в чоло. — А поки що, ти переверни Якима на Поляка. Він омоскаливсѧ в школі, базікає по московський, вдає ніби Москаля. Але все те дурниця! Українську натуру я добре знаю. Все се москальство лежить на їх, як на волу сідло; все то вовча шкура, котра ніяк не приросте до українського тіла. Вмій тільки добре прийнятись за його, то стягнеш з його ту шкуру. Мужик — то гадюка, як кажуть жидки! З письменними дурнями далеко легша справа! Ого — го!

— Се діло, папочко, зоставте спритности жіночій, — промовила Зося.

— О польська женщина! — додала Люцина, підіймаючи в гору свої гарні очи, — чого вона не зробить! чого вона не досягне ласкою, підлестивостю й коханням!

— З батьками Якима тобі треба обходитись ласкаво, не дуже гордувати ними, — навчав батько.

— Мій Боже! — крикнула Люцина. — Та вони-ж музики! та в їх-же збіраються родичі, гості, такі-ж прості, як і вони! та вони-ж пють горілку! Велика твоя жертва, Зосю!

— А хиба-ж ми не пємо горілки? — сказав батько. — Хто її на світі не пє! Її пють й пани, й мужики, й царі, й князі, й бискупи.

— Ти, Зосю, не живи з старими — промовила Рузя. Я, на твоєму місці, найняла-б собі гарнісіньку, малісіньку квартиру, з хорошим садочком і жила-б там собі, а старих я покинула-б.

— І втратила-б наслідство, — одказала рівним голосом Зося. — Од гостей Лемішки можна денебудь сховатись; а тим часом колись прийде й моя пора.

Зося вже давно збудувала в своїх думах плян прийдішнього життя з Лемішковським. Обляшити чоловіка й свою семю, заграбити спадок од старого Лемішки, перевести все на чисті гроші, потім їхати в Київ або до Одеси й шукати в великому місті служби своєму чоловікові — ото був її плян! Вже їй показувалася перспектива щасливого життя в великому місті; вже вона бачила перед собою багатий салон з багатою мебілю, критою оксамитом, балі, театр, оперу, баскі коні, пишне убрання, до котрого так охочі Польки, і в котрому мають дуже багато смаку. Не маючи потреби в жадній пораді, вона трохи не сміялася з батька, з сестер, котрі наводили її молоденьку на добрий розум.

Тим часом, як сімя́ Пшепшинських переводила на гроші маєтність Лемішки й бажала як найшвидче заспівати йому »вічную память«, — того-ж вечора в світлиці в Лемішки йшла така-ж цікава розмова.

— А що, тату й мамо! — промовив Яким до старих, — благословіть мині під вінець стати. Я хочу сватів слати.

— До кого, сину? — спитала мати.

— До Зосі, найменшої дочки нашого станового.

— Я вгадувала теє давно, отже й вгадала! — сказала весело мати. Красчої від неї нема на цілісіньке місто, тай не тільки на одно наше місто!

— Стара, стара! ти й досі з молодою головою, як я бачу! — промовив ласкаво Лемішка.

Його понуре лице, насуплені брови, низький й тихий голос дали знати, що батькові не подобається таке сватання.

— Чого там тобі стара? . . . — крикнула Лемішиха. — А яка тобі недогода в Зосі?

— Як її зовуть? — спитав Лемішка, підіймаючи один край рота.

— Зося, — одказав син грубо й твердо.

— Який же піп дав її таке химерне імя? — спитав батько.

— Та вже-ж не православний піп хрестив її, коли вона зветься Зося. Але що мині до того, коли я її люблю? . . .

— То ти й справді її любиш і хочеш ожениннтись із нею? Я думав, ти жартуєш.

— Ні, тату, не жартую, бо вже питав її про те діло, й вона мині дала слово.

— Чому так і не дати . . . Гм! — одказав ледви чутним голосом Лемішка, потім устав з місця і, взявшись за потилицю, став никати од кутка до кутка. — То був нещасливий, тяжкий день, коли я тебе оддав до школи! — додав він сумуючи.

— Чого-ж, тату, — спитав син. — Хиба ви жалкуєте, що я чоловіком став?

— А ми-ж хиба вже не люде? — гримнув батько на сина, піднявши голову. — А се ти знаєш, що в твого тестенька Пшепшинського довгів на ціле місто? Чи не хоче отже він моїми грішми розплатитись із жидами?

— Тату! так не годиться говорити.

— Чому-ж не годиться говорити, поки ще до вінця не дійшли? Ні, сину; сядь лиш та порадься в

батьком, з матірю. Хоч я чоловік простий, але я тобі не ворог. Я твій батько, хоч ти зневажаєш і мене, й увесь наш простий рід. Пшепшинський — голий як пень. Він і їсть, і пє, й дочок своїх зодягає — набор, поки жиди йому вірять і його бояться. Од мене він не покрепиться ні на один шаг. Дулю візьме од мене під самісінький ніс!

— Тату! коли не дасте, то й не лайте. Я беру жінку на свої руки й буду сам її зодягати й годувати на свої достатки.

— На твої, сину, достатки не можна зодягти доброї наймички, не тільки жінки, та ще й Ляхівки. Глянь на Пшепшинськивен! яких вони суконь тільки не носять! чого вони на голові не поначіплюють! Хиба-ж ти не знаєш Ляхівок? Та вони-б тобі понатягали на себе всі магазини, всі крамниці, які є на світі! З своєю Зосею й ти сину, будеш таким голодранцем, як і її батечко. Вона панського та ще й ляхівського заводу. А та польська шляхта готова пнутись з остатних злиднів, щоб тільки запустити ману на людські очи.

— Зося дуже розумна, тату. Вона того не схоче зробити.

— Я ще не бачив таких розумних Ляхівок. Вони до розуму доходять, як волос посивіє. Прості Польки, не пани — ті гарні люде, хазяйки: слова нема.

— Чого се ти старий розходився? — промовила мати. — Чому-ж не вбіратись молодій женщині та ще й хорошій?

— Стара! нам час про домовину дбати, а тобі й досі на думці не знати що! Якиме! Твоя Зоська

схоче по панський жити. Я те добре знаю. Спати-ме вона до півдня, снідати-ме в наші обіди, обідати в наш полудень. Коло неї треба панькання та біганини. Вона наставить коло себе слуг, заведе тих паскудних льокаїв, щоб вони подавали, на що тільки впаде її око. Та готуй її чай, та готуй їй каву, та пундики та лагуминки! А в нас наймичками не поле засіяно. Одна в нас наймичка, та й та вміє ходити тільки коло нашої печі. Будеш ти, синку, для своєї пані шукати й наймички-пані й льокая-пана. Ось побачиш!

— Не журись, Якиме! — сказала мати. — Коли вона буде нас поважати, то сама наварю їй і кави й чаю.

— Чи потрапиш же ти на старість служити за наймичку для своєї невістки? — спитав грізно Лемішка.

— Вона тепер ходить пішки, або їздить на громадських, або злодійських конях, котрим можна ребра полічити; а від тебе, сину, вона вимагати-ме добрих коней, панського погонича; вона тобі схоче бити баландраси та ляхівські витрембаси, а ти їй тільки настачай! О, я придивився на своєму довгому віку до всяких людей, й ляхівську натуру добре знаю! А як помруть твої батьки, піде наше добро, наша свята праця марно! Їй легка рука, сину, розвіє, як полову, ту копійчину, що ми з старою цілий вік складали, добували потом, заробляли простими, чорними руками. Коли-б же дав Господь, щоб я помилився, щоб моє ні однісіньке слово не справдилось! Коли-б тобі сину, не прийшлось горювати і в чинах і в хрестах! Оженися, синку, з нашою дівчиною, таки з міщанкою! Чи мало-ж тепер

їх ходить вже і в суконях! Вона буде проста, трохи не така, як була й твоя мати. А хто-ж скаже, що Лемішка не був щасливий з твоєю матірю? Вбереш її по панський — вона тобі й привчиться до панських звичаїв, навчиться штокати по московський. Чого вже, чого, а панувати, то наука дуже легка! Аби грошей доволі!

— Е! ні тату! Чи зумів-ж міщанка, хоч і в сукні повести себе так, як природна пані?

— Не вміти-ме так вертіти хвостом та крутити головою, як уміє Люцина та Рузя, — перебив синові батько. — Про мене! Вольному воля! Я не вижену тебе з жінкою з хати, прироблю з боку хати вам кімнату. Живіть собі з Богом. Тільки душа моя щось не віщує добра, бо я добре знаю тих Ляхівок! А старий голодранець, становий не покрепиться од мене ні на комареву ніжку!

— За те-ж мати-мемо невісточку, як перепілочку! — приказала мати.

Пшепшинський, того-ж таки вечора, поговоривши з дочками, одійшов до свого кабинету й почав неспокійно бігати од кутка до кутка так швидко, ніби ним лихо кидало по хаті.

— Де я в світі Божому візьму грошей на весілля, на виправу? — промовляв він сам до себе й плескав сам себе рукою по лисій голові. — Позичити? ніхто не позичить. Чи не попросити-б у старого Лемішки? Але я Лемішку знаю, то дідуган завзятий! та й сором трохи. Піде чутка по місті . . . А! — закричав становий, ляпнувши себе з усієї сили по лисині. — Покличте мині десятників! — гукнув він одчинивши двері, в передню хату.

Десятники прийшли.

— Біжіть ви мині до міста та зараз, зараз арештуйте Ицька, Борюха й Якиля. Зараз же, зараз! Чи чуєте?

Ті жидки були всім відомі конокради. Через їх не можна було ніяким способом устерегти добрих коней на всю околицю. Ті злодії навіть не раз попадалися в руки, але все зоставались невиноватими, на диво всім людям. Вони ділились краденим добром по половині з самим же становим, котрий частенько через їх таки руки переводив крадені коні.

Десятники постягали жидків з бебехів серед ночі, без жадної причини, й повели до станового. Пшепшинський наробив галасу на цілий дім, лаяв їх, кричав, совався до їх з кулаками, виноватячи їх у свіжій кражі сусідських коней.

Догадливі жидки тут таки вийняли з кешені гроші й дрижачими руками поклали на стіл купу асигнацій.

Пшепшинський полічив спокійненько грошики і, повелівши подержати жидків через ніч а в ранці випустити, ляг спати далеко спокійніший.

В холодній під арештом сиділо ще кілька жидків злодіїв і конокрадів. Ицько й Янкиль заґеґотіли до їх по своєму й оповістили всім, до чого добувається становий. Визволений Ицько на другий день приніс арештованим злодіям гроші. Ті гроші дійшли до кешені станового й кілька душ злодіїв знов пішло по світу шукати на великих дорогах і в чужих комірках собі поживи.

На подвіррі станового передержувалось :ще кілька пар крадених коней, до котрих не знаходились

хазяїни. А знайтись хазяїнам було дуже трудно! Становий мав дуже вірного конюха, парубка Хтодя, котрий зріс і вигодувався коло станового й розумів думи й кожне слово свого пана. Попсований честивно змалку до самих пят, до кісток, як і вся паньска двірня, Хтодь умів дуже штучно перероблювати крадені коні й послі перепродував їх сам, або через жидків, на сусідньому злодійському ярмаркові.

Тоді саме стояли на подвіррі коні, вкрадені у сусіднього священика, вже знакомого нам отця Мойсея, котрий навіть був приятелем станового. Отець Мойсей одержав од станового бумагу, щоб їхав до стану пізнавати якісь перехвачені у злодіїв коні. Отець Мойсей недавно давав повістку в стан про свої покрадені коні.

Ще не вродився на світ такий чоловік на Вкраїні, щоб йому повернулись покрадені коні. Знаючи теє добре, отець Мойсей послав до стану свого старосту, аби тільки сповнити форму. Хтодь вивів саме о пів дня на широкий двір пару коней, високих, чистих, з чорною лиснячою шерстю, гладких і баских.

— Чи ваші коні, старосто? — спитав становий.

Староста ходив, дивився, заглядав їм у зуби й став, не знаючи, що й казати.

— Чи твої? — спитав становий у друге.

— Не скажу, ваше благородіє! Нехай сам батюшка приїде та подивиться, щоб я не був виноватий. І наші, й не наші! Трохи неначе-б то й вони; але й наші були не такі.

— А що, старосто! наші коні? — питав чоловіка отець Мойсей.

— Бог же його відає! Ідьте, батюшка, самі, та

гаразд роздивіться! Бо мині або полуда на очах сіла, або мене отуманено.

Староста й справді протирав очи.

— Які-ж коні показували тобі? — спитав отець Мойсей.

— Наші коні були трохи гніді, а мині показувано зовсім чорних. Наші були тонкі, високі, худі як драбина, а то якісь товсті, як печі, баскі, зовсім панські. Їдьте, батюшка, щоб я часом не був винен, та придивляйтесь добре! бо щося вони мині таки по знаку! Либонь я бачив їх у якогось пана, чи хто його зна.

— Чи не заїзджав ти, старосто, поперед того до кума?

— Ні, батюшка, хранив Бог! Єй же Богу, кажу правду!

Поїхав сам отець Мойсей.

Серед літнього дня вивівъ Хтодь на показ із під повітки пару коней. Баскі, гладкі коні, чорної блискучої масти, з підрізаними трохи хвостами й мичками з блискучими сокромадяними копитами, в нових уздечках, обкладаних срібними цвяшками, били копитами землю, насторочили вуха, на силу стояли на місці.

Отець Мойсей згадав свої коні, худі, миршаві, з запалими боками, з сухими ребрами, кудлатими гривами, пелехатими мичками, — згадав їх звислі до долу вуха й похнюплені морди, й зараз махнув рукою.

— Не мої коні! дурно я їхав до вас, пане Пшепшинський.

— Отже й дурно! Спасибі коням, що заволокли

до моєї хати дорогого гостя. А без того багато в Дніпрі води утекло-б, поки отець Мойсей навістив би свого приятеля.

Становий обняв отця Мойсея й тричі цмокнув його в губи гаряче й щиро, дякуючи йому думкою за пару коней. Хтодь постаравсь, як бачимо.

Швидко потім веселий і щасливий становий пив могорич з отцем Мойсеєм за коники-ж отця Мойсея.

От гроші на весілля і знайшлись. В першу неділю після того Пшепшинський після обіду завітав до старих Лемішок. Лемішка убравшись до вечірні, ходив по світлиці й голосно бубонів молитви. Леміщиха вивязала вже голову хусткою й почала одягатись в шовковий халатик. Коли се розчинились двері, становий шубовсть у хату! В Лемішки рот закляк на якомусь слові молитви, а його жінка стояла. натягнувши тільки один рукав халатика. Поліція звичайне віщує якесь лихо.

— Моє вшанування моїм любим дорогим сусідам! З святою неділею будьте здоровенькі, — прокукурікав становий, розмахуючи картузом. — Як же ви живете на старості? як же вас Господь милує?

Пшепшинський говорив так добре по українській, як щирий Українець.

— А я осе гулящим часом до вас. Піду, кажу собі, та одвідаю старих знакомих!

— Прошу-ж сідати в моїй господі, коли вже так, — промовив хазяін.

Стара завешталась по хаті, не знала чим і приймати такого гостя. А тим часом її руки, не пита-

ючись її розуму, застеляли стіл білою скатертю й ставили пляшки з наливками та запіканками.

— Яка з вас хазяєчка, пані-матко! Яка з вас господиня! — лестивсь до неї становий. — Дай Боже, щоб мої дочки повдавались у вас!

Почалось поштування. Становий пив та знай похваляв господиню й господаря.

— Які у вас хороші світлиці! — казав він. — — Які чудові образи на всі стіни! А кільки в вас усякого добра! ваш двір повний, мов тая чаша. Аж через край ллється! Повітки в вас хороші, загороди великі, комори дубові, а сад то правдивий рай! А ви з старенькою пані-маткою живете тут, мов Адам із Євою у простоті, в чистоті, невідаючи доброго й лукавого.

— Може моя стара й невідає, — одказав Лемішка, — а що я . . .

Становий перебив його:

— Прошу-ж, як найласкавіще, до мене в гості. Не цурайтесь і мого хліба й соли. Хоч я вдовець, але мої дочки, як голубочки! й напечуть і наварять і добрим словом привітають.

— Ми люде прості, — промовив Лемішка, насупивши брови.

— Господь з вами! не жартуйте пане Лемішко й ви пані Леміщихо.

— Який з мене там пан! — сказала Лемішка. — Чого вже, чого, а од сього Господь милував.

Становий жартовливо засміявся.

— Які бо ви, Трохиме Сидоровичу! Єй Богу, — крикнув він, і поцілував його в колючу щоку. — Тепер не той світ настав. Тепер всі рівняються! і

в книжках всюди пишуть, що на світі всі люде — рівня, що не повинно бути ні старшого, ні меншого, ні панів ні мужиків. Всі рівня та й годі . . .

Лемішка покрутив головою.

Догадуючись, що з Лемішкою плоха справа, Пшепшинський прямо приступив до діла.

— Де-ж ваш первенець? — спитав він, підроблюючись під церковну мову, щоб як-небудь ублагати старого. — Чи во здравії обрітаєтся? Як його Господь милує?

— Та здоров собі, нічого, — одказав понуро Лемішка.

— Гарний у вас син, розумний, — говорив Пшепшинський. — Скажу вам правду: ваш син не цурається мого дому. Не годиться й вам старим одсовуватись, коли молоді присуваються: Я таки прошу вас до себе на хазяйську хліб-сіль і на пораду.

— На яку-ж се пораду? — спитала цікава Леміщиха.

— Чи говорив вам син ваш що небудь про мою дочку?

— Щось торочив там старій матері, — промовив Лемішка, — та я не дуже дослухався.

— Та що тут таїтись? — сказала Леміщиха. — Син говорив, що йому дуже сподобалась ваша найменша дочка. Та й хороша-ж бо нівроку їй!

— Стара! — миркнув Лемішка.

— Так, моя люба матусю! — вхопився за її слова Пшепшинський. — Ваш син навіть питав мене про діло.

— Батькам треба-б підождати трохи, поки молода думка перегра, — сказав Лемішка.

— От про сеє-ж то я й хотів-би порадитись із вами, — каже становий. Наші діти молоді, а ми хвалити Бога вже підтоптались на віку. Кому-ж більше їх наставляти на добрий путь? З щирим шануванням одхожу од вас і прошу як найласкавіше, одвідати старого вдівця в його господі. Там про все й проговоримо. Прощавайте! зоставайтеся здоровенькі.

Вклонившись привітненько й таки геть низько, Пшепшинський одступив од порога, та й зоставив самих старих у хаті. Стояли вони й дивились одно на одного.

VIII.

Не вважаючи на прохання станового, Лемішка ні разу не ходив до його в гості й не пускав навіть своєї жінки. Він думав, що все те сватання перетреться, перемнеться та й так минеться. Однак же син не кидав своєї думки. В цілому місті він не знаходив красчої молодої для себе.

— Тату! — говорив часто Яким, — я в вас один син. Не робіть мене нещасливим! Благословіть мині старостів слати. Я служу, гроші зароблю. Коли хочете, я в вас не візьму шага на свою жінку. На свої гроші й зодягну, й прохарчую себе й жінку. Не треба мині нічого вашого!

— А кому-ж достанеться все моє добро, коли тобі не треба? В мене-ж дітьми не поле засіяно. Шли старостів. Нехай тобі Бог благословить! Даруй Боже тобі щастя. Коли-б же моя стара голова помилилась у тім, що я тобі говорив про Зосю! Ми помремо, тоді буде твоя хата, твоя й господа. А

тим часом я тобі пристрою до хати ще одну кімнату. Там будете жити з молодою жінкою.

Швидко росла нова кімната, пристроєна до хати. Яким пішов з старостами на заручини до станового. Тихо й смирно побили молоді поклони. Сторонних гостей, панів, панянок, окрім своєї сімї, нікого не було. Молоді поміняливсь перстенями. Лице молодого палало полумям, а Зося була спокійна, тиха, неначе вона мала якусь думу на серці. Тільки становий радів за всіх! Веселий, жвавий, він точив якісь теревені, частував старого Лемішку, старостів і все обнімався та цілувався зо всіми, навіть з старою Леміщихою. Тільки Люцина та Рузя сиділи цілий вечір смутні та невеселі. Менша сестра побила поклони, а вони старші зоставались у дівках, і на який кінець, і на яку прийдість? і для яких женихів зоставались їх білі руки? Веселість сплила з гордих брів Люцини, а Рузя навіть заплакала.

— Коли-ж, батьки, назначите весілля? — спитав один староста з міських урядників.

— Про мене, хоч і в першу неділю, — одказав весело становий.

— Але-ж, пане свату, наша кімната не достроєна, — одізвався Лемішка. Голубят ми вивели, а гніздечка не збудовали, — додав Лемішка іронічно.

— Е! чи то їм тепер в думці ваша кімната! — промовив становий. — Ми вже старі, позабували як женились. Чи правду я кажу, пані свахо? — обернувся до Леміщихи.

— Через місяць гніздечко молодим буде звите, а ви, свату, тим часом наготуєте скриню й перину, нашій княгині, — сказав Лемішка.

— Годі вже тобі старий допевнятись! — сказала Леміщиха. — Нам треба доброї дочки, а синові вірної дружини. А про скриню байдуже!

— Так, моя свашко! так! свята правда! — сказав становий, осміхаючись. — Не дурно-ж співають у пісні, що »воли та корови — все то поздихає, а біле личко, чорні брови — по вік не злиняє«. Ой, пане свату! давно те ділялось, як ми бралися та вінчалися!

Пізненько вже хазяїн випровадив гостей й молодого далеко за двір, цілуючись та обіймаючись.

— Поздоровляю тепер тебе, Зосю! — промовив становий, вернувшись з дочками до хати. От тепер вже ти пані *Лемішковська!* Коли правду сказати, то прізвище не дуже лепське, але що-ж маємо робити, коли краще не трапляється. Сядьмо-ж тепер, мої дочки милі, та порадьмося об весіллі. Люцино! ти моя старша дитина, ти в нас хазяйка. Що нам діяти з весіллям? Як нам обійтись з Лемішками й їх міщанським родом? Чи кликати їх на весілля, чи ні? Та д'же-ж у старого Лемішки є брат, а в того брата є жінка й діти. Є в їх ще більше родичів. Все то люд простий, міщанський. Жінки позавірчувані хустками чи намітками, чоловіки в чеклонях чи в жупанах. А нам треба кликати на весілля сусідних знакомих дідичів, бататих, просвічених Поляків. Аж мене страх бере, як тільки подумаю, що скажуть наші знакомі пани, лицем до лиця стрівши таку громаду в моєму домові!

— І Бог з ним, з тим родом Лемішок! — одказала Люцина. — Нам не прийдеться з ними жити й брататись. Коли вже таке діло скоїлось, то попросимо

тільки Лемішку з жінкою, та й годі. Засадимо їх десь у куточку, щоб не дуже було видко. За молодого — не сором. Він панич, хоч куди.

Зося чула, як говорили про батьків її жениха, і байдужність виявлялася на її лиці, неначе мова мовилась про наймитів і наймичок.

— Та й добре радиш, Люцинко, — одказав батько, — а все таки наші пани й панни крутити-муть носами . . . Було-б найлучче, як би Яким ніби викрав Зосю з мого дому й повінчався собі десь десь на селі . . . Потім вони приїхали-б до мене . . . я б нібн простив усе молодим людям і поблагословив їх. От і обійшлося-б і без весілля! А тепер вже пізно. Треба справляти весілля й поневолі скомпромітувати себе й свою семю. Ох! горе, горе на світі!

Становий тяжко здохнує, а за ним дочки.

— Вам, тату, нічого! — промовила Люцина. — А нам-то, нам! Як люде подивляться на нас? на Зосю, чи будуть по старому пускати нас у свої салони? чи одкаснуться від нас, як од вачумляних?

На очах усіх дочок виступили сльози. Зося впала на плече Люцини й заридала. День заручин Зосі з Лемішковським закінчився смутком і слізми.

Швидко збудувалася кімната позад Леміщиної хати; швидко висохла вона на гарячому Спасівському сонці. Хороша, простора, весела, напомості кімната стояла вікнами в садок. Під вікнами розстелялася зелена трава. Поблизу стояли старі вишні. Через тиждень після посвячіння хати оповістили в церкві про вінчання Якима з Зосею.

Перед другою Пречистою становий розіслав би-

лети до знакомих, запрохуючи їх на весілля своєї наймєншої дочки Зосі.

В неділю над вечір почали з'їздитись гості на весілля.

В одчиняні вікна світлиці станового заглядало сонце згасаючими, червоними проміннями й освічувало ряд панянок у весільних, білих і рожевих суконях, що сиділи чепурно рядком по-під стінами. Мійські паничі й панки то сиділи, то стояли купами коло порога і в кутках. Всі мовчали й поглядали на двері до другої кімнати, де сестри й подруги вбірали Зосю до вінця. Коло стола з образами, хлібом и сіллю, сидів старий Лемішка з жінкою. Меж панянськими суконями й вінками, меж фраками й сіртуками дуже видавався простий убір Лемішок, суконний, синій жупан старого батька й шовкова хустка на голові його жінки, а ще більше од того, що вони тільки в двох були в міщанській, простій одежі. Молодий меж паничами в куточку й не зводив очей з дверей, звідкиль мав вилинути його янгол і покликати його до вінця. Всі мовчали й ждали, в ряди-годи перемітуючись кількома слівцями.

Коли се обидві половинки дверей одчинились. Червоне проміння, що одпочивало на білих дверях, полягло через двері в другу хату, впало ніби килимом під ноги молодої, обсипало поділ білої сукні, білі черевички, й подало одлиск на її лице, на білий вінок, що спадав з її ясних, золотих кучерів і окривав її білі плечі, тонкий стан, огортав сливе її всю до самого долу. Легенько вона оперлась на руку боярина. Лице її здавалось трохи втомляним; румя-

нець наче з нехотя виступав на щоках. Віка були спущені на очи. Вся вона, легка, тонка, в тонкому, як пух, білому убранні, здавалась ніжним, безтільним духом, котрий тихо плив по білих хмарах, по повітрі.

Зараз за молодою виплили старші сестри. Росkіш їх рожевих суконь і білих вінків була не гірша од убрання молодої. Їх здоровий, повний вид, їх білі, пухкі, одслоняні плечі притягували до себе очи своєю дуже вже матерянсю крассю.

При виході молодої всі в одну мить піднялися з місця. Леміщиха трохи не скрикнула, як побачила Зосю в гарнім убранні молодої. Навіть старого Лемішки серце затремтіло й прихилилось до невістки. Гордо глянув він на людей, як його син чорнобривий підступив до Зосі й разом з нею пішов до образів. Малий, сухорлявий, лисий становий взяв у руки образ і перехрестив молодих католицьким хрестом. Потім поблагословила молодих якась родичка замість матері. Лемішка, роблячи своїм огрядним корпусом і ростом великий контраст із дрібним становим, перехрестив молодих православним хрестом. Дійшла черга й до Леміщихи. Сміливо й голосно промовила вона через сльози прості, народні приказки й голосно рознеслося українське слово по хатах, скрививши сміхом не один польський і московський рот . . . Лице молодої і її сестер почервоніло од сорому. Деякі Польки закривались хусточками, деякі Ляшки ховались по-за спинами . . . Де-ж пак! Леміщиха благословила молодих попросту, ніби проста українська молодиця! . . .

Поїзд вернувся з церкви вже при свічках. Льо-

каї в білих рукавичках розносили чарки з шампанським, котре в наших повітових містах більше похоже на поганий квас. Всі привітали й поздоровляли молодих. До чарок Лемішки й Леміщихи з гостей не доторкнувся ні один Поляк, окрім сестер молодої, котрі зробили ту церемонію з якимсь химерним поклоном . . .

Ще вся сімя стояла й сиділа коло стола з образами, ще всі пили чай, як на дворі загуркотіли колеса великих екипажів. На весілля зїзджались сусідні поміщики, Поляки, — пани чистої крови. Одчинилися двері. В світлицю вступив високий, тонкий пан, держачи під руку рудоволосу паню, убрану в багату сукню. На її руках, на шиї блищало золото. На грудях у пана теліпався золотий важкий цепок. Публика розступилась перед гістьми. Хазяїн підбіг до їх на зустріч. Пан і пані почали поздоровляти молодих і станового. Рудоброва пані видимо придивлялась до Якима й милувалась гарним, здоровим його лицем. Коли ненароком звернула вона увагу на старих Лемішок, котрі сиділи тутечки-ж рядком . . . Пані так і жахнулась аж одскочила, ніби вкололась, або опеклась . . . Міщанський жупан, просте убрання Леміщихи в тім салоні, куди вона приїхала на вечір, так її здивували, ніби вона побачила тут меж людьми ведмедів. Одначе те жахання її засоромило. Краска запалила її щоки . . . Вона стояла ні в сих, ні в тих, поки не взяв її під руку чоловік і не повів її до другої гостинної комнати.

Приїхало ще кілька багатих панів. Прибув навіть якийсь польський грабя, в котрому мабуть зосталось не більше двох кропельок старо-шляхет-

ської крови. Всі ті гості конфузились, запримітивши Леміщок, і мерщій втікали до гостинної, де їх вітали Люцина з Рузею і сама молода . . . Здавалось, ніби коло Леміщок стояла невидима сила з огневим мечем і страхала значну шляхту. Грабя, десята вода на кисіль, надув свої товсті губи, сидів мовчки, не випускаючи з рук шапки й поглядаючи на двері. Поміщиці ледви перекидались словами з хазяїном і його дочками і все хвалили молодого.

Музики заграли. Молоду попросили до танців. Зараз таки вся ватага високодумної польської шляхти, що одрізнилась од усіх гостей, разом устала, зашелестіла дорогими шовковими сукнями і, маючи на переді тонконогого графа, почала прощатись з хазяїном і дочками, просячи вибачення за себе. Всю провину вони склали на якийсь бал, куди вони були давно ніби запрохані. Гордо й черство попрощалось панство з молодими й посунуло у двері, зоставивши по собі в гостинній пахощі дорогих парфумів, на спомипок про свій визит. Люцина, Рузя й Зося, трохи не заридали, трохи не протягли в слід своїх прохаючих рук . . . Вони бачили, що їх цурались більші пани, розуміли за віщо . . .

А в світлиці, де були всякі гості, не дуже аристократичні, почалися танці без перестану, без утоми. Швидко Зося, а потім Люцина й Рузя, забули про аристократію, закрутившись з молодими паничами в танцях. Леміщиха слідила очима за своїм сином, за невісткою, сиділа спокійно й роздивлялась тільки, як справляють у просвічених людей весілля. Ні одним словом, ні одним незвичайним поступованням вона не скомпромітувала себе в домі, де були за-

ведені европейські звичаї. Українська женщина, навіть сільська має свою прирожденну грацію, прирожденне розуміння й цінування цивілізованого луччого обходженя з людьми, й ніколи не поведе себе тривяльно між панами. Леміщисі було не в думці, що цілий вечір ніхто до неї не промовив слова, не дивився на неї, не сів коло неї. Поруч з своїм старим вони сиділи цілий вечір осторонь, і тільки роздивлялись на літаючі в танцях пари. Їх простий убір лежав на їх ніби печаттю Каіновою, хоч на весіллі було багато їм знакомих панків, урядників, синів деяких міських міщан, таких простих, як і Лемішка. Були навіть такі панки, котрі стояли висче Лемішки тільки европейською одежею, ледви знали читати й писати. Але вони говорили московською, або польською мовою, і вже цурались своїх батьків, котрі не знали инчої мови окрім своєї української; і вже соромились при людях сісти з ними поруч, розмовляти з ними.

Гарно обставила Зося свою кімнату в домі своїх нових батьків! Здавалось, що Европа сіла в сусідах у Лемішок, притулилась до стародавньої їх хати! На всіх трьох вікнах своєї кімнати вона почіпляла завіси, плетені з тонких білих ниток. То був подарок старших сестер. Ліжко було заслонене червоним шовковим одіялом. Над ліжком висів килим фабричної роботи, з квітками, далеко близчими до натури, ніж той килим, що висів над ліжком Лемішки. Коло стола, засланого червоною шерстяною з китицями скатертю, стояло чимале кресло з високою й широкою спинкою, критою малиновою матерєю. На столі стояло дзеркало на точених ніжках, по-

дарунок Якимів. На вікнах стояли зелені вазони. Під стіною лисніла политурою нова шафа . . . Хатина мала зовсім европейський вид . . .

Швидко европейський вплив показався на всьому биті старосвіцького дому. В світлиці Лемішки стіл стояв уже не в кутку під образами, а перед канапою. Попереду всі образи були стовпилась в один куток під стелею і в чотири ряди вкривали дві стіни близчі до покуття. Зося зоставила в кутку зо три образи, а другі картини розвішала симетрично по три, по чотири скрізь по стінах, на европейський лад. За обідом почали з'являтись деякі нові страви, печеня, лагуминки. Зося навіть вмовила стару Леміщиху надіти на голову чипок з білими обо́рками, стуливши його, як можна близче до форми хустки, так, що він закривав усю голову. Леміщиха, по народньому звичаю, мала за великий гріх — світити волосом.

Одначе Зося во всьому була покірна в новій семї, змовчувала, годила старому свекрові й видимо силкувалась постерегти звичаї старих і не йти на перекір їм. Хазяйство Лемішок було без міри більше, ніж у станового, де Зося звикла на готове. Комори й хижки, льох — були тут багато повніщі всякого добра; скоту й птиці було далеко більше! Зося нічого не розуміла в хазяйстві й навіть просила свою свекруху вчити її й показувати, що до чого стосується. Одначе Зося, лучче своєї свекрухи, вміла з простих припасів, що купами лежали в коморах, зготувати щось смачне й гарне. Леміщиха на все місто хвалилась своєю невісткою!

Освоївшись у новій семї, Зося почала постерегати характер і норови своїх нових родичів. Вона

зразу вгадала, що Леміщиха в її руках. Вона бачила, що Леміщиха гордиться, хвалиться нею перед людьми, поважає її за панство, за красу, за розум і просвіту, готова їй служити й годити, як коханій жінці свого сина. Зося говорила з нею завжди по польський.

За те-ж вона страх як боялася Лемішки! й не знала з якого боку підступити до його. Насупляні брови, гострі, чорні очи, твердий погляд, товстий голос, — все те обсипало її спину дрижанням. Розумна й назираюча над усім, Зося постерегла, що Лемішка її не любить, хоч і жалує її. Зося почала говорити з ним по великоруський. Лемішка хотів і собі закидати по московський, розмовляючи з нею, але замолов таку коверзу, що тільки сам махнув рукою а всі в хаті зареготались. З того часу він говорив до неї по український. Зося втратила надію мати вплив на такого »гайдамаку«, як вона нишком в думці звала свого свекра, втікала від його, ледви висижувала з ним за обідом.

За те-ж у своїй кімнаті, вона була всьому господиня. Памятаючи слова свого батька об українцях письменних і вчених, помоскалених школою, вона що дня пересвідчувалась у їх правді, більше й більше постерегаючи характер свого чоловіка. Своїм тонким розумом вона швидко постерегла, що українець, вчений на чужому грунті, чужою мовою, не має жадної твердої основи під своїми ногами й схиляється туди, куди повіє дужчий вітер. Свою любов, його любов до себе, вона вважала як велику силу. Одначе хотіла ще вивірити правду своєї думки.

В осени, пізним вечером, тихо й привітно сві-

тилася нова кімната Лемішковських чистими стінами, чистим помостом, білими завісами й червоним ліжком. На столі стояв ще не знятий самовар. Чай пили молоді в своїй кімнаті. Старий Лемішка не любив чаю й казав своїй невістці, що чарка доброї горілки далеко лучче гріє старого чоловіка. Зося дуже була тому рада: вона ніколи не напилась-би в смак чаю в купі з свекром. В кімнаті було тепло. В кутку коло груби, на лежанці з зелених кахлів сиділа Зося. На маленькім, круглім столику коло неї стояло світло. Як той павук в павутинні, Зося сиділа в свому нитяному плетінні, котре закривало її коліна й сіткою висіло аж до долу. Вона виплітувала скатерть на стіл — гостинець своїй свекрусі. Якимова кучерява голова спочивала на Зосиному коліні, на жмутах білої скатерті. Він оддихав од канцелярської роботи й тішився білими руками жінки, котра швидко вертіла пальчиками, роблячи легку роботу.

Розмовляючи з чоловіком, Зося перестала вертіти гачком і поклала білу руку на чорноволосу Якимову голову. Вона пильно придивлялась на його лице.

— Чого ти, Зосю, дивишся на мене? — спитав він її — Неначе ти мене бачиш перший раз.

— Дивлюсь на тебе, бо право маю; дивлюсь на тебе, бо ти гарний!

— Поцілуй же мене, Зосю!

— Чи любиш ти мене, Якимцю? — вивіряла в його Зося. — Чи я більше подобалася тоді тобі, як я весела, чи тоді, як я спокійна? — вивіряла в його правди цікава жінка.

— Все це ти сама добре знаєш! На що-ж мене питаєш? — Люблю тебе веселою, як ти пустуєш, мовь мала дитина. Люблю тебе, як ти пташкою літаєш в танцях, сама легенька як пух, жвава як білочка на зеленому дереві. А як сидиш тихо, як дума схилить твою молоду головку, ти всю душу мою тягнеш до себе! Тоді мої очи цілий вік спочивали-б на твоєму личкові. Чи перейдеш ти сад повагом, мов та пава, чи побігнеш ти по траві ягнятком, — мої очи слідком за тобою ходять!

Зося осміхалась, дивлячись йому у вічі з невимовною любовю.

— За се я тебе поцілую, — промовила вона.

— Моя мила, моя кохана! Для тебе я стану чим тільки хочеш! Чини з мене, що твоя любов скаже! Бо я для тебе живу й дишу, працюю й на чин служу.

— Як ти мило промовляєшь про своє кохання! — сказала вона. — Ще-ж воно буде миліше, як ти скажеш отсе все по польський!

Яким, чинив її волю.

— А бач, я тебе слухаю! Бий мене, я й тоді нічого не скажу. Чом-же не похилитись під таку білу руку!

Яким узяв її пухку руку й почав ляпати себе по щоці, попереду стиха, а потім дужче й дужче, чи витерпить він таку муку од її руки. Яким вдарив її рукою по своїй щоці, так, що аж Зося закричала, вхопивши пальці другою рукою.

— Ну! скуби мене за чуб, — промовив Яким, загорнувши її руку в свої кучері.

Зося, жартуючи, таки добре цуприкувала за

його патли . . . Яким тільки осміхався. Все те, одначе, видимо тішило Зосю.

— Я вже старий, Зосю! навряд я вивчусь по польський. А як будуть в нас дітки, то гляди, вивчи їх по польський! а я по московський! Добре?

— Ні! я лучче вивчу їх тільки по польський. Доволі й того, що їх школа вивчить по московський...

Про українську мову не було й слова промовляно.

Сам Яким, не вважаючи на свою »старість«, — як він казав, — вивчився по польський і балакав з своєю жінкою завсігди по польський. В їх закутку, в їх кімнаті панувала вже Польща.

Настала зима. Минули Різдвяні святки. Пішли дні за днями однакові, будниї. Зося живучи на всьому готовому, рідко заглядала в кухню й не показувала вже охоти до хазяйства. Вона все шила, або плела, або книжку читала, сидячи в своїй хатині. Луччі панки, її знакомі, не приходили до неї в гості, цурались не так її, як старих, простих Лемішок. Гості Лемішок були їй дуже не по нутру. Прості міщане, знакомі Лемішки, навіть не приходили до його в гості, а до других вона не виходила з своєї кімнати.

Зося задумувалась, сидячи за роботою.

— Що ви думаєте? — питала її часто Леміщиха. — Чого ви задумуєтесь? Може вам у чому недостача? Може, вам чого треба? Може, в вас що болить?

— Ні! моя мамо кохана. Спасибі вам! Є що мині їсти й пити, я здорова й щаслива. То я так собі задумалась.

Мати розказала все синові.

Раз Лемішковський вернувся до дому з как-

целярії трохи раньше, як він вертався. В одчинені двері він вглядів Зосю. Вона сиділа кінець стола, оперлись на одну руку. Перед нею лежала розкрита книжка. Друга рука лежала на книжці. На її молодім лиці лежала дума, а в очах стояли сльози.

Яким довго дивився на неї й примітив сльози. Всю його душу перевернув жаль до самого дна. Йому здавалося, що батько чим небудь обидив Зосю.

— Ти плачеш, Зосю! — спитав її Яким, — а в самого голос затремтів.

— Ні, Якимцю! то мині . . . так . . .

Зося закрила книжку й залилась слізми.

Яким зблід і кинувся до неї. Йому здалось, що він вже теряє Зосю на віки.

— Зосю! моя мила, моя дорога! скажи-ж мині всю правду? Чого ти сумуєш та плачеш нишком од мене? Може тебе хто обидив; може тобі чого треба? Скажи, я продам остатнюю свою одежу, щоб тобі тільки догодити!

— Та то я так собі заплакала . . . Ти на службі, а я дома сама скучаю.

— Що-ж робити, моє серце! Не можна-ж нам цілий день бути в купі. Та пішла-б до сестер в гості, або покликала-б їх до себе . . . Ти скучаєш. Скучна моя хата за для тебе. Ти молода ... дуже молода!

Книжка, котру читала Зося — то був том Пушкина. Вона прочитала *Євгенія Онєгина*, прочитала на самоті, серед мертвої тиші, дуже штучне, геніяльне одмальовання столичнього життя, столичнього балу. Блискучий салон, повний веселих гостей,

гусарі, паничі, пишні дами, ніжки на паркетовім, блискучім помості, весела мазурка — все те мальовання генія встало як живе, перед її очима, і встало саме тоді, як Лемішка лаяв на дворі наймитів так голосно, що його товстий голос доходив до ушей Зосі! Зося прокинулась як од сна, заколихана спокійним сімяним життєм і горячим коханнєм. Вся її легка, танцюриста натура стрепенулась. Їй забажалося життя світового, гучного, салонного. Вона вперве запримітила, що одно кохання, саме щире, саме горяче, не задовольнить її веселої натури.

Настала весна. Сонце кинуло в вікна яснійший гарячійший промінь. Річка розлилася по луці. Леміщин млин стояв по пояс у воді. Бруньки в саду на дереві понабрякали, а з грядок повтикались червоненькі шпичаки пивонії та півників. Жайворонок піднявся до неба, співаючи. Почався час, коли з натурою оживає й думка й серце, коли разом з пташиними піснями голоснішає пісня дівоча, коли скоріший пульс природи швидче тріпоче людським серцем. Зося все сиділа коло вікна, поглядала на той млин, що купався в воді, на синє небо, на зелененьку траву, а невесела дума ще більше наполягала на її чоло, на перекір веселій природі.

— Не сумуй, моя Зосю, бо й я зажурюся, — втішав її Яким. — Дам я тобі грошей. Піди в лавки, накупи собі матерії, стрічок, яких твоя душа бажає. А прийде літо, поїдемо в Київ, трохи світу побачимо та й завеземо й закинемо твій смуток.

Зося зраділа, як мала дитина; кинулась на шию чоловікові й почала прохати, щоб він узяв »отпускъ« і повіз її трохи по світу. Леміщиха обіцяла

її випрохати коней у свого стараго, як тільки потеплішає на дворі. Зося заспокоїлась і почала себе тішити думкою про Київ.

Почалися Великодні святки. Зося побувала в гостях а гості побували в неї. Вона розвеселилась і нераз марила з своїми сестрами про київські роскоші, сидячи з ними в садку Леміщиним. Стала весна на всій красі, Яким випросив одпуск, випросив у батька коней й поїхав із Зосею до Київа.

В великому місті Яким у перве постеріг щиру натуру своєї жінки й запримітив, що слова його батька мали де-що правдиве.

Царський київський сад стояв у своїй дивній, весняній красі, пишно розкиданий по високих горах, над Дніпром. Вода в Дніпрі спала, й меж рукавами й рукавцями виступили зелені, плисковаті острівці, вкриті високою травою, квітками та лозами. Не можна було одірвати очей од чудової картини, що розстелялася внизу за Дніпром на кілька десятків верстов лугами, сосновими борами, оболоннями й світлими, покрученими рукавами. Меж темними пущами було видко блискучі хрести й баньки сільських церков. По шоссі, що оперезало поділля київських гір і вилося по-над самим берегом, далеко до чудового мосту, снувалися люде й вози. В ранці і в вечері, в саду, грали гарні музики. Доріжки кишіли убраними, веселими громадами. Краса Зосі була зразу примічена. Коло неї товпились молоді паничі; на неї прямували бинoклі. Зося чула себе щасливою, не чула землі під собою й бігала по алеям, розглядаючи й не минаючи очима жадного гарного дамського убору. В вечері пускали файер-

верки на одній долині саду: співали московські цигане, гриміли музики. Зося загулювалась до світу, ще й тягла Якима на високу гору, — глянути на пишну зірницю, що піднімалася за Дніпром, за темними черніговськими борами. Втомляний, ледви волочачи ноги, вів Яким свою жінку в гостинницю й роздумував про її легку, веселу натуру, липку до розривок, до гульні, до світу, до гучного гурту людей . . . А на другий день вона вже сама побігла по магазинах, розглядаючи й людей і всякий крам жіночий . . . Яким, з побитими ногами ждав, не діждався своєї жінки.

— Якимцю! серце! побудьмо в Київі ше хочь деньок! Чого нам хапатись до дому?

— Не можна, Зосю! Грошей немає. Нам ледви стане до дому вернутись. Коням нічого їсти.

— Щоб тих коней чорт забрав! — аж налаяла Зося.

Вернулись до дому. Зося перестала журитись. Од ранку до вечора вона розказувала сестрам і приятелькам про Київ. Як найкрасчий писатель пером, вона обмальовала словом і людей, і моди, і всякий крам, і театр, і гуляння . . . І тим жила, й тим годувала свою думку, тішила свою фантазію. Сливе кожного дня вона виймала з скрині накупляні матерії, стрічки, черевички, приміювала, тулила до лиця (не самі стрічки та матерії, а й черевички таки), показувала всім гостям . . .

А тим часом Яким, повернувшись до дому, не вставав з ліжка цілий день, не ходив на службу . . .

— Чого ти лежиш? — питала жінка. — Чого ти валяєшся?

— Одпочиваю; хиба-ж не бачиш! В мене ноги після Київа як одрубані.

З того часу Яким почув у собі велику нужду »одпочивати«. Надія, швидко достати чин, навела на його думку не дуже гаряче братись за діло, робити поволі, частіше одпочивати. Яким, проти українського звичаю, почав по обіді спати.

— На що ти псуєш постіль кожного дня? — гомоніла Зося. — Дивись, як замазав моє червоне одіяло своїми чоботищами! Вставай! Годі тобі качатись.

Зося зганяла його з ліжка; він примощувавсь на лежанці. Зося зганяла його й звідтіль; Яким тікав у батькову кімнату, або до пекарні, до клуні, на сіно.

— Якимцю! вставай, серце, гості прийшли. Іди, бо йди, та поговори з ними трохи! — будила й там жінка.

— Які гості у вражого сина! — гомонів Яким сердито. — Скажи їм, нехай вони йдуть ік бісу.

— О! фе! Хто тебе вивчив так погано лаятись?

І Зося тягала його за руки, шарпала за одежу, поки таки не розбуркувала й приводила до гостей.

Швидко Зося забула про Київ, перестала говорити про його. Пишно нарядився Леміщин сад! Високо піднялася од землі зелена трава. Кущі цвітучих рож, півоний, лелий, півників заквічали грядки по-над доріжками. Соловейки меж вербами не давали Зосі в ночи спати. А Зося знову зажурилась.

— Якимцю, серце! мині знов скучно! — промовляла вона, сидячи коло вікна та поглядаючи в садок.

Яким лежав на ліжку.

— Вже знов! так швидко! — одізвався з постелі. — Київа стало тобі тільки на тиждень!

— Що то значить раз побувати! От як би ми жили в Київі! то друге діло . . .

— Ти пішла-б у сад, погуляла, дивись як на дворі чудово.

— Я в твоєму садку всю траву витолочила, гуляючи! Ходжу я по саду, — не находжуся! Скучно мині.

— То послухай соловейків!

— Я б тим соловейкам голови поскручувала! кричать, лящать, аж вуха болять!

— Оце, лихо мині з тобою, та й годі!

— Другі люде гуляють, їздять у гай, а ми крячкою сидимо дома. Поїдьмо й ми в гай на гулянку. Теперичка в гаї така благодать. Погода тепла, тиха. Вставай лиш, чоловіче! Піди по місту, та поскликай мині всю молодіж, всіх панянок, всіх паничів. Та не клич тих старих, тих цокотух. З них немає жадної веселости. Потім підеш, наймеш музики. Завтра по обіді виїдемо в ліс та погуляємо. Вставай же, вставай! Завтра неділя, не підеш в канцелярію.

— Як же я тобі поскликаю молодіж зо всього міста? Хиба вилізу серед базару на віз, підійму шапку на палиці, та й буду скликати!

— І вигадує Бог зна що! Підеш попереду до сестер, а потім до моїх приятельок, а там, до своїх

товаришів, хто молодчий, бо я танцювати хочу! Вставай же, вставай! Годі тобі валятись!

Зося тягла його за обидві руки, потім за вухо. Яким оправсь ліниво, як сонний кіт.

— Ой не встану, бо лінуюсь! А ти ще хочеш, щоб я збігав усе місто! Ти мині плати й переплати, то я тобі не піду!

— Піди бо Якимцю! я тебе прошу! — примазувалась Зося.

— В мене ноги не кінські.

— Піди,«серце! Я тебе поцілую. А підеш?

— Поцілуй, то вже піду.

Зося поцілувала його й тим підняла з постелі, і випровадила по місту скликати молодіж на гулянку.

Стара свекруха, як певний ходатай за Зосю перед Лемішкою, обіцялась випрохати на завтра коней. Люцина й Рузя закликали музики й оповістили збіратись на другий день по обіді на Ходакову долину.

На другий день пишно зійшло сонце, ніби прислужилося Зосі. Погода стояла в дивній весняній красі, як дівчина на первій порі. Обіди в повітових містах бувають заранні, в одинацятій або дванацятій годині. Молодіж рушила на гулянку о пів дня. Після недаванього дощу на дорозі не підіймалося й пилиночки. При окопах на дорозі зеленіла свіжа трава; за окопами слалися зелені посіви, а на горах зелена діброва приманювала до себе холодком.

Весела й щаслива, Зося їхала з Якимом. За ними котилася повозка з Люциною й Рузею. Яким

навіть почав пісню, а Зося потягала за ним, як уміла. Поперед їх одна повозка вже добігала до гаю й швидко сховалася за деревом, тільки паничівські картузи майнули з далека.

Швидко ліс прикрив зеленим гиллям Якима й Зосю. Очи Зосині блищали таким дитячим щастям, її біле лице од свіжого й чистого гайового повітря так світилось, так палало румянцями, що Яким не зводив з неї очей. Як весела пташка, вона щось розказувала, щебетала, сміялась, жартувала без перестану, перекидала словами до сестер. В гаю співали пташки. По дорозі, в коліях, видко було сліди дощевої води. Зелений лист на дереві, пронизаний з верху промінням сонця, блищав ясно зеленим світом. Скрізь по-під кущами цвіли сині квітки сону, з жовтими осередками; пізний ряст, білий й червоний, позвішував до долу важкі китиці квіток. Коні бігли з гори на долинку, а з долинки на гору, доки Зося перва не побачила на долині паничів і малих хлопчиків, що грали вже в пилки, розсипавшись по-під гаєм. — То була Ходакова долина.

Врочище се лежало серед гаю. Кругом його стояли шпилі, укриті густим деревом. Воно було дуже добрим місцем для гуляння. В лісі було багато паші для коней, а під одною горою блищала криниця з похожою водою. Вся долина була вкрита квітками, жовтими, й білими, червоною смілкою, синими дзвониками. З усіх боків широке гилля дерева приманювало одпочити під густою тінню. Там широколистий кленок простягнув гильки з листом похожим на долоні з розчепіреними пальцями; там купи лип, обнявшись гиллям, мов рідні сестри, ки-

дали на зелену траву темну тінь, а під високими дубами притулилась тонка ліщина, посплітавши свої верхи.

Люцина й Зося пішли вибірати місце для гулянки й застановились під зеленою ліщиною. Стара ліска, сплївшись гиллям, зробила ніби природний високий курінь. А поверх неї лапатий лист кленків та дубів кидав найтемнішу тінь. Паничі замостили гильцями один бік того куріня, вбили чотири кілки серед куріня, а на їх привязали дві дошки. Люцина розіслала скатерть і на такому невисокому столі поставила самовар і посуду. Барильця з водою стали замість стільців і три сестри як три гаєві грації сиділи в зеленому куріні й вітали гостей.

Почала зїзджатись молодіж, як бажала Зося: молоді урядники, канцеляристи, студенти, панни й молоді дами. Швидко курінь став повний одними паннами, а долина вкрилась паничами й цілими юрбами малих хлопців, що гуляли в гильки. Приїхало пять музикантів, міських жидків. Трохи пізніше притарабанились і старі батьки й матірки на великий смуток Зосі, котра ненавиділа старечу компанію. Приїхав суддя — товстий пан, потім сам Пшепшинський, казначей з жінкою й протопопшею. Кожну повозку стрічали музики веселим маршом. Зібрався чималий гурт людей, урядників, багатих цивілізованих міщан . . . Тільки не приїхали багатші польські фамилії . . .

Швидко запалало багаття, закипіли самовари. Музики вдарили веселий кадриль, аж одляски пішли далеко лісом. Паничі почали просити паннів до тан-

ців, а панни опинялись, соромились танцювати на зеленій траві; паничі мусіли самі почати танці. Одначе швидко взяла охота й паннів. Попереду пішла Люцина з Зосею, а за нею й другі. Старі сиділи під деревом, дивились на гуляючих, балакаючи про старовину, а хлопчики, як зайці літали за мячем по долині. Швидко потім Люцина з Рузею в куріні наливали чай, а в куріні й під куріпем сиділи на килимах паничі без картунів з червоними щоками, панни свіжі, палаючі після танців. Кругом не переставала весела розмова, любовйнки, сміх, жарти. Старі прикидали слівце до жартів молодих. І нігде не було видко ні одного блідого, мизерного лиця. Повновиді панни, повні, румяні дамські лиця були в великій гармонії з могучою природою, з цупким дубовим та кленовим листом, з соковитими квітками, з травою. А паничівські чорні брови та кучері, а ті опецькуваті хлопчики з загорілими щічками — все те підходило до темно-синього неба, що крило долину, мов шовковим шатром.

Після чаю рушили й старі до гулянки. Де-хто пробував силу в гильки, бив мяча вище шпилів, вище дубів на горах. Товстий суддя попросив не тонну від його протопопшу до кадриля. Паничі почали вже скакати в довгої лози, давши більше волі гулянці, а потім стали з паннами грати в кота в мишки, в хрещика, як от грають прості дівчата на майдані, або на цвинтарі. Гулянка приймала вид більше сільський, демократичний. Швидко старі повитягали з возів пляшки з ромом, з винами, й почали тягти пунші . . . Веселий суддя затяг якийсь московський романс, до його пристала протопопша, потім казна-

чейша й гай оголосився мелодіями старинної московскої пісні:

»Звукъ унылый фортепяна
Выражай тоску мою . . .«

Одначе »звукъ« виходив справді »унылый« (смутний). Всім хотілося пісні голоснішої, сміливішої, у всіх зявилась охота співати. Музики догадались чого треба й вдарили »Петруся«. Деацять дужих голосів підхопило пісню й молоді груди покотили по ярах, по горах голосами, мов тими дзвонами, розливаючи меж деревом, по-під небом незвичайно чудові мелодії рідних українських пісень. Всі голоси зливалися в один хор; дами пристали до других; навіть Люцина й Рузя, забувши, що співається мужича пісня, підтягували в хорі гуртового співу. Пісня лилася за піснею. За »Петрусем« почали співати »Гриця«, потім »Бурлаку«, »Чоботи и Гречаники...« Натура Українця — се музичний інструмент. Зачепи одну струну, обізветься друга й третя. Заграй на йому, й він дзвеніти-ме й густи-ме довго, довго, поки замруть, затихнуть у йому гармоничні мелодії...

Сонце незвичайно красно сіло за горою при двацятій, чи трицятій пісні. Шпиль поклав свою довгу тінь через долину. Останнє проміння палало на горах, на високих дубах та липах. Вже діти потомилйсь бігаючи, а наймити — носячи воду на самовари. Десь далеко в гаю ревли корови, вертаючись до міста. Вже сонце згасло й на дворі почало темніти. Серед самого неба зайнялася перша зірочка. На килимі знайшлася десь закуска: печене порося, индик, кілька курей. Паничі й панни, наспівавшись і

натанцювавшись, кинулись до їжі.

Швидко на долині запалало велике багаття. Меж двома шпилями, з-за темного зубчастого лісу виглянув здоровий, повний, червоний як жар, місяць. Всім було так добре, так весело, що про господу ніхто не мав і гадки. Паничі попарувались із паннами й балакали тихенько. Суддя приставав до протопопші, котра одхилялась усе за кущі. Хлопчики вже спали покотом на килимі, прикриті одежою. А пунші пилися, а вино лилося. Паничі поштували паннів гостинцями, апельсинами, горіхами, цукерками. Музики грали й не переставали, а молодіж знов пішла в танці. Зося, хороша, як весняна квітка літала при місяцеві, як той легенький метелик.

— Грай козака! — гукнув суддя до музик.

Музики вчесали козака.

Повний, огрядний суддя, потягши за собою Якима, пустився козака, розстебнувши жилетку. Яким узявшись у боки, пішов у танець проти його. Всі панни, всі погоничі збіглись дивитись на їх. Не вважаючи на свою товстоту й огрядність, суддя садив тропака так легенько, пускав навприсідки, так поштучно, як щирий сільський парубок, аж усі погоничі дивились. Яким, красивий, рівний, приймав незвичайно штучні пози. Зося милувалась ним, слідком водила очима за його легкими скоками.

Червоний вогонь багаття освічував ту картину з боку, а місяць кидав ясний світ з верху. На долині було видко, як у день. Швидко до козака поприставало багато паничів, та ніхто не зумів зрівнятись із суддією та з Якимом.

— Я потанцюю красче, як ви, пане! — одізвався наймит Леміщин, Тарас.

— А йди, поміряємось, — гукнув суддя.

Парубок в одній білій сорочці, підперезаний червоним поясом, в брилі і в простих тяжких чоботах пустився, як та птиця, як бистрий орел по траві. В швидких руках його ніг ті чоботища здавались легесенькими чобітками. Його широкі рукави здавались яструбовими крилами, що носили його, кидали ним, мов кулею, на всі боки. Суддя виробляв дрібушки. — Тарас йшов ще дрібніше. Його ноги й руки тремтіли на повітрі, як лист на дереві. Суддя пускавсь навприсідки, — Тарас іздалека падав птицею йому під самі ноги й відскакував у одну мить на добрий козацький сяжень. Суддя скинув з себе сіртук, потім і жилетку й все не переставав танцювати, одначе знемігся і впав на траву, а Тарас літав і гукав до Якима.

Яким виступив до його. Не раз і не два, ще хлопцями, вони вибивали на полі тропака. Тарас видимо зрадів, ставши в танцях з достойним себе танцюристою, свиснув, гукнув і почув нову силу в ногах. То гнались вони один за одним, то сміялись і кепкували, то хапались за руки й перекручувались через голови, выверталпсь, то зачепившись правими ногами, передками чобіт, летіли на лівих ногах, розмахуючи руками. Наймити підкидали сухого хмизу в багаття. Полумя палало й Тарас із Якимом, здається, плавали в червоних хвилях світа. Всі стояли навкруги й дивились як на дивовижу. Місяць із неба щедро лив ясний світ на гори, на гаї, котрі здавались чудовими декораціями тієї незвичайно хо-

рошої картини. Сама Зося забула, що її муж танцює з наймитом, і дивилась на танець наймита, як на танець Якима, доки вся громада не крикнула браво! й не заплескала в долоні. Сам суддя почастував Тараса двома чарками горілки.

І знов почались пісні з музиками, тільки вже деякі голоси дуже різнили. Суддя з якимсь столоначальником духовного правлення вили вже навіть вовчими голосами, й побравшись у боки, пританцьовували до дам. Панни почали вже сторонитись на бік. Столоначальник, з доброго дива, розігнався й плигнув через багаття, суддя полетів за ним, Яким скочив слідком за суддією, а там почали плигати паничі. Всі реготались, а панни втікали й сідали на вози з позапрягашими кіньми. Пішла по руках остатня чарка, й остання пісня: »Час до дому, час!« в останній раз розляглася луною по сонних горах. Наймити загасили багаття. Матірки понесли й повели за руки сонних дітей до повозок. Увесь поїзд рушив у дорогу, а позаду зосталася тиха долина, залита мертвим світом місяця. Одні дуби та липи та ясний місяць дивились на місце шумливої гулянки городян. Зося цілу дорогу згадувала про танці Якима й Тараса й дивувалась, де набралось стільки жвавости, спритности, живописности в тому неповоротному, непроворному Тарасові! . . .

— Чи на довго-ж стане тобі, Зосю, сієї гулянки? — питав Яким жінки.

Та надаремне питав її чоловік. Зосі вже було не до гулянки. Леміщиха лагодила все до родин. Баба повитуха вже днювала й ночувала в Лемішок.

IX.

Другий день одначе не був так веселий для Зосі. Коні були взяті без волі старого Лемішки, котрий на той час ходив десь до сусіди.

— Де коні? — питав Лемішка у наймички.

— Там де й пани, — одказала проворна наймичка.

— А пани де ділись?

— Поїхали в гай гуляти.

Лемішка попереду вилаяв жінку, а на другий день причепився до Зосі, на котру він був вже давно сердитий.

Зося в сльози, а стара Леміщиха й собі. Лемішка вийшов у сіни й тільки плюнув. З того часу Лемішка не ховався з своєю нелюбовю до невістки, а невістка почала неповажати свекра і, маючи велику надію на Леміщиху й Якима, почала вередувати.

— Знаєш що, Якиме? Всі наші знакомі мають гарненькі повозки й добрі коні. Купім і ми невеличкий добрий візок і одного доброго коника. А то мині сором їздити на такому возі . . .

— А де-ж ми наберемо грошей?

— Я недавно бачила, як тато одчиняв скриню й лічив гроші. Одних бумажок превелика купа, а з срібними карбованцями, чи червінцями либонь кілька торбинок стояло у куточку. Попросимо маму, а мама попросить батька. Або купім за свої гроші візок, а тато вже прикупить і припряже до нашого візка доброго коника.

Як радились так і зробили, попереду спитавши

матері. Купили вони візок, а батько . . . все таки батько своїм дітям, — купив доброго коня, »для внучка« — як він говорив, — хоч попереду й прочитав добру молитву й жінці, й Якимові, й невістці.

Почав синок Якимів підростати, почала Зося знов до себе гостей закликати, сливе кожної днини. Наймичка тільки й робила, що гріла самовар, возилась з таліркамп, варила вечерю. Сама Леміщиха, люблячи свою невісточку, часом служила їй, як наймичка: гладила сукні, спідниці, варила кофе, ставила самовар, готовала гостям вечерю. Вся та стряпанина бісила старого Лемішку. Часом нарочне він одсилав наймичку куди-небудь по хазяйству, й гості Зосині часом пили дуже пізно чай. Зося знала те й тихенько лаяла старого батька.

Мала дитина не давала Зосі в ночи спокою, й часом розходжувалась саме при гостях. Яким і Зося почали прохати в батька дати їм свою кімнатку. Для одного тільки дитяти згодився старий перенести своє ліжко з того місця, де воно стояло ще од весілля, хоч і тяжко йому стало, як рушили з місця його старого. Лемішка полюбив унучка, як другого рідного сина. Часом було в ночи заплаче дитя. Всі сплять, як побиті. Ніхто не встане поколихати дитини. Один батько зараз почує, човгає старими, але міцними ногами до колиски її, при світі місяця, довго гойдає колискою, дивлячись на мале личко внучка. І нераз Леміщиха, прокидаючись, бачила його старе грізне лице, сиву голову, обернену до дитяти, як воно вже мовчало й спало тихим сном. І не раз було, як розплачется дитина, старий приходив, і своїми міцними руками, що вдержалиб за вуха вед-

медя, тихенько брав дитя на руки, ніс у світлицю, ходив по хаті, ставав перед образами, бубонячи молитву, приносив уже сонне дитя й, перехрестивши, клав тихо в колиску. Стара нянька говорила, що він уміє замовляти, що наслано на дитя лихими людьми . . .

Зося звеліла перенести своє ліжко в кімнату старих, а свою хату переробила на світлицю, купила нову канапку, покриту червоною матерією, розставила шість нових гарних стільців, прослала килим під канапою й під столом. Мати, тихенько од батька, достачала їй грошей, що заробляла за огородину. Час од часу Зося була веселіща, скликала молодих гостей у свою світлицю; час од часу вважала вона, що її думка сповняється, що її хазяйство простоpиться на грунті старого Лемішки. Всім обезпечена вона цілі дні й вечори сиділа в своїй світлиці, вишивала на пяльцях гарусом квітки, плела з ниток скатерті, завіси до вікон, до дверей, до своеї постелі.

— Ви-б, невісточко, взяли ключі та пішли-б з наймичкою до комори. На дворі негода, а ви не вважаєте на теє, що стара мати мусить усюди вештатись та бігати по грязи. У вас ніжки молоді, а ви все сидите, та швидко всі хати оснуєте оттими сітками, нікому непотрібними.

Так говорив старий батько на Зосю. Зося кидала свої пяльця, вбіралася в теплу одежину, й мусіла йти з ключами до комори видавати провизію на обід, проклинаючи те просте, грубе, сільске хазяйство й старого Лемішку. Наймичка набірала пшона, соли, борошна, набірала багато зайвого й почала красти, а Зося навіть не бачила, що брала

наймичка й з нетерплячкою дивилась на далекий гай, стоячи на дверях комори. Трапилось так, що один наймит виніс із комори пару чобіт зараз таки за Зосею. Лемішка знайшов чоботи, прогнав наймита. Зосі не сказав і слова, але з того часу Зося не ходила більше до комори з ключами . . .

Почала Зося вередувати, так що ні мати, ні Яким не вміли їй нічим догодити. То страва була дуже проста, то пересолена, то недосоляна, то наймичка не слухала її, батько все чув і терпів.

Надходив день Зосиних именин. Лемішка не мав звичаю справляти що-небудь для именин, бо такий звичай не поводиться меж простими людьми. Зося знала, що в його є багато грошей, й була дуже зла, що свекор ніколи не купував їй гостинців.

— Якимцю! я хочу справити собі сукню на свої именини. Позавчера наша казначейша в гостях у протоєрея розпустила свою нову шовкову сукню і, ходячи по хаті, здається нарочне вертіла своїм довгим хвостом передо мною. Сукня правда й дорога, але коли-б ти знав, як вона погано зробляна, який простий, мужичий цвіт матерії! Я їй докажу, що вона з своїм смаком нічого не варта передо мною. Пошию я собі сукню, таку, яку я бачила в театрі, в опері, на примадонні: всю чорну з міцного шовку, а на боках повкидаю ясно-зелені широкі клинки до долу. Попущу я шлейф рясний та довгий на пів аршина.

— Серце, Зосю! я грошей не маю.

— Я нáбор візьму, а батько нехай заплатить! Одначе грошей має дуже багато. Ніколи пак не купить гостинця й на сміх!

— А як не заплатить?

— То заплатить часть мама, а часть — ми самі. А я наруджуся й . . . подякую татка за гостинець . . .! Нехай таки знає честь.

— Серце, Зосю, не дражни ти батька! Він чоловік добрий, але простий і крутий.

— І я крута та ще й не проста.

— Я тебе прошу Зосю . . . Батько дає нам і хату й прислугу.

— Нехай сховається з такою прислугою, що сором у хату пускати.

Прийшли именини. Назбіралося гостей повна світлиця. Наймички гріли самовар за самоваром, готували вечерю до півночі. Вже проспівали другі півні. Гості не давали спати Лемішці. Через двоє дверей Лемішка чув, як грала гитара, а наймички рипались та бігали через сіни. Вже минула північ; Лемішка перекидався з боку на бік, а музики й танці не переставали; світло палало в кухні й в Зосиній хаті.

Лемішка встав, накинув на опашки кожух, взувся в чоботи, пішов попереду в пекарню, погасив там світло й звелів наймичкам лягати спати, бо завтра був робочий день. Потім тихо одчинив він двері Зосиної світлиці і, як мара, став на дверях, у білій сорочці, в кожусі. Паничі й панни сиділи навкруги хати парами й грали в сусіда. Зося, розпустивши нову довгу сукню з чорного шовку, з зеленими клинками й зеленим широким поясом, похожала по хаті од пари до пари й розпитувала, як буває в тій гуляниці, чи довольні вони своїм сусідом. Чотири свічки горіло на столах . . .

Ясний світ полився назустріч Лемішці в одчиняні двері. Він мимо волі забубонів молитву: »Світе тихий святыя славы безсмертнаго«, котру читають прості люде, як у перве побачать або місяця молодика, або як блисне вогонь у вечері. Тихо човгаючи чобітьми, сміливо підступив до одного стола, дмухнув на одну свічку, потім на другу, на третю й на четверту. Гості сиділи як неживі, й дух попритаювали, дивлячись на високу, сивоголову, спокійну й грізну постать Лемішки, котра здавалась духом з того світу. Панни поперелякувались. Зося стояла серед хати мов камяна. Лемішка сповнивши господарський, економичний обряд гасіння світла, дав знати гостям, що вже час спати, і в темноті тихо посунувся до дверей, бубонячи далій почату молитву: »достоинъ еси во вся времена пѣтъ быти гласы преподобными . . .«

Гості сиділи в темній хаті, але почувши, що Лемішка зачинив двері, всі зареготались. Яким тернув сірничок і засвітив свічки. Всі сміялись, аж за боки брались. Сама Зося од сміху впала на канапу. Одначе швидко всі замовкли; почали знов гуляти, гульня не вдавалась. Гості почули, що лучче всього зробити — розійтись по домівках. Швидко світлиця Зосина була порожня. Зося зосталась одна з Якимом.

— Так таку штуку встругнув наш татко! — промовила Зося. — Що ти на се скажеш?

— Нічого! Таку штуку не вперве робить мій батько. Як було ми зберемося й засадимось до пізньої ночи, зараз входить було батько й гасить світло. От то значило, що гостям пора до дому.

— Може таким гостям, як твій дядько Охрим та його жінка з сільськими мужичками. Що-ж скажуть гості? Що скажуть мої сестри, казначейша, протопопша? Та вони-ж мене обсудять, обсміють. Мині тепер буде сором навіть по місту пійти! На мене жиди тикати-муть пальцями. Побила мене лиха година та нещаслива.

— Незнать яка лиха година побила тебе.

— І ти за батьком? І тобі не буде жаль, як з мене глузувати-муть люде? Та я одного дня не жити-му в твого батька! Завтра шукаймо квартири й переїзджаймо з сього поганого дому!

Зося зблідла. В неї очи блищали.

— Зосю! Бог зна, що ти видумуєш! — Жалування моє невелике, а в батька, як у Бога за дверима.

— Як у чорта в пеклі, от що! В батька грошей як у жида, а що нам з тих грошей? Тільки того, що харчує нас та дає хату! а за все те дорікає, випікає очи, що я не хазяйка, що я сиджу, та плету непотрібні сітки, одриваю слуг од роботи. Чи так же можна-б нам жити при його достатках, при його грошах? Чом би нам не їздити по панській, не вбіратись у шовк, не справляти балів? Наказав нас Господь твоїм батьком! Не буду я більше терпіти. Завтра переїдемо на другу квартиру.

— А як старий не покине нам наслідство?

— А кому-ж він його покине? Наслідство буде наше, а старого треба привчити на старість.

На другий день Зося не вийшла на обід й обідала в своїй хаті. Над вечори вона вбралася в шовкову чорну сукню з зеленими пасами й вийшла

до старих у світлицю по панський, з повагом, пишною ходою.

— Я принесла вам, тату, чотири стеаринові свічки, що вчора ми спалили в вечері. А з тим дякую вам за сю сукню, що ви мині справили, на мої именини.

— Носіть на здоровля, коли справили за свої гроші. Свічки можна вернути, та не вернете мині тієї ночі, що я не спав, на старости літ.

— Вибачайте нашій молодости й нашим літам, а з тим ми дякуємо вам за хліб-сіль вашу й за квартиру. Ми завтра переберемось на нову квартиру . . .

— Воля ваша. Коли я вам не вигоден, то й силувати не буду. Може переберетесь до свого татуся?

Щоки в Зосі запалали. Очи блиснули гнівом.

— Вам моєму татусеві й в слід не вступати . . . Поки в його жила, то й щаслива була.

— Та вже-ж! Він чоловік вчений, багатий; він збудує вам кімнату, найме вам наймичку, купить мебіль. Тільки там матері немає, щоб служила вам, як наймичка. А вашому батькові ваші гості будуть так потрібні, як і мині.

— Про матірь я не говорю й слова. Моя рідна мати не жалувала-б так мене. Але я за шматок хліба, за хату, не хочу терпіти того, що дотерпіла в вас. Ви мене сконфузили перед цілим містом, ви мині допекли до живого серця. Ви вриваєтесь серед ночи в мою хату; при чужих людях сороміте мене, як малу дитину . . .

— Я в четверо старший од вас. Всі ваші гості мині годяться в онуки, не то що в діти. Є час гульні,

є час і одпочинку. Треба гуляти, та не загулюватись. Все моє добро — не чиє-ж, а ваше. Ви колись будете хазяйкою. А мині не хочеться, щоб моє добро пішло марно.

— То ви мене маєте за пусту женщину! То ви мині докоряєте, тим, чого не даєте? тими грішми, що закопані десь у вас?

— Грошей тепер я не дам до ваших рук, бо швидко розкотяться. Постаріїтесь лишень трохи. Ще дуже молоді! Та її од батька таки навезли доволі всякого добра . . .

Зося бігала од злости по хаті. Довгий шлейф її дорогої сукні підняв куряву по хаті, аж Лемішка закашлявся.

— Та не курить так своїм хвостом! — насилу промовив Лемішка од кашлю.

— Годі тобі, старий! Инакше й справді молодим людям не можна погуляти, — гримнула на його Леміщиха.

— То ви мене приймаєте за вітрогонку? — приступала Зося ближче.

— Де-ж таки таку велику паню звати вітрогонкою! — озвавсь Лемішка. Тільки не гоніть вітру своїм хвостом, бо кашель мене задушить. Кахи! кахи! — кахикав Лемішка.

— Я пані! — промовила Зося, притуливши палець до грудей, ніби показуючи на себе. — Я зробила честь вашому домові, що ввійшла в його.

— Будемо за те вічно Богу дякувати! — сказав Лемішка, поглянувши на образи. — Де-ж пак таке щастя?

— То ви маєте мене за свою наймичку, як ста-

рий лірник свою невістку? — кидалась до його Зося вже з кулаками.

— Доглядайте хазяйства, не справляйте так часто балів, помагайте старій матері, — навчав Лемішка. — А то ви сидите, та сидите, мов велика пані, згорнувши ручки! Тільки хліб дурно їсте!

— І ви мині смієте давати совіти, навчати, як свою наймичку! Може ще на річку пішлете сорочки прати, як от у мужиків буває?

— Не справляйте дорогих суконь та ще й набор, то й гроші мати-мете, як і ми старі маємо . . .

— Яким! Яким! ходи сюди! — зарепетувала не своїм голосом Зося, бліда як смерть.

Яким спав і дуже злякався, почувши через сон несамовитий крик Зосі. Він стрілою кинувся до дверей.

— Квартиру давай мині! Зараз! Одної години не буду я в сьому домі! Чого-ж ти витріщив баньки? Іди, шукай квартири.

Яким, розшолопавши діло, тихо повернувся до ліжка, ляг і заплющив очи. Зося побігла слідком за ним.

— Чого ти ляг? Вставай, шукай квартири!

— Чорт зна що видумуєш ти, Зосю! — промовив сердито Яким.

— Квартиру давай! — закричала Зося й застукотіла кулаком по столу.

Яким підвів голову, лупнув сонними очима й знов ляг . . .

— Ой, Боже мій! Боже мій! — заголосила Зося, впала на канапу, залилась слізми. — Всі мене тут обиджають, трохи не бють!

— Який там дідько тебе бє! — крикнув Яким в ліжка.

Зося попала в конвульсії. Яким мусів устати й кинутись до неї.

— Жінка твоя зґедзкалась, — промовив старий батько через поріг і пішов до пекарні.

Зося ридала, стогнала. Якимові стало її жаль. Він почав прискати на неї водою, обмочував їй виски, лоб.

— Іди, шукай квартири, бо я тут пропаду, умру до завтрого!

— Годі, Зосю! Годі плакати! Не муч мене Бога ради! Піду зараз, квартиру знайду, тільки перестань.

Яким ухопив шапку й вибіг із хати.

— Найми вже їй на кілька неділь квартиру, — сказав йому на вухо батько. — Нехай попробує, жити за свої гроші.

Невеличка квартира була найнята того-ж вечора в одвому жидівському домові, на першій вулиці в місті. На другій таки день Зося з Якимом перебрались на нову квартиру, найняли свою наймичку, а мати, тихенько од Лемішки, дала їм кухарські прибори й трохи столової посуди, бо Зося од свого батька не привезла нічогісінько.

Нова квартира була далеко поганіша, ніж батьківська кімната, нова, світла, простірна, з світлими вікнами в зелений сад.

З невеличкої світлиці з погнутим помостом, двоє вікон виходило на вулицю, а маленька кімнатка й кухня були од поганого, жидівського двору. Зося смутна, як був смутний дощовий тоді день, сиділа

в кімнаті й дивилась у вікно. Цілий двір був залитий грязюкою, котру помісив товар та кози своїми ногами. В тих болотяних ямках стояла вода, як буває налитий мед в щілинках. По-під самим вікном замазана, обстрьопана жидівська наймичка несла цебер помий і вивернула його прямо серед двору. Третій раз перед її очима проходив жидок, на котрому сурдут був стуляний з одних ганчірок, а на всю спину була дірка, так що видко було його чорну сорочку. Третій раз він ніс по-під її вікном якусь паскудну риночку, в котрій бовталась якась юшка, нечиста як помиї, з покришеною паляницею. Кожний раз Зося іздрігалась уся, як тільки повертала очи на ту риночку, на замурзаного жидка. В придачу до всього прийшла корова, стала проти вікна, обернула до Зосі свою голову рогату й вухату, й витріщила на неї свої дурні очи.

Зося заплакала.

— Дивись! що то? — промовила вона до Якима з серцем.

— Що? корова! — одказав він знехотя.

Корова лизнула довгим, шерстким язиком по склі.

— А то що? — показала Зося пальцем, плачучи.

— Шибку лиже! хиба не бачиш? — одказав Яким.

— Шибку лиже! . . . — перекривила його Зося. — А подивись, що там на дворі?

— Грязь! що-ж більше?

Саме тоді прийшов той замурзаний жидок з порожньою ринočкою. Зося крикнула на жидка, застукавши в вікно:

— Як ти мині ще раз пройдеш коло вікна, то я тебе повішу!

Жидок злякався, крикнув і пустився на втікача.

Почало темніти. Зося звеліла засвітити свічку, й подати самовар. Наймичка подала лойсву свічку, таку смердючу, що не можна було сидіти близько коло столу. Луччих свічок не було за віщо купувати. Сахару в сахарниці теж не було. Зося сіла й засмутилась.

— Якиме! пішли за сахаром.

— Грошей немає. Хиба післати до батька — позичити? . . .

— Лучче не пити-му до смерти чаю, ніж маю позичати в твого батька.

— Про мене! як хочеш — одказав Яким.

Зося плакала. Неясно сліпала свічка; темно було в хаті. Непривітно дивились стіни, вікна. В скрині було порожньо; гроші були потрачені, бо мусів Яким заплатити за три місяці вперед, а то не пустив-би жид на квартиру. Такий там звичай.

— Зосю! вертаймось до батька. Бачиш, яке наше життя! — сказав Яким.

— Лучче от-тут загину, ніж маю перепрошувати твого батька, — відказала Зося.

Коли се рипнули двері. В хату ввійшла Леміщиха й почала розвязувати велику хустку. Витягла з відтіль чай, великий шматок сахару, велику, свіжу, пухку паляницю, десяток здорових яблук, розклала всі ті гостинці по столу, потім поставила на вікно глечик свіжого молока; з другої хустки витягла чималий шматок сира, горщок свіжого масла... Як добрий дух, вона принесла од доброго, любячого

материнського серця, тишком-нишком, щоб і старий про те не відав. Швидко закипів самовар. Зося сиділа за столом, наливала чай, тішила очи всяким добром, і цілувала руки Улиши Сидоровни за те, що вона одна любила й жалувала її, як рідна мати. На прощанні Улиша Сидоровна обіцяла заплатити жидові, нишком од старого кілька десятків рублів за дорогу Зосину сукню, щоб тільки жиди не чіплялись до неї й не робили їй сорому.

Так жили Лемішковські довгенько на новій квартирі. — Зося ні разу не була в свекра, не думала його перепрошувати, а старий Лемішка тож не любив кланятись нікому. Зося неслася в гору панством, Лемішка був гордий своїми літами, сивою головою, хазяйством і своїми грішми.

— Не я виганяв невістку з сином, не я буду й просити. Вгодно — нехай живуть, а не вгодно — як знають, — часто говорив Лемішка сусідам.

Такі були його слова, та не така була думка в серці . . . Зося одібрала в його сина й внучка.

Настала весна, Зося приходила до старих; почалося літо, кімната Зосина пустувала. Сумно й тихо стало в Лемішки в домі після шумливого, веселого життя молодої семї. Не гомоніли гості в хатах молодих до півночи, не плакала дитина, не вештались слуги до світу. Спокійно шептав молитву Трохим перед образами, спокійна була в його господі ніч, та старі почули, що був покій близької смерти, близького вічного спокою. Після гармидеру, після молодого хазяйства, хати здавались просторнішими й наче стояли пустками. В жизні дітей старі наче переживали свою власну жизнь у друге. Малень-

кого внучка вони любили, як свого сина Якима. Гармидер, рух, гомін, дитячій плач в молодій семї — все те нагадувало старим про плинь людскої земної жизни, завісою засланяло од їх думку про смерть. Тепер же, серед мертвого спокою, старий Лемішка став лицем до лиця з своєю думкою про домовину.

Одного ранку Трохим устав з ліжка й ноги його заточились, так, що він мусів притулитись до стіни.

— Що се з тобою? — спитала Улиша.

— І сам не знаю. Вчора горілки я в рот не брав.

Трохимів голос став слабший й тихший у двоє й трохи дрижав.

— Чи не слабий ти сьогодня? — питала жінка.

— Ні, в мене ніщо не болить, — одказав ще тихіше Лемішка. — То вже приходить мій час. Старий я став; смерть моя близько.

Лемішка присів на ліжку й схилив голову. Голова в його трохи заморочилась.

— Пошли за священиком та за Якимом, — промовив ще тихіше Трохим.

Улиша послала за священиком і за сином, а сама плакала. Лемішка нездужав тільки раз на віку, на трицять пятому року своєї жизни. Слабість його дуже вразила її серце.

А тим часом, поки прийшов священик і син, Лемішка вже ходив по двору, як і було попереду. Тільки міцний його голос став далеко слабший й тихший.

— Висповідайте мене, пан отче. Здасться, мині час збиратись у далеку дорогу.

Священик висповідав його. Трохим вийшов у

світлицю спокійніший і бодріший. На серці йому стало видимо легше, Улиша подала закуску, пляшку горілки, пляшку наливки. Всі сіли за стіл, випили по чарці. Священик і Яким почали звичайну, буднішню розмову й старались заспокоїти старого. Швидко й сам Лемішка, випивши чарку, почав тихим голосом розмовляти. Тільки лице його разом спало, щоки осунулись низче, два зморшки на щоках стали глибші, очи потягло трохи під брови, руки почали трястись.

Улиша Сидоровна попросила священика зостатись на обід. Лемішка за обідом їв мало, одначе підкрепився й розвеселився. Всі силкувались його втішати, розважати, розказували про де-яких старих довговічних людей, одхиляли думку од смерти. Швидко потім всі вийшли з хати й посідали під причілком, котрий виступав у сад. Хазяйка винесла пляшку з вишнівкою. Довгенько вони сиділи, випивали по чарці, балакали. Ясний день, здорове повітря, зелений сад — все те наводило на душу спокійні, не смутні мисли.

Священик пішов до дому. Лемішка забажав подивитись на свого внучка, одначе не згадав про Зосю ні словечком. Сама Леміщиха швиденько побігла за дитям. Лемішка пішов по саду, а Яким сидів на присьбі, не зводячи з його очей.

Не твердими ногами йшов Трохим стежкою по саду. Сонце кидало вечірним промінням у бік яблуням і грушам і пронизувало наскрізь кожну гильку. На низу, меж вербами, було видко млин, а з двору виглядали всі застройки. Лемішка окинув хазяйським оком всю оселю. По всьому було видко, що

його хазяйське око не дрімало на старости літ. Скрізь був порядок, чистота; все добре держалось, все ладилось. Повітки не світили кроквами; дубові комори стояли просто, не похилившись, хата була вшита новими куликами. На низу млин крутив усіма колесами. Проти сонця на темних колесах дуже ясно блищали нові приставляні лотоки, хапаючи за кожним покрутом колеса срібні проміння сонця, ніби облиті блискучою водою. В одчиняні двері миготіли нові товкачі ступ. Коло млина вештались люде, зносили з возів мішки млива, пірнали в темноті дверей і знов вертались до возів. Завозу стояло дуже багато. Через греблю снувались проходячі люде. Робота кипіла; млин стукотів, гуркотів, як і попереду. А в саду тихо плила жизнь; там наливалися яблука; груші, вже одрізнялися од листу, були видимі для очей й стиха гнули гилля до долу; там цвіли квітки, підганялася в гору трава, готова під косу. Одні старі дерева в саду, ровесники самого Лемішки, нагадували йому, що не все на світі вічне, що не один чоловік мусить схилити шию під косу смерти.

— Сей рік буде остатний рік мого життя. Та думка не випадала в його з голови. Надбав я всякого добра. Своїми руками засадив садок, загатив греблю, збудував млин. Мої комори повні всякого багацтва. Я орав і сіяв, торгував, продавав; мої скрині повні грошей. Свого сина я вивчив і довів до розуму; та чогось душа смутна й неспокійна . . . Кому дістанеться моє добро після моєї смерти? Чи моє племя їсти-ме овощі з мого саду? Чи мої внуки топтатимуть сі стежки, котрими я теперички ходжу? Я закладав комори й хату з віковічнього дубового

колодзя на два людські віки. Хто-ж покористується моїм добром?

Тим часом Леміщиха принесла внучка й подала Трохимові. Старий легесенько взяв дитину на руки й поніс по-під яблунями. Спокійно лежала дитина й дивилась у гору оченятами, в котрих починала вже світитись искра людської душі. Над її оченятами висів зелений лист, а меж листом сиділи пучки груш та яблук. Через гилля блищало високе синє небо. Пташки тріпались, перелітаючи з дерева на дерево, й плутаючись в гущавині. Дитя роздивлялось на невиданий зроду образ, а сивий дід тішився його личком, його маленькими ручками. Леміщиха стояла оддалеки й слідила очима за ним.

— Мій син, мій і внучок, та невістка — ворог мій, — ішла далі думка Леміщина. — Вона одняла в мене мій рід, моє племя, мого сина, моїх внуків, вона своїми руками загребе мої гроші, переведе моє добро, добуте крівавою працею. А синові на думці чин та хрести.

— Хто-ж помяне нас, стара, як ми помремо? — промовив він вже голосно, наближаючись до жінки: хто помолиться за нас Богу? Чи довго памятатимуть наше йменя наші внуки, що ми з тобою жили на світі, й надбали для їх добра? Чи мабуть затопчуть ногами й нашу память, щоб і сліду нашого не зісталось . . .

Улиша Сидоровна, не розуміючи попередньої думи чоловіка, сама не знала, що йому відказати, й мовчки дивилась на його.

— Запишімо, стара, часть грошей на церкву, щоб нас записали в субітник. Купімо ми за живття

великий дзвін у собір, щоб він нагадував нашим дітям і внукам про нас, і довго дзвонив на все місто про нашу память. Нехай говорить людям, що жив на світі Трохим Лемішка й жінка його Улиша . . . Нехай хоч дзвін голосити-ме про нас до Бога . . .

— То й купімо. Доволі всього зостанеться й дітям.

Тихо вертався Трохим до хати поруч із своєю старою. Лице його було зовсім спокійне. Його грізні очи, посупляні брови, і ввесь обвід лиця світився добростю й любовю, неначе після молитви, або якогось доброго діла. Мале дитя ссало кулачок і повертало оченятами на всі боки. Сонце світило вже тихим вечірним світом. Наймички носили воду, лагодились варити вечерю. Наймит зловив порося й, держачи ніж у руці, волік його за тин на заклання.

— Тарасе! — промовив тихим голосом хазяїн: пусти порося! Нехай воно росте.

В загороді стояв скот, що вернувся з череди. Неповорушно лежали коло ясел товсті воли, румигаючи. Декотрі поклали рогаті голови на тин і дивились у двір . . .

— Улишо! Не продам я сього скоту до різниць. Ради сього дня, нехай сі воли зостаються живі. Треба його попродати людям до плуга.

Чуття близької години смерти, години, коли треба було покинути сей світ, розжалобило душу Ламіщину.

— Чом та невістка не вертається до нашої хати? — промовив сам до себе Лемішка. — Чи вже-ж вона

хоче прийти до моєї господи тим слідом, що понесуть мою домовину?

— Бо як би таки пішов та гарненько попросив . . . — почала Улиша.

— Просити й кланятись я нікому не буду . . . Одна смерть хиба нахилить мою голову. А схоче перебратись до нас, про мене, — хоч і зараз. Скажи їй так, коли хочеш.

Леміщиха передала слова Лемішки синові.

— Скоріше пропаду в сім жидівськім смітникови, ніж перейду знову до Лемішки, — одказала Зося Якимові. — Коли старий хоче що небудь нам уділити, то нехай передасть нам сюди.

Зося сподівалась, що вона не довго жити-ме на смітникові. Вона сподівалась недалекої смерти старих . . .

Лемішка пішов до протопопа, записав півтори тисячі карбованців на дзвін і дав сто рублів на помин душі своєї й жінчиної »со чади«. Швидко сторгували майстрів, швидко лився великий дзвін. Все місто загомоніло про Лемішку, про дзвін.

— Поспішайте, майстри! лийте дзвона день і ніч! — просив Лемішка. — Нехай моїм дзвоном задзвонять по моїй душі.

А тим часом, щоб вилився голоснійший дзвін, пустили брехню, що старий Лемішка вмер. Перший прилетів до Лемішиної хати старий Пшепшинський і несказано здивувався, стрівши Лемішку на самім порозі хати. За ним слідком прибіг дяк з псалтирем під пахою, потім дякон . . .

— О голосний буде мій дзвін, — реготався Лемішка, частуючи свата й церковний причет.

— Ото-ж знак, що ви сватуню будете ще довго, довго жити! — говорив Пшепшинський солодким голоском.

— Та не всі люде будуть тому раді! — одказав Лемішка. — Чи не прибігла вже моя дорога невісточка?

Одної неділі заворушилося ціле місто. Дзвона привезли й поставили коло дзвінниці. Дітвора сиділа кругом дзвона, повлазила на дзвін, всі збірались дивитись на дзвона на цвинтар. Після служби протоєрей покропив дзвона її поблагословив тягти на дзвінницю. Ввесь цвинтар був залитий народом. Лемішка стояв коло самого протопопа, в синім каптані. Коло його з боку тулилась Улиша. Сонце ясно освічувало сотні людських, чоловічих і жіночих голов. Швидко витягли й почепили дзвона на його місці. Всі дзвони здавались проти його малими його дітьми. Вся громада замерла її притихла. Всі ждали першого благовістя; всім хотілось почути, яким голосом зареве здоровий дзвін. Діти порозданляли роти й повитріщали очи на вікна дзвінниці. Тільки високо на дзвінниці було чути, як голосно командували чоловіки.

— Вже! — гукнув хтось на дзвінниці. — Вже! вже почепили, — зашепотіли всі люде и заворушились сотні голов, як та комашня. Всі насторочили вуха.

Коли се вдарили в новий дзвін раз, другий, третій . . . Рівно, плавко, голосно полився голос над цвинтарем, над містом. Мідь ревла її дзвеніла, аж хрест дрижав на дзвіниці, аж земля гула під ногами. У всіх людей заворушились руки. Всі хрестились і молились.

— Трохи не такий дзвін, як у Київі в Лаврі . . .

— Як раз такий, як в Софії, на Старому Київі ...

— Ні! Буде такий, як в Братському на Подолі, або в Михайлівському у Варвари.

Такі слова було чути скрізь на цвинтарі.

Всі люде розходились, молились за Лемішку, поминали його на имя так, що всі ті слова долітали до його ушей. Лемішка стояв смирно. Добром світилося його лице, а Улиша стояла, згорнувши руки, мов преподобна.

— От тепер і вмирати не страшно! — промовив Лемішка до жінки. — Будуть нас люде поминати й молитись за наші душі. Ми понесемо на світ наше добре діло, а люде й внуки наші довго памятатимуть нас.

Протопоп попросив Лемішок на громадський обід у старостину хату. Лемішка з жінкою сиділи коло духовенства, на перших місцях. Всі їм дякували, всі їх частували, всі очевидки їх поважали. Тільки було й мови за обідом, що про дзвони. Один Яким сидів, насупившись, мало випивав, мало говорив. Йому шкода було потрачених на дзвін, батьківських грошей, що мали бути колись його грішми. А Зося сиділа дома, й почувши новий дзвін, почала бігати по хаті, ламати руки й проклинати й новий дзвін і свого тестя — Лемішку.

Почалася осінь. Почала спадати жара. Помалу гасло гаряче проміння сонця, з тиха згасала жизнь Лемішки. Його ноги слабли, очи темніли, голова стала зовсім сивою; прямий стан дуже зігнувся. Лемішка мовчав, бо не любив нікому жалітись.

Почалися на дворі приморозки. В саду листя

посипалося з дерева. Вже збірали огородину, звозили остатній хліб, зривали баштани. Лемішка сам дивився за всім, тупцяв коло всього, хоч його душа вже чула, що йому не їсти зимою овощів минувшого літа.

Одного ранку Лемішка ввійшов у кухню й попросив води вмиватись. Голос його зовсім опав, його ноги заточились під ним. Трохим, як старий дуб, похилився на стіл, потім на лаву. Наймички наробили крику. Прибігла Улиша Сидоровна. Лемішка лежав на лаві жовтий як мрець, з закритими очима. Всім здалося, що він вже неживий.

Через хвилину він розплющив очи, просив усіх тихим голосом не турбуватись. Його перевели в світлицю й положили на ліжку.

— Улишо! — насилу промовив він. — Попроси священиків. Я хочу маслом соборуватись.

Улиша Сидировна розіслала слуг до священиків, розпочала варити обід і готовити все ід маслосвятію. Швидко потім в світлиці завешталося духовенство. Паламарі вбірали в ризи міських священиків. Перед образами на столі, в руках у священиків, палали воскові свічки. Серед хати, прямо ід канапі стояв застелений білою скатертю стіл. На столі стояли дві великі миски з пшеницею. В одній по пшениці було натикано сім свічок, а в другій стирчали квачики з паличок, обмотані білою ватою. Священики стояли рядом коло стола й правили маслосвятіє. Дим з кадильниць густо розходився хмарами по всій хаті. Вікна й двері були одчиняні. В хаті і в сінях товпилось багато людей. Лемішка, старий, білий як молоко, в білій сорочці, з розстебнутою пазухою,

сидів на канапі. Подушка лежала за спиною, одначе він не доторкувавсь до неї плічми й сидів рівно. Йому не хотілось перед людськими очима стогнати, хилитися од слабости. Його бліде лице ще більше осунулось; очи були спущені до долу. Він кріпився для людського ока, хоч сива голова хиталась уже й просилась на вічний покій. Улиша стояла коло священиків, дивилась заплаканими очима на образи, хрестилась і тихо кланялась. Обіруч з нею стояв Яким, спокійний, задуманий, а коло него стояла Зося. Очи Зосі були обернуті на вікна. Їй був тяжкий той церковний обряд. Вона прийшла, щоб тільки одбутись од людського наріканя. Ще більше зібралося народу. З усього міста зійшлися старці. Діти заглядали в вікна. Ще густіше пішов дим з кадільниць, ще голосніше заспівали дяки. Деякі молодиці були заплакані. Все в хаті дуже нагадувало похорон. Не доставало тільки домовини та мертвого тіла, та жіночого голосіння. Тяжкий обряд маслом-соборуваня, нагадуючий про близьку дорогу на той світ здається, наводив сумні думи на поморщене чоло Трохима. Ні разу не підвів очей, не глянув на гурт молячихся й плачущих людей, що стояли лицем до його лиця. Священики по черзі підступали, помазували його єлеєм, як неживого.

Скінчилась одправа. Народ молячись, повиходив з хати. Священики порозбірались. Трохима поклали на ліжку. Улиша Сидоровна почала давати обід. Духовенство й гості загомоніли, й забули навіть про недужого, випивши по чарці.

Блиснув промінь сонця в вікно, впав на лице Лемішки, й вечером Лемішка оддав Богу душу, тихо,

спокійно, ніби заснув. Все своє добро він одказав синові, просив його доглядати й не покидати до смерти матери. Пізною добою на тім самім місті, де стояли столи з обідом, де гомоніли гості, там лежало тіло Лемішки. В головах стояли ставники. Перед образами дяк читав псалтир, по закутках, сидячи, дрімали баби, а в одчиняні вікна дивились в хату ясні зорі з далекого синього неба, з далекого невідомого краю . . . Почало на світ благословитись; сонце кинуло з-за гори перший промінь; на дзвінниці собора задзвонили по душі Трохимовій. Голосно й жалібно гув новий дзвін над містом, довго розливався його голос, тоді вже затихли другі дзвони. Подали дзвони по місту звістку про Трохимову смерть. Всі люде збіралися до Леміщиної хати; входили й виходили з хати од ранку до вечора, од вечора до ранку, всі молились й поминали душу покійника.

— Піди, сину, таназбірай сім священиків, — говорила Леміщиха Якимові, — поклич багато дяків і діяконів; позабірай цехи з усіх міских церков, та поховаймо твого батька гарно як слід, по закону. Пошли, сину, під церкви та позбірай всіх старців і вбогих людей, роздай їм милостиню та попроси на обід. Твій батько жив і нажив; є чим помянути його душу.

Пішов Яким по місту. Поїхав по сусідним селам і назбірав сім священиків. Задзвонили дзвони по всіх церквах, всі цехи понесли перед домовиною. За домовиною йшла незлічена сила народа. Позбірався на похорон увесь рід Лемішок, що не були в його домі з того часу, як Зося перейшла до свекра.

З великою процесією занесли Трохима попереду в собор, одправили там велику панахиду, а потім поховали на цвинтарі, коло церкви. По широкому Лемішиному двору були розкладені дошки, поставляні столи для старців і вбогих, а в хатах обідало духовенство, рідня й всі знакомі гості. Вже пізним вечером, встаючи з-за стола, заспівали ще раз »Вѣчную память« Трохимові, — й понеслася та вічна память по всій оселі, де він жив і працював, садив і сіяв, понеслася та смутна пісня й по саду, й по огородах, де ходила його хазяйська нога, дивилось його хазяйське око. Ще раз нагадала та пісня, що вже нема хазяїна в господі, що він усе покинув і пішов у якусь далеку, невідому сторону.

Зараз після похорону старого Лемішки, Яким перейшов у батьківську хату. Зося чула себе щасливою й веселою. Старий Лемішка лежав у ямі; земля надавила йому груди. Ніхто її не дорікав. У хаті ніхто їй не приказував. Вона бачила себе тепер правдивою хазяйкою в господі. Давня її дума, давні марп, тепер ставали ділом: і хата, й сад, й земля, й млин, і гроші — все те було в її руках. Одного тільки вона не могла перенести, — гудіння того дзвона, що покійник Лемішка купив для собора.

Ще не минули сороковини по Трохимовій смерти, а його господу вже руйнували й перероблювали. Зося всім верховодила; вона хотіла з старинної, простої хати зробити хороший городський дім. Швидко майстри викинули стінку меж старою світлицею й кімнаткою й зробили з неї одну просторну гостинну. Малі вікна й двері були прорубані; із сіней була переробляна хатина й сінці. В хатах лежав уже

новий чистий поміст. З старих хат вийшли просторні, панські покої. Великі вікна були завішані плетеними тонкими завісами. В хатах скрізь була розставляна европейська мебіль. З двацять великих старих образів було винесено до кухні. Покойова дівчина ходила чисто вбрана. Всі звичаї були вже міські: в ранці пили чай, обідали пізно. Мале Якимове дитя вже бігало по хаті, убране як лялька, а друге вже лежало в колисці. Сам Яким говорив з Зосею по польський. Малого дитяти Зося не веліла пускати до кухні, меж прислугу, щоб воно не вчилось говорити по мужицький, тоб-то по український.

Улиша Сидоровна заправляла ще всім хазяйством і млином, і садком, і скотом, і птицею. Яким ходив до канцелярії, він не мав часу на все в домі звертати увагу; а Зося була дуже рада, що мати так добре скрізь справувалась. Тільки швидко стара мати запримітила, що її дають усю волю клопотатись, та не дають волі користуватись усім добром. Швидко вона побачила, що на старости літ вона стала слугою своїх дітей, а не господинею в своїй хаті.

Приходили Різдвяні святки. Улиші приснився сон, ніби вона сама сидить у світлици, яка вона була ще попереду. Коли се рипнули двері: в хату ввійшов старець, обвішаний торбами. Вся одежа була на йому драна, вся в латках так, що не було на йому нічого цілого. Одною рукою він опирався на милицю, а другу простяг до неї й почав жалібним голосом просити милостині »Христа ради«. По його голосі Улиша спізнала свого чоловіка, але борода в його була довга та сива аж біла, лице бліде чорне неначе припало землею. Голос був такий недужий, тихий,

як перед смертю. Він просив милостині таким жалібним голосом, як найбіднійший, найпослідніший старець.

Улиша почала розказувати сон дітям.

— Ви-б, мамо, не часто думали про покійного батька, — втішав її син. — А то ви все думаєте, а батько вам і сниться.

— Ні! не те сину. Душа твого батька просить помочі з того світу. Я хочу поставити обід за душу покійника на третій день святок.

— Що-ж то за обід? — спитала її Зося, котра не розуміла добре, бо ніколи не бачила як справляють обіди.

— Треба покликати духовенство та нищих і вбогих людей, та одправити велику панахиду, а потім поставити обід.

— То се такий обід, як справляли по батькові похорон? — спитала Зося.

— Еге! стеменно такий, — одказала мати.

— Але ж тоді ми нагодували душ сто одних старців та всяких людей, душ з трицять попів, дяків! . . . — крикнула Зося.

— Еге! — одказала мати.

— Яка буде користь душі покійника, як ми нагодуємо сто дармоїдів? — промовив Яким, котрому теж не дуже хотілось справляти обід.

— Яких дармоїдов! Хто-ж видів так звати божих старців?

— Яким трохи не приговорився, що ставити обіди — все рівно, що куповати дзвони. Самі зуби якось задержали йому язик. Щоб не розгнівити старої матери, він почав вговорювати її, одкласти обід на літо.

— Тепер, мамо, зима. Хати наші не Бог-зна які великі. Де ми будемо садовити тих старців? А прийде літо, можна буде й обід варити на дворі й людей садовити на огороді.

— То треба-ж хоч панахиду одправити! щоб заспокоїти душу покійного, — промовила Улиша.

— Панахиду . . . можна й одправити, — насилу вимовила Зося, щоб не гнівити матери.

Вже надходив третий день свят. Улиша веліла розчиняти й хліб, і печево паляниць і печево книшів і пироги; веліла різати двоє гусей, порося . . .

— Мамо! нащо-ж ми будемо так багато напікати й наварювати? Се-ж не обід, а тільки панахида. Дамо духувенству закуску, та й годі! — вговорювала Зося. — Адже-ж їм треба буде ще й гроші платити.

— Про мене! порядкуйте вже самі! — промовила з серцем мати. — Не без того, щоб і родичі не прийшли! щоб і старець який не попросив хліба.

— Не сердьтесь бо, мамо! Єй же Богу, я говорю правду! Доволі буде книшів та пирогів.

Наймички спекли книші й пироги.

Цілий вечір сльози душили Улишу в грудях. Вона вже не сміла сама порядкувати.

На другий день, у ранці, тільки син згадав про панахиду й пішов до церкви, щоб запросити священиків. Улиша заслала в світлиці стіл, поставила на столі мисочку з книшами, яблуками й пирогами, як поводиться, й кинулась готувати закуску. Ключі були в невістки, а невістка ще спала. Улиши здавалося, що вона ніби в чужому домові задумала справляти панахиду.

Саме тоді рознісся по хатах смутний голос по-

хоронних пісень і страшно вразив вухо Зосине. Вона веліла мерщій попричиняти всі двері. Духовенство, зачувши про обід, і згадавши про ті роскішні, багаті обіди, що колись бували в покійного Лемішки, з усього міста зібралося на панахиду. Голосно загули здорові голоси »Вѣчную память« Трохимозі, й в переробляних хатах вже давно його память була вічною. Ніщо не нагадувало в нових світлицях про старого Лемішку. Одна тільки Улиша в темному ґорсеті, в темній спідниці, з богомольним видом, заплаканими старими очима, нагадувала про покійного хазяїна тієї господи.

Духовенство сіло за стіл. Паламарі й дяки були одрізняні од священиків і діяконів, як козлища од овець, і пішли закушувати до кухні. Улиша Сидоровна звеліла давати закуску. Закуска була бідненька. Зося не звеліла напікати багато пирогів. Повбирані наймички бігали, розставляли тарілки, серветп, ножі, вилки. Все було чисто на столі, по панський, та трапеза була вже багато скуднійша як було колись при старих хазяїнах!

З маленького, гарненького графинка маленькою чарочкою духовенство випило по чарці, й . . . горілки було тільки на дні. Всі взяли по пиріжку, — пиріжків осталось зо-два, зо-три. Пиріжки були й малісінькі, так що де-котрі діякони клали їх в рот, не перекусуючи. За пиріжками подали печені карасики, дуже смашні, смажені на маслі, але всім досталось тільки по одному карасикові. Випили потім по чарці наливки, а більше пляшок не приносили. Зося звеліла не давати багато пляшок на стіл, щоб духовенство не довго засиджувалось. Всі батюшки

не вірили, щоб на тім закуска скінчилась; всі сиділи, балакали, ждали обіду. Однак же об обіді не було й чутки. Минула година. Вже гості істомились, балакавши. Голод страшно нагадував про обід. Всі памятали давні, ситі обіди, й . . . не піднімались із-за столу. А обіду не було, та й не було. Протопоп таки не витерпів і спитав Улиши: »А що? обід не готується?«

Улиша замішалась, промовила: »Вибачайте! я ... невістка . . . не встигла . . .« З тими словами вона встала, за нею встали й всі гості, котрі тільки за столом поцокали вилками об порожні тарілки та й пішли голодні до дому.

— Еге! ге! — гримали священики. — Вічна память старому Лемішці й його обідам! В сім дому щось ничим духом тхне. Невістка не вийшла з своєї кімнати, помолитись за душу покійника!

— Полька! Полька! — загомоніли всі. — Не дурно-ж тут і наймички цвенькають по ляхівський.

В кухні паламарям було ще гірше. Їм дісталось тільки по пиріжечку. Вони взяли в руки по пирогові, а на тарілці! як на сміх, зостався один пиріжок.

— Давайте, будемо вимірятись! Кому достанеться пиріг? — сміялись дячки.

Соборський паламар похопився й загріб той пиріжок своєю широкою пятірнею.

Зачувши про обід, сила старців кинулась до Леміщиного двору. Яким звелів заперти двері й подавати їм в кватирку по шматочку хліба. Довго вертілись старці по-під хатою, не розуміючи, чом

їх не просять на обід до тієї хати, де недавно так привітно їх приймали, такими братерськими, щедрими обідами.

Улиша за обідом нічого не їла. Прийшов вечір, — вона й не вечеряла. Її душа була смутна, серце неспокійне. Її душа говорила, що така панахида не піде за душу покійного, що Бог не прийме її, що не полегша души Трохимовій на тім світі. Цілий день з думки її не виходив у неї той сон, те смутне лице, та драна одежа, ті торби, той Трохим, що приходив до свого дому, нібн просити милостині. Щось невидиме нібн шептало їй на вухо, що души покійного не дуже спокійно на тім світі. Вся душа її мучилась і боліла за чоловікову душу.

Другого дня Улиша встала з постелі ще смутнійша. До півночи вона обливала слізми свою подушку. Вона бачила, що вона вже не хазяйка в своїй господі, що вона не сміє спекти й зварити, взяти й дати, як би їй схотілось.

— Чого ви, мамо, плачете? — питав син. — Настане літо, поставим за батька великий обід, як і давно колись ставили за живоття покійного.

— А чи добре-ж буде його души ждати там, на тім світі? Отсієї ночі знов снився мині твій батько. Іду я нібн до церкви в неділю; прихожу на цвинтар, розвязую хустку й починаю роздавати старцям пироги та гроші. Коли дивлюсь — меж старцями стоїть твій батько. На йому свита ще поганша, торбів ще більше. Його лице ще чорнійше; на силу я пізнала його! Він упав мині в ноги й жалібним голосом просив милостині. Я поклала йому в руку пиріжок, коли дивлюсь, рука чорна, як земля; тіла немає,

одні тільки кістки. Тоді піднявся з землі, взяв мене за руку й повів. От ідемо ми вже ніби з церкви до дому, приходимо до греблі. Гляну я на воду — греблі немає, тільки один млин стоїть і меле на всі колеса, а через воду лежать кладки перекинуті з каміння на камінь. Під кладками вода ревла, як на лотоках. »Іди за мною!« — промовив до мене покійник. — »Не піду! боюсь« — кажу я. — »Іди, не бійся,« — промовив він, осміхаючись, і повів мене через хистку кладку. А вода кипіла під кладкою, кидала бризками мині під ноги. Глянула я вниз, голова моя заморошилась і я прокинулась . . .

— Ви б, мамо, не думали багато про покійного батька! Що думаєте, те вам і сниться.

— Ні, сину! Душа його просить помочі. Треба найняти сорокоуст.

Найняла Улиша сорокоуст, понесла під церкву милостиню, роздала старцям де-яку одежу покійника, й душа її заспокоїлась. Чоловік перестав снитись.

— Коли-б ви знали, що про вас і про нашу паню сьогодня говорили на ярмарку? — дзигорила наймичка-лепетуха, чухаючи язик об свої зуби.

— А що ти там чула? — питала Улиша.

— Та там розказували таке, що й говорити ніяково! Говорили, що як прийшли до нас священики з хрестом о півдні, то ніби ви й молода наша пані ще спали . . . А священики прийшли та покропили вас на ліжку свяченою водою, а потім пішли з хрестом долі по хатах і застали молоду паню в купіли, покадили трохи кругом купілі та й вернулись до світлиці й почали правити панахиду . . . І, Господи!

та там плели таке, чого вже й не було! Не знаю, чи говорити, вже, чи й ні?

— Та що-ж таке? говори вже, коли почала!

— Та як почали, ніби то, правити панахиду, то ніхто й не вийшов до світлиці. А як сіли попи та дяки за стіл, то й не було чим і душі покійного хазяїна помянути! Бо кажуть, ніби молода пані все позамикала й ключів вам не дала, ще й вилаяла! А попи й дяки постукали заграничними видельцями по німецьких тарілочках, та з тим і пішли. І обіда людського не поставили! Та так сміються з вас, що ви зробились на старість Ляхівкою, й що молода пані всім верховодить, а про покійного хазяїна всі забули, наче й на світі його не було! Ой Господи! чого ті міщанки не лепетали! Єй Богу, не знаю, чи казати чи й ні?

Леміщиха мовчала.

— А як почали старці сходитись на обід, то єй Богу й присяй Богу, й побий мене святий хрест! говорили, що молодий пан звелів спустити з ланцюхів собак і цькувати тими псами нищих! і своїми руками запер сінешні двері. Єй Богу й присяй-Богу! божусь, присягаюсь і буду землю їсти, що говорили так!

Леміщиха на силу на ногах стояла. Вона бачила, що все місто знає, що вона не господиня в своїй хаті, що вона на старости літ забула про покійного чоловіка, насміялася з Бога, з священиків, з святих звичаїв, з душі покійного.

Людський поговір вразив Улишу в саме серце, розказавши їй лепетливим язиком наймички, що вона значить в хаті, в семї; розказавши їй те, про що вона

або зовсім не знала, або не догадувалась, все покриваючи материнським серцем та любовю. І стали Різдвяні святки за-для неї сумнійше будня.

А тут наближалась голодна кутя. Леміщиха хотіла справити кутю по старому звичаю, бо першої куті перед Різдвом Зося не звеліла справляти як поводиться меж людьми; не звеліла наварювати й напікати, а озвар і кутю звеліла поставити на покуті — в пекарні . . . За життя Лемішки кутя й озвар ставилися на покуті в світлиці, на столі, на зеленому сіні, а в куточку стояло з пів снопа пшениці, що згинала великий колос над горшками, понакриваними хлібом. Улиша й тепер приставила стіл у куток і звеліла наймитови внести сіна й добрий пучок пшениці та жита із стіжка.

— Що то буде, мамо? — мпитала Зося в Улиші, котра несла в світлицю добрий пук сіна й з пів снопа пшениці.

— А хиба-ж не бачите? Кутю треба поставити на покутті! Хиба-ж ми не христіяне, чи що?

— Але-ж мамо, ви нанесете в хату сміття! — обізвався син.

— Сміття валяється на смітнику — одказала мати, й почала мостити сіно в кутку на столі.

— Мамо! в нас же завтра гості будуть, — промовила з плачем Зося. — Що-ж вони скажуть, як побачать оте гніздо! Вони-ж мене обсміють!

— Доволі й того, що й так глузують з мене люде, — одказала стара мати.

— Мамо! прошу вас! — озвався син. — Не робіть ви того! З кутею нічого не станеться, як вона постоїть до вечора в пекарні. На що нам держатись

тих старих звичаїв? Доволі буде з нас того, що ви посиплете по столу трошки сінця та й закриєте скатертю, як от роблять наші чиновники й священики. Хиба-ж священики робили-б так, як би то було не по християнський?

Син забрав з рук материних сіно й пшеницю, потрусив трошки сіна по столу а решту одніс до кухні. Улиша тільки махнула рукою.

— Гляди лиш, сину! у нас садок, у нас сіно на леваді, у нас скотина . . . Мудруй лишень та не дуже, щоб часом . . .

— Та що ж! Ми-ж не оремо й не сіємо, скоту в нас не багацько. Та мині, мамо, здається, що все ве бабські забобони . . .

— Нехай здається, та не дуже! Вам вченим усе байдуже . . .

Настав святий вечір. Леміщиха згадала як вона колись справляла кутю. Вона сиділа, схиливши стару голову а перед її очима ніби стала знов стара світлиця. Під образами стоїть стіл, накритий білою скатертю; перед образами горять воскові свічки, як у церкві, а по хаті розстиляється синими хмарками ладан. В хаті тихо; всі ступають легенько, всі говорять нишком. Один тільки хазяїн покойний промовить коли-не-коли словце голоснішче. От наймички готують вечерю, вносять свіжі білі книші, пироги, накладають на стіл всякого добра, аж одна паляниця спихає з стола другу, а пироги в мисках товпляться на купу, мов бджоли в вулику. Вона розкладає по три книші в миски й одсилає наймичками вечерю до родичів, до баби-повитухи, а тут вони й собі присилають вечерю. От повві ходили в хату всі

слуги й разом з хазяїнами почали молитись перед образами й бити поклони. Потім всі сіли за стіл, а хазяїн на покуті на першому місци. Позгадували всіх родичів, випили по чарці з хазяйської руки й почали вечеряти, тихо, повагом, мов святе діло сповняючи. Один Якимко гомонить тонким голоском, пє воду, не вважаючи на те, що хто напється за вечерею води, той у жнива дуже хотіти-ме пити. Вже покликали мороза вечеряти, кинувши в гору, на стелю, кутею. Якимко передражнює, й сміючись швиргає до стелі вареною грушею.

Все те передумала Улиша, дивлячись у темні вікна нової гостинної, де не було й сліду старої світлиці, де молоді хазяїни й не гадали про те, що тоді був »святий вечір«.

Почався вечір. Наймички почали накривати стіл, ставити вечерю. Була й риба, була й кутя й озвар, та всього було трошки, все подавалось ніби видавцем. На тарілці лежала паляниця, покраяна тонісінькими скибочками. Ніщо не нагадувало про багату кутю, про достаток. Вечеря була дуже звичайна й коротенька, без молитви, без народнього обряду. Їх троє сиділо за столом і вечеряло так, як і кожного вечора. Улиша сиділа та журилась. Перед нею вставав, як із землі, давний багатий стіл, повний білих книшів, пирогів, пухких паляниць, вставала вся челядь навкруги стола, вся обстава багатої куті. Сльози виступали через її довгі вії, висіли краплями на очах. Туга за минувшим видавила із серця не одну сльозу. Вона згадала покійника, згадала ввесь свій рід, що одцурався од неї через невістку, через сина, вона побачила себе чу-

жою в новій семї, в своїй господі. Хоч і було до кого прихилити голову, та не було до кого прихилити серця, осиротілої душі.

Тихо минула вечеря. Улиша більш згадувала та думала, ніж вечеряла. Тихо сіли, тихо й встали. Діти пішли одпочивати, а мати вийшла до кухні, винесла слугам по чарці горілки, почастувала всіх своєю рукою, сіла на лежанці й, дивлячись на їх вечерю, довго думала та споминала, при світлі воскової свічки перед образами. Вона не спала цілу ніч проти великих празників. Швидко вдарили в дзвін на утренню. Голос великого дзвона, справляного Лемішкою, здався їй голосом покійного,ріднїщим і милїщим од рідних дітей. Вона побрела тихо до церкви з наймичкою.

Повертались до дому з »Ордані«, пообідали, а попи не приходили »з кропилом«. Вже й день минав, вже духовенство пройшло по кутку, співаючи »во Іорданѣ« а до їх двора не завертало.

— Минає духовенство нашу хату, — промовила Улиша Сидоровна. — Швидко й Бог мине нашу оселю! Не дурно-ж ви повикидали старі, батьківські образи до кухні.

І знову празник здавався буднем для Леміщихи.

Наставав вечір. Улиша звеліла запрягти одну коняку.

— Куди, мамо, поїдете? — питав син.

— Поїду в гості до твого дядька Охрима, та впюся на старости літ.

Поїхала Улиша до Охрима. Там її вітали й приймали, як рідну. Цілий вечір вона розказувала

та жалілась на невістку, на сина, на своє життя; розказувала про свої сни, про ту панахиду за душу покійного, що наробила їй сорому на ціле місто. Всі її слухали, всі жалкували за нею, всі гомоніли на невістку й сина, що не поважав старої матери, не шанував памяти покійного батька.

Леміщиха привезла з собою своїх грошей, що остались у неї ще од покійника, й другого дня, на Йвана Хрестителя, справила панахиду й обід за душу покійного чоловіка, як було слід по закону. Вона поклинкала духовенство з того містечка, напросила старців і вбогих людей, розставила столи по всіх хатах і нагодувала нищу братію. На обід зійшлись близькі й далекі родичі; всі молились за душу покійного, всі його згадували добрим словом, поминали за обідом. Всі люде, встаючи з-за столів, приходили до Улиши дякувати: Спасибіг вам, паніматко, за вашу хліб-сіль! Щасти вам, Боже, на всяке добро, чого тільки в Бога забажаєте; прибав вам, Боже, віку, а покійному вашому чоловікові легко в землі лежати! вічний покій і царство небесне!

І здавалось Улиші, що всі ті слова нищих і вбогих летять прямо до Бога, благають за душу її чоловіка, дають його душі покій. І її душа стала спокійніщою. Вже не снився їй той старець, що просив у неї милостині й тревожив її душу.

Зажилась Улиша у родичів. Не хотілось їй вертатись до господи, що стала чужиною, поки не поїхав сам Яким і не взяв її до дому.

Минулися святки, почалися будні. Стара мати не цуралась роботи по старому: вона тупцяла й коло хазяйства, й по двору, ходила до млина, розсилала

на продаж борошно. Хазяйство ще держалось її старою головою, бо невістка паніла, а син сидів в канцелярії, а вернувшись до дому лягав по обіді спати, а потім в вечорі грав з урядниками в карти.

А тим часом внучок почав уже лепетати. Перші слова його дитячої мови були польські: така була воля його матері. Вся прислуга мусіла говорити по польський. Нянька не сміла до дитини й слова промовити инакше. Сам Яким говорив давно вже в своїй семї по ляхівський.

Забавляючи довгими зимними вечорами своїх унучків, Улиша Сидоровна любила тихим старечим голосом співати свої прості пісні. Діти почали переймати од неї ті пісні. Зося сердилась і шепнула на вухо Якимови.

— Мамо, ви вже старі; чи не гріх вам співати тих пісень? Нехай вже дівчата співають, а то й вам схотілось, — говорив син до матері.

— Про мене! то її не буду. Може й справді гріх.

І Улиша перестала співати, а Зося не веліла й наймичкам співати українських пісень, щоб діти не чули й не вчились по мужичому говорити й співати.

Прийшла весна. Зося почала й на дворі, й у хаті все руйнувати, по своєму. Під самими вікнами росли на маленьких грядочках квітки: пивонія, півники, лелія. Високі кущі рожі, бузку, рай-дерева порозростались до самих стін. Одчинивши вікно, можна було доставати рукою все. Зося звеліла повикопувати чисто всі кущі, всі коріння квіток, звеліла поробити оддалеки в садку кружки й туди попересаджувати кущі й коріння. Замість вузісіньких стежечок скрізь по садку розіслались широкі доріж-

ки, посипані жовтим піском. Не вважаючи на грядки, Зося зачепила доріжками часть огорода, де Кеміщиха садила висадки цибулі, капусти.

— Ви бо й справді вже дуже широко розкидали ті шляхи по огороду, — гнівилась мати. — Огородина потрібнійша в хазяйстві, ніж ваші широкі стежки. Де-ж я тепер буду садити висадки?

— Хиба-ж, мамо, в нас мало огорода?

— Та доволі, хвалити Бога, але-ж і тими шляхами не кіньми-ж будемо ганяти! Попсували мині пять найлуччих грядок. І на віщо було викопувати й квітки? Я їх садила своїми руками; кущі порозростались і прехороше цвіли під вікнами! Ні, нехай таки буде по нашому!

Коло самої хати росли вишні й груші, як звичайно буває коло старосвіцьких домів. Зося звеліла викорчовувати й вирубувати дерево.

— Се вже ви таке вигадуєте, що й купи не держиться! — знов сердилась мати.

— Коли-ж, мамо, дерево вікна закриває й зовсім заступає. Чи вже-ж ви хочете, щоб дерево швидко в хаті поросло? Ми живемо, як у тій пустині. Швидко кущі поростуть перед самими дверима.

— Про мене! — махнула тільки рукою Улиша Сидоровна.

Наймички повикорчовували вишні, що росли трохи не під самими стінами й пускали пáгоня аж у призьбі, й почали рубати груші. Груші були старі, добрі на овощ, родючі. Одну грушу посадив своїми руками покійник Лемішка.

— Якиме! Чи ти Бога не боїшся, що велиш псувати садок? Де-ж пак рубають садок, як ліс! З

одної груші беремо чотири мішки груш. Ти пошанував-би хоч те дерево, що садив твій батько, як зараз ми побралися.

Ніхто не вважав на прохання Леміщихи. Дві величезні груші впали на землю й вкрили гиллям чимале місце на огороді. Вийшла Улиша з хати, глянула на теє, тільки руки зняла та заплакала. »Бодай лучче-б не садив покійник, коли так нівечать дерево! Швидко хату переверпуть до гори дном!« — промовила вона.

Од коріння старої груші, що посадив покійник Лемішка, зійшли дві молодесенькі грушки. Улиша Сидоровна звеліла їх викопати й сама посадила на могилі чоловіка: одну в головах, а другу в ногах.

— Коли поховають мене коло старого, то тільки й памяти про нас буде, що сі дві груші. Бо наші діти швидко про нас забудуть, — жалілась Улиша Сидоровна сусідам-міщанкам. — І тепер, як гляну на хату, на двір, то не пізнаю своєї оселі. Як би не бачила всього, що робилось перед моїми очима, то й заблудила-б у своїм дворі й минула-б свою хату, мов чужу . . .

І справді трудно було пізнати хату старого Лемішки серед роскішного цвітника з широкими чистими стежками, що крутилися меж зеленим дерном.

Не вважаючи на стару матір, на її старосвіцькі звичаї, Зося почула себе господинею в оселі Лемішки, побачила себе на самім березі того щастя, того бажання, якого можна було досягнути, живучи в невеликому місті, серед незначних людей. Її подвиг, — як колись говорила Люцина, — вже дійшов

до кінця. Зоставалось тепер користуватись усім добром, жити, як душа забажає.

Одного коника й повозочки було вже Зосі мало. Вона справила хорошу повозку на ресорах, і держала пару добрих коней; погонича вбрала в городську чемерку й в широченні шаравари. Було пролетить вона по місті, всі жиди очи повитріщають, всі пани задивляються. А погонич котить, тільки грязь летить на два сяжні по обидва боки!

Насправляла Зося суконь, яких ні в кого не було на ціле місто, вбіралась як кукла, вичісувала коси, завивала локони по останній моді. Всіх міських дам вона присадила до самої землі, всіх заломила своєю красою, своїм убором.

Тим часом стара Леміщиха все кволилась та кволилась, то на голову, то на спину; у в осени злягла, а потім швидко й вмерла.

Пішов Яким до протоєрея просити на похорон.

— Як дасте десять карбованців, то піду, поховаю вашу матір і випроважу до самої ями.

Яким одлічив десять карбованців і поклав на столі, дивуючись. Ще ніколи духовенство не торгувалось ні з ним, ні з його покійним батьком.

Пішов Яким до діякона.

— Як дасте пять карбованців, та ще й зараз, то піду ховати вашу матір.

Яким знов дивувався, одначе мусів витягти з кишені й покласти на стіл пять карбованців.

Тільки що вийшов він за ворота, стрічає дяка.

— Прийдіть, будьте ласкаві, читати псалтир над матірю.

— Чи з своєю закускою приходити? — промо-

вив дяк хитаючись на ногах. — Три карбованці за псалтир, а то з місця не зрушу! — промовив дяк, ледви стоячи на ногах.

Яким тоді тільки догадавсь, що всі вони злі на його за панахиду, як пішли до дому голодні й не п'яні.

Один титар видав з церкви сукно, ставники без грошей; велів дурно кілька раз дзвонити по душі. Се то за того великого дзвона, що Лемішка справив у собор.

Вже не сім священиків ховали Лемішиху, як ховали колись Лемішку. Не всі цехи несли з усіх церков. Ховали Улишу Сидоровну дуже просто. Один протопоп з діяконом та з дяком. Вже не збірались на обід старці з усього міста, з усіх сусідніх сіл. Зійшлися тільки близчі сусіди, з'їхалися родичі та декотрі знакомі покійної. Йдучи за домовиною, всі молодиці згадували, як ховали Лемішку, який похорон, який обід справляла стара за його душу; всі гомоніли на невістку, на сина, що ніби випихали з хати матір у домовину.

Поховали Улишу коло горбка покійного Лемішки меж тими двома грушами, що Улиша Сидоровна посадила своїми руками.

Невеличка купка людей вернулася на обід до сина: кілька душ духовенства, кілька душ родичів та близьких сусід. Як велике диво, всі побачили сльози на очах у Зосі. Вона була рада смерти старого тестя, але щирими слізми плакала по тещі.

— Вона була мині за рідну матір, — промовляла Зося до гостей, котрі одначе її не вірили, — вона ніколи не покидала мене, жалувала нас і наших ма-

лих дітей, доглядала всього хазяйства, не вразила, не обидила мене ніколи й словом.!

Зося говорила од щирого серця, під впливом свіжої втрати. Вона забула на той час навіть про міщанський рід покійниці, про її простоту. Вона памятала, що втратила добру хазяйку, бувалий господарський розум старої людини, надежду, посидящу женщину й любячу матір, на котру можна було здатись і ніколи не каятись.

Обід був чималий. Духовенство вийшло з-за стола не голодне й непоєне. Зося звеліла нарочно поставити перед дяком здорову пляшку горілки. Дяк як побачив, так й простяг руки, щоб обняти її й пригорнути до серденька; а послі мовчки наливав горілку в склянку й так дудлив за обідом, що після обіда не зміг до ладу заспівати »Вѣчную память«.

Забувають діти рідного батька й матір, а Зося швидко забула нерідних батьків. Однак же молоді хазяїни побачили, що потерпіли велику страту в матері. Зося не любила дрібного, хлопотливого хазяйства, не любила ходити до комор видавати, лічити й про все памятати. А теперички прийшлось їй самій всім хлопотатись: і хазяйством, і дітьми, й наймичками. Яким ходив на службу, й не дуже доглядав усього. Він ставив вище всього свою службу а найбільше — чини. Швидко виявилось, що в господі не стало видячого, бистрого, за всім слідячого ока.

Раз полаялись наймити й наймички й почали виказувати одни на других. Одна наймичка прибігла до Зосі й просила її швидчій заглянути в кух-

ню. На полиці під горшком вона знайшла шматок сала й десятеро яєць! і виказувала нишком на другу наймичку.

— Що то за сало лежало на полиці під горщиком? — питала Зося в тієї наймички.

— То я так поклала. Щоб я таки крала? Та нехай мене святий хрест побє! Я не така, як та поганка, що носить сіль та пшоно до своєї матері, а раз з своїм Тарасом (наймитом) винесла пів мішка борошна з комори.

Почалася лайка меж слугами. Виявилось, що наймит виносив з комори, що хотів, а наймички брали по троху всякої харчі. Тарас доказав, що сам мірошник сливе кожної ночи переносить до шинкарки Берчихи по мішку зерна. Наймички плакали; наймити лаялись.

— Цур їм! кинь ти розправу з ними! — кричав Яким на Зосю. — А найбільше винна ти сама, бо не доглядаєш добре. Адже-ж при матері того не було!

— А ти не винен, що ніколи в млин не заглянеш? Я тобі не ключниця! я не буду тобі глядіти курей та свиней, лічити крашанки, чи що там.

— Найми ключницю, то й вона буде те саме робити, що й наймички. Треба тобі таки самій пійти й до комори, й по огороду, й частійше заглядати в горшки . . .

— Спасибіг тобі за добру раду. Я се давно чула ще од твого покійного батька Трохима, — промовила Зося, уштиво кланяючись йому. — А ти як би менше грав у карти з своїми червономордими урядниками та більше доглядав млина, скоту, наймитів, то би

порядку було більше. А то лінуєшся, лежиш, лежиш, а прийде вечір — в карти граєш . . .

— Знаєш, яка мині думка прийшла — промовила раз Зося до Якима.

— А яка? — питав він.

— Я не сільська господиня. Не люблю я сього гармидеру в господарстві. Нема в світі, як послати на базар та готове купити! І світ його не скаже! А то панькайся коло курки, коло качки, як коло дитини, та сліди за наймичками, за всім, за всім. Та й з тебе не Бог-зна який хазяїн! Щось і ти любиш залежуватись по городському.

— Може й правду ти кажеш.

— І яке наше життя в сьому поганому місті? Є в нас усього доволі, та нема навіть перед ким показатись! Пролечу я на своїх конях через місто, нема кому на мене дивитись. Вберусь я в дорогі сукні, нема кому мій смак оціновати. Що з того, що я покажу свої убори казначейші, протопопші, докторші! І вони самі, а найбільше їх чоловіки, й всі твої кавалери розуміють у тому стільки, скільки от-ті воли та корови, що повитріщають на мене дурні баньки, як іду я через подвірря . . . А луччі люде, правдиві тутешні аристократи, цураються нас . . ., бо всі знають, що твої батьки були міщане, прості люде, Українці . . . І будуть цуратись доки ми живемо в сьому гнізді, що звили твої прості батьки. Їдь Якиме до Київа, шукай там місця, продавай хату й грунт . . .

— Чи се ти фантазії тільки розпустила, чи говориш, щоб наговоритись?

— Який ти чудний! на що-ж мині говорити, ко-

ли не стосується до діла моя мова? Візьми коні, та поїдь до Київа, та пошукай добре місце, а потім продамо грунт . . .

— Чи не здуріла ти, Зосю! вибачай за се слово, — промовив Яким, лежачи на ліжку й підвівши трохи голову.

— І коли ти забудеш оте паскудство, що повнучував тебе твій батенько! Я говорю тобі людським язиком.

Яким замовк. Тим ії скінчилась розмова.

На другий день Зося знова почала ту саму розмову. Яким слухав та сміявся. Зося почала сердитись.

— Та вставай, та думай що-небудь! лагодься до Київа. Чого ти лежишь! нічого не робиш, хазяйства не доглядаєш! — Так гризла йому голову жінка.

— Думай вже ти, а я нічого не думаю. Індик думав, та й здох, — кажуть люде.

— Чи вже-ж ти думаєш отут і вмерти, де вмер твій батько?

— А чому-ж і не вмерти тутечки?

— Може ще другого дзвона почепиш на дзвінницю? — питала Зося. — І лежить, качається! Люде їздять, шукають щастя, знаходять долю, заслужують великі гроші, чини. Хиба-ж у тебе розум не такий як у людей?

— Їздять, бо дурні; а розумні люде сидять на однім місті, та не рипаються.

Минув тиждень; Зося знов почала гристи голову чоловікові. Велике місто, нові люде, нове товариство, молоді паничі, — все тягло її до міста, ніби десятьма руками.

— Якиме! думаймо що-небудь, бо життя моє тяжке. Продавай грунт оcей поганий з свиньми, з качками, з вівцями, й їдьмо до Київа.

— Отсе! як коржа, так коржа! як спечемо то й дамо, — одрізав їй Яким, та ще й по українськиий.

Зося аж у гору підскочила: — Чи ти не бачиш, що діти в хаті! По якому се ти говориш? Зараз мині запрягай коні, та їдьмо до Київа! Нам треба дітей учити. А тут де ти їх вчити-меш? Тільки вивчаться говорити, як говорила твоя мати, та співати мужичих пісень! Їдь мині зараз . . .

Зося кричала й кидалась до Якима.

— Отсе причепилась причепа! Не хочу, не поїду! Не мав клопоту, то поїду шукати!

— Не клопоту шукати, а щастя! Розумієш? щастя собі й дітям.

— Та дітей можна возити до школи своїми кіньми!

— А ми? а я? Хиба я живу не для себе?

Так гризла Зося голову Якимові сливе кожного дня мало не пів року, й поставила таки на своєму. З великою неохотою Яким поїхав до Київа шукати місця, хоч і знав, що люде знаходять же місця гарні, добувають чинів і грошей; хоч і знав він, що з його негарний хазяїн, одначе ледви зрушив з місця в дорогу й більше тим, що сама Зося поїхала з ним.

Приїхали до Київа, стали на станції.

— Зосю! побігай собі трохи по городу, погуляй, та вернімся знову до дому! Чого нам сюди перебіратись! Хата в нас своя, гарна, тепла; кусок хліба свій. Сидіти-б та не рипатись!

— А хазяйство! а клопіт! Коли вже маємо грунт і хазяйство, то треба коло його клопотатись.

Зося побігла, розпитала, де »губерські міста«, знайшла всі входи й виходи, скрізь водила за собою Якима, трохи не впхнула його в двері з »прошенієм«. Яким дістав місто трохи лучче, як в своєму повітовому уряді, в Київі.

Рада верталася Зося до дому й дорогою так нацькувала свого чоловіка, так розмалювала йому жизнь у великому городі, ті чини, хрести, гроші, що він мав колись там дістати, що Яким був уже готовий продати батьківський грунт хоч і зараз.

Вернувшись із Київа, Лемішковські продали зараз батьківську хату, грунт із садком і млином за кілька тисяч карбованців. Покійник Лемішка наче знав, що не його внуки й правнуки топтати муть стежки в його саду.

Перейшла батьківщина в чужі руки.

Приїхали в Київ, найняли хорошу квартиру. Але за одну квартиру пішло мало не все жалованння Якимове за цілий рік.

— Що ти робиш, Зосю! — говорив Яким.

— Дай же жити по людський хоч один рік, — одказала Зося. — Грошей у нас доволі.

І Зося зажила по своїй душі. Сам Яким не пізнав своєї Зосі, як убралась вона у чудову сукню, накинула через плече незвичайно кокетливо шаль, як розпустила кучерями свій довгий волос, та ще й притулила багато чужих кіс, як взулась в малесенькі, гарнесенькі черевички. Всі дивились на неї, як вона плила не йшла по вулицях, всі розпитували про неї.

Незабаром приїхали до їх в гості Люцина й Рузя. Зося справила бал. Ще з-рана прибігали урядники з визитами, а з собою приводили юрбу паничів хороших, молодих. Яким дуже здивувався, що вони обходились з Зосею, як із знакомою . . .

В вечері на бал наїхало багато товаришів Якимових, начальників, паничів, тонких, рівних як стріла, говорючих, ввічливих.

Зося була й хазяйкою й царицею балу. Од неї не одступали паничі, бігали, просили на танці, ловили кожне її слово, слідили очима за нею. Отсе було життя, якого бажала Зося, об якому вона колись ма́рила в купі з сестрами, якого потрібно було для її веселої, гулячої натури.

Вечори з танцями йшли за вечорами. Попереду Зося одмовлялась тим, що їм треба знайти женихів для сестер. Одначе женихи не знайшлись, два начальники Якимові, удовці, забрали їх до себе за хазяйок. А паничі все налітали вечорами, а танці все не переставали.

Якимові обридло таке невгамоване пусте життя, обридли гості, навіть, карти без перестану. Він не хотів уже виходити до гостей.

— Якиме! Бога бійся! убірайся та йди до гостей! Дивись, дами сидять та скучають. Іди, розважай їх комплиментами.

— Одчепись ти із своїми дамами! В мене язик не на пружинах. Хиба я обізяна, що буду перед ними штуки показувати!

— Якиме! ти мене компромітуєш перед людьми. Іди! не муч мене. Я вже кілька раз одговорювалась,

що ти не здужаєш і не виходиш із хати, а сього дня гості бачили тебе на вулиці.

— То скажи їм, що мене трястя схопило, та трясе так, що мині гості не в думці. Іди лишень, іди в гостинну, бо от-ті шелихвости скучають без тебе.

— О! я нещаслива з таким чоловіком! — промовила Зося й заплакала.

— О! я щасливий з такою жінкою! Чи ти знаєш, що половини батьківських грошей вже нема?

— Будеш служити! брати чини й гроші. Іди-ж бо, я не втерплю, нароблю плачу на цілий дім.

І Яким, як та машина, мусів натягати сіртук і йти до гостей. Зося йому з далека моргала й кивала, як він переставав розмовляти з дамами, й він мусів знов лепетати нісенітницю.

— Якиме! проводи мене в царський сад. Сьогодня там велике гуляння.

Яким, хоч і через силу, одягався й проводив її в сад, по разів сто крутячись із нею, ніби в хрещики, по доріжках.

— Якиме! сьогодня митрополит служить в Софійському соборі. Там буде багато публики. Проведи мене.

І Яким одягався й проводив її, а потім мусів з нею перейти разів зо три Хрещатик.

— Якиме! сьогодня субота. В Братському манастирі ректор академії читає чудово акафист. Там будуть самі аристократичні дами. Поїду, подивлюсь на убори.

І Яким віз її до Братства.

Так тягала вона мужа за собою ніби налигачем.

І звик він покорятись, як машина, по переду за любов, а потім через капризи.

А тим часом як рік уплиівав за роком, і батьківські гроші розпливались . . . Лемішковські мусіли вже найняти бідненьку квартиру, жити тільки на своє невеличке жалування. А чини не прибували, й грошей не прибільшалось . . . Другі товариші Якимові йшли в гору, а його все лишали . . . Зосі вже не було за віщо убіратись в дорогі сукні та шалі. Спомянув Яким батькове слово, що хрести та чини не нагодують, і каявся, що послухав своєї жінки — спродав батьківську хату й грунт.

— А що, жінко, будемо робити? — питав раз Яким Зосі, котра сиділа, похиливши голову. — Я б рад одкупити батьківське гніздо, та Біг-ма за ві-що! Мудруй тепер своїм розумом, коли довела мене до бідности.

— До бідности ще далеко! Але вже я тим щаслива, що мене ніхто тутечки не докоряє міщанським родом, ніхто мене не цурається. Другі-ж люде шукають і якось знаходять щастя-долю.

— Шукай уже ти, а з мене буде вже того, що я тебе раз послухав.

— То й ще послухаєш! На що-ж Бог розум дав чоловікови як не на те, щоб ним добувати талану. Чи не пригадаєш ти нашого давнього знакомого, Клюцковського, що був управителем. Які в його хороші покої! Якого в його птиці, корів! які в його коні! Та він же користувавсь мало не всім панським добром. Чому-б і тобі не стати за управителя у якого-небудь багатого пана? Кидай ік нечистому сю службу, коли з неї користи, як кіт наплакав.

— А може мині швидко дали-б висчий чин, а може й хрестик . . .

— Годі вже тобі марити про чин та хрести! Коли дають їх видавцем, то Бог з ними! Нам треба грошей! Нам треба дітей вчити й самим пожити по людській.

Яким і справді згадав покої Клюцковського, згадав широкий двір, обсаджений високими тополями, а по дворі табуни овець, гусей, индиків, корови, коні; а за домом сад, оранжереї; згадав жінку управителя, що жила, мов іста поміщиця, згадав його дітей, що бігали по хаті повбирані, як куколки, згадав гарно повбираних мамок, няньок, що водились із дітьми. І він думкою вже почав оддаватись в жінчині руки.

— Тільки хто його поїде шукати того місця? — питав Яким трохи перегодя. — Раз я зрушив з місця, та й не на добро . . .

— Тобі тільки лежати, байдики бити. Як не поїдеш сам шукати місця, то я сама поїду . . .

Зося так і зробила, як говорила. Поїхала до батька, а там розвідала, розпиталась помеж знакомими й . . . знайшла місце управителя в одного пана.

І знов потягла Зося чоловіка по світу, а він поволікся за нею, не маючи в собі доволі сили, щоб не послухати її. Місце управительське, або економське буває й користне, але дуже небезпечне. Пани міняють економів, як хазяїни наймитів, бо панське добро любить на половину переходити в руки управительські.

І знов зажили Лемішковські в теплі й добрі хоч і не на своєму.

Знов Зося літала баскими кіньми, вбіралася в гарні сукні, вбірала дітей, не мала ні в чому недостачі. Ні одного діла не робив Яким, не порадившись із Зосею. Вона-ж давала йому лиху пораду користуватись чужим добром . . . Швидко побачив Яким, що ступив знову на стежку дуже небезпешну . . . Трохи не що-року переходив він з місця на місце. Траплялось і добре, траплялось і погане. Раз просиділи Лемішковські на бурку, без місця, прожили, що нажили, збідніли. Яким мусів на час зайняти місце економа в Тхорівці, навіть у небагатого пана, в бідній економії. Оттут-же його й знайшов Ясь Серединський, серед бідної обстави.

X.

Після веселого життя в великому місті Зосі було дуже тяжко в Тхорівці. На економії було чимало всякого добра: й гусей й курей, й корів; був там і роскішний сад, та не було там того, чим живе й тішить себе натура польської дами: життя там було скучне для Зосі. До міста далеко; кругом товариство не багате. Зося мусіла найняти для своєї дочки гувернантку, помянуту нами носату немолоду панну Теодозю. З нею тільки Зося тішила себе розмовою про Варшаву, про гуляння, про балі, о котрих розказувала Теодозя, конечне по половині з неправдою.

В своєму безталанні Зося виноватила одного Якима, гризла йому голову, докоряла, допікала за його недбалість, за лінивство. Яким слухав й вже не огризався, опустив руки й став попихачем у своєї жінки.

Візит такого значного пана, як Ясь Серединський, нового управителя всього княжого добра, несказано стривожив і звеселив Зосю. Новий багатий сусіда, дуже гарний з лиця, молодий, сам приїхав до Лемішковських і просив до себе. Одним тільки зосталась Зося недоволена: молода управительша не приїхала до неї з візитом.

— Якиме, їдь ти сам з візитом до Серединських. Я не поїду, доки його жінка не одвідає мене. Вона більша пані, ніж я.

— Чого я поїду? — осміливсь Яким говорити.

— А ти хочеш, щоб я пропадала от-тут, в сій поганій Тхорівці, без порядного товариства, без людей! Покарав мене Господь таким чоловіком! І не знаю, коли я тебе обтешу, вивчу!

— Покарав мене Господь такою жінкою, — трохи не зірвалось у Якима з язика; одначе він прикусив язик і мусів їхати до Серединських. Сама Зося натягла на його фрак, причепурила його й — трохи не випхнула з хати.

Серединські привітно й ласкаво прийняли Лемішковського. Ганя прохала через Якима Зосю в гості й сама обіцяла прибути до їх. Швидко вона сама поїхала в Тхорівку, в великій піст, і просила Зосю й панну Теодозю бувати в їх у гостях без церемонії, по сусідський.

Настали Великодні святки. Ганя ждала Лемішковських; одначе минув третій й четвертий день а їх не було.

— Щось дуже горді наші нові знакомі! — промовляла Ганя до Яся. — Не їдуть до нас у гості.

Не дурно вони говорили з тобою все про князів, та про Париж.

Весна на дворі стояла рання; дні були чудові, тихі, сонячні. Княжий сад подекуди вкрився молодим зеленим листом, як пухом, а над ним ніби плавали золоті верщечки дворця. Квартира Серединських стояла серед саду, що був одгороджений од княжого тільки невеличкими, зелено помальованими штахетами. Княжий садовник-Німець піклувався й коло управительського саду. Із княжого садка в управительський можна було ввійти через легісінькі ворітечка з точених кілочків, гарні, як цяцька.

— Пані! — крикнула наймичка до Гані, якось у ранці пятого дня Великодних свят. — До нас їде в гості князь із княгинею, й з тою баринею, що гостює в їх . . . От подивіться в вікно, коли не вони! Бо за собою тягнуть такі хвости, що я ще й з роду не бачила.

Ганя кинулась до вікна, а Ясь за нею. Із княжого саду через ворітечка виступали пани, по широкій доріжці, що йшла прямо до покоїв Серединського, до бокових дверей.

Попереду тихою ступóю йшла рівна пані вся в чорному, як черниця. Сукня падала з неї рясними фалдами й тяглася позад неї довгим шлейфом. Половина її лиця була прикрита чорною сіточкою. Поруч з нею, взявши її під руку, йшла молодесенька дівчинка в білому, тонкому, короткому платячку. За першою парою йшла друга пара: то був пан з розкішними чорними кучерями, в високому капелюші; він вів під руку паню знову всю убрану в чорну сукню, що волоклася далеко за нею довгим хвостом.

Обидві пари йшли так тихо, ніби стояли на одному місці. Вони роздивлялися на дім, що стояв перед їх очима з великими, прозорими вікнами, з готицькими стрілками, понатикуваними скрізь на покрівлі за-для краси. Вони роздивлялись на високі тепличні квітки, що були вже поставляні гарними купами попід стінами дому, по грядках чисто заскороджених і засіяних, по обидва боки широкої доріжки. А над ними гойдав тихий вітер зелене, свіже гилля, а коло їх стояли вже зовсім порозпуковані кущі троянди, бузку, агрусу, цвіли вже якісь ранні кущики. Над зеленим, чисто обрізаним дерном вже високо підіймалися широкі круглі кущі пивонії, півників, китицями висіли пуп'янки тульпанів, цвіла вже рання жовто-гаряча лелія. Доріжка була чиста, заметена. І дім, і сад, і квітки — все було залите золотим весняним сонечком, котре не жалувало проміння й щедро обсипало дві пари, що тихою ходою ледви посувались до дому, милуючись всім, що кидалось їм у вічи.

Ганя з Ясем бачили в вікно, як гості одчиняли ворітця, як йшли по доріжці, роздивляючись на всі боки.

— Князь іде з княгинею й з петербурською графінею, — промовив Ясь гордо й весело. — Тільки не знаю, що то за дівчинка тягнеться за княгинею?

— А я не убрана! Що-ж мині робити? — крикнула Ганя, одслонившись од вікна.

Дві пари наблизились до дому, кивнули на хлопця, що скородив залізними грабельками грядки й про щось його питали. Ясь придивився гаразд, вже не князь із княгинею, а Яким Лемішковсь-

кий із своїми дамами ішов до його. Він аж засміявся.

— Добрих князів будемо вітати, Ганю! й вбіратись не вбірайся. І принесла-ж їх лиха година, та ще таким чудовим ранком!

Ганя вийшла в свою убірну кімнату, щоб трохи причепуритись, а Ясь зостався в гостинній вітати гостей.

Гарно убраний лакей одчинив двері. В гостинну вступила Зося, держачи за руку свою молоденьку дочку; за нею ввійшла Теодозя з Лемішковським. На всю просторну гостинну зашуміли їх шовкові сукні, їх довгі шлейфи, що волоклись по блискучому паркетові. Зараз таки вийшла до гостей й Ганя. Всі дуже церемонно вслись на фотелях коло стола.

Заля й гостинна хата займали саму середину дома на всю ширинь, так що кожне вікно в противній стіні приходилось проти вікна. Світ заливав хату, з двох противних боків освічував Зосю, що сиділа на самім переднім фотелі коло широкого мармурового стола як-раз проти Яся, освічував Теодозю, що сиділа поруч із Зосею. Яким і Ганя помістились проти їх, а молоденька дочка Лемішковських притулилась ніби під крилом своєї матері, прихиливши русяву головку до її плеча. Вся група дуже добре одбивалась в широкому дзеркалі, що висіло над другою канапою коло противної стіни, за другим мармуровим столом, а найбільше постать Зосі й Яся, що сиділи на передних фотелях. В блискучому склі дзеркала Ясь роздивлявся на Зосю, ніби бачив її вперве. І справді тепер, в пишному, чистому

наряді вона здавалась йому зовсім инчою, ніж тоді, як він був у неї з візитом.

Розкішна чорна шовкова сукня пообшивана чорними, аксамитовими стрічками й кружевами, через свої фалди й шлейф, здавалась хвилею, на котрій плавали повні, білі як мармур, її плечі. Її лице гладесеньке, ніжне, біле, як лелія, здавалось прозорим під пасмами ясного проміння світа, котрий пересікався й переплутувався з двох противних рядів вікон. Роскішні русяві буклі, зібрані пучком серед голови, розсипались дрібно й рясно по всій голові, черкались об білі плечі й блищали, як золота хвиля, од кожного повертання головою. Білі атласові стрічки, срібні шнурочки, з котрих були штучно повироблювані кокарди коло пліч, здавались темнійшими в рівні з білиною її лиця. Теодозя, гувернантка, була так само убрана, тільки далеко біднище. На її сухорлявій постаті розпущені буклі, при здоровому носі, здавались горшком, наткнутим на кілок. Ганя сиділа проти їх убрана по буденному, в просту шерстяну сукню, та в мантилі. Її голова була причесана просто, по домашньому. Вона оглядала своїх гостей й тільки дивувалась, де та небагата економша з Тхорівки набрала таких багатих і доладних уборів!

Розмова розпочалася сама звичайна й потім потроху все переходила на висчий тон. Більше всіх говорила Зося, Теодозя й Ясь. Другі помовчували й більше слухали. Зося почала мову про Київ.

— Пишуть що сієї зими в Київі буде италійська опера. Ох! яка шкода, що ми покинули Київ! Закинула нас недоля в сей хутір . . .

— Ви чули, що ви мали навіть свою маєтність, свою землю, — спитала Ганя.

— Мали та продали, бо хотілось переїхати в Київ. Муж мій тоді служив.

— Ні землі, ні маєтности не мали, а тільки грунт у місті, — обізвався Яким, і зараз замовк, як на його глянула жінка.

— То ви й служили? — спитав його Ясь. — На ві-що-ж ви покинули службу?

За Якима одказала жінка:

— Бо нас тоді один знакомий поміщик попросив до себе управителем. Місце було дуже вигодне, ми мусіли покинути Київ, хоч я й тепер жалкую . . .

Яким вирячив очи, дивуючись, коли то його жінка жалкувала об службі. Він і доси не привик слухати, як Зося при людях розказувала те, чого з ним ніколи не траплялось.

— Мабуть знакомих мали багато! певно не скучали так, як у наших глухих сторонах! — спитав Ясь.

— Де вже скучати, коли в нас були тижньові бали або вечори! В понеділок був у нас вечір, в вівторок у одного знакомого генерала . . .

— У столоначальника . . . — вирвався Яким, поправляючи жінку.

— Чи то правда, у столоначальника . . . Вже й позабувала. А в середу у генерала . . .

Яким тільки роздявив рот, пригадуючи надаремне, коли то він на свому віку кумався з генералами.

— Вважайте, мої панове! — промовила поважно Зося, по ораторський розмахуючи рукою. — При-

викнути до міського общества, до людей просвічених, до читання свіжих журналів і газет, до театру, привикнути слідити за кожним научним або, політичним рухом — і з разу опинитись у такому глухому кінці! Ох! Боже! Як я рада, як я рада, що наш знакомий пан Хоцінський познакомив нас в сій пустині з вами!

Хоцінський й справді був знакомий із Зосею, знав її, як польську добру патріотку, й мав на приміті запровадити її до Серединських, щоб вона мала свій вплив на їх семю.

— Який сад гарний коло вашої квартири! та ще так близько од княжого! Таких садів можна знайти тільки в нашій Варшаві, — промовила Теодозя, підіймаючи свої оловяні очи до стелі й прямо обертаючись до Яся. — Яка позиція гарна! які чудові скелі, водопади! Як скрізь чисто! Живши тут в Камяному, я, здається, цілими днями сиділа-б у саду з книжкою, або з роботою.

— А нам уже й байдуже! — одказала Ганя. — Я навіть рідко гуляю в саду та ще в тих далеких алеях. Погуляю трохи коло свого дому, та й до хазяйства.

— А ви любите піклуватись коло хазяйства? — спитала Зося з легенькою іронією, але все таки поважним тоном.

— О! моя жінка велика господарка! — одказав Ясь, шуткуючи.

Зося окинула косо очима Ганю. Її руки пухкі й білі, справді не блищали панською білиною. На кінчику мизинця дуже вважливе очко Зосі запримітило цятки сажі . . . Ганя, вештаючись у пекарні,

до всього приглядаючись, десь черкнулась об сажу, сама того не примічаючи.

— І я дуже люблю сільське господарство, — промовила Зося поважно. — Особливо тоді, як воно достачає доволі прибилі . . .

Яким знов вирячив очи на свою жінку, згадуючи, як вона хазяйнувала на батьківському грунті. Аж надто білі, рожеві пальці Зосі доказували, що вони не дуже любили доторкуватись до кухарського й господарського діла.

Лакей у білих рукавичках, прибраний у панську ліврею, виніс на великому срібному підносі кофе й підніс зараз до Зосі. Кокетливо й з повагом вона простягла руку, взяла чашку, й не дивлячись на лакея, величаво махнула до його другою рукою, ледви пригнувши кінчики своєї білої руки. Вона показала, що не хоче брати сухарців і бубличків. Лакей одступив од неї з великим страхом, і вступаючи навшпиньки, поніс далі кофе. До своєї пані, до Якима, навіть до Яся лакей підступив далеко сміливійше.

Випили кофе. На щоках Зосі виступив більший румянець. Губи зачервоніли, як троянда. Вона вілась у фотелі й легенько закинула голову, ніби втомившись. Її кучері посипались на білу шию.

— Яка чудова квартира! — промовила Зося, встаючи й беручи за руку свою дочку. — Видно, що княжа!

Держачи при собі доню, котра тулилася до неї в білій куценькій сукні Зося перейшла просторну гостинну, ніби пересунулась. Шовковий шлейф шелестів, скобзаючись по блискучому паркетові. Її

постать огрядна, повна й разом складна, її свіже лице, її роскішна коафюра, все разом заворушилось в кількох дзеркалах. Зося прямувала до дверей, що були до салону. Ясь схопився й полетів одчиняти двері, навипередки з лакеєм, що вже поспішив зробити своє діло. Тоді всі встали з-за столу й пішли за Зосею, котра повагом ішла по світлиці, мов цариця, оглядаючи хату. Всі йшли за нею, ніби її дворовий штат.

Вся розмова меж гістьми велася по польській. Одна Ганя говорила по московський, та й то дуже погано.

— Чи й ви Поляк? — спитала нежданно Ганя Якима, примічаючи, що він крутив польську мову так як вона московську.

Всі разом звернули увагу . . . Яким очевидячки не знав як одказати, чим себе назвати, дуже смішно лупав очима, ніби пригадував, збірався одказати . . . й знов задержував язик . . . і знов пресмішно лупав очима й кивав губами.

Зося кинула на його очима сердито. Яким викинув з рота, ніби пожуване слово: »Поляк«, і сам почервонів на всій ширині свого повного, хоч і блідого лиця.

Ганя в свою чергу тож поставила на йому свої очи . . .

— Бачите, моя дорога пані, мій муж походить з польського роду, тільки віри православної, — промовила Зося, й хотіла вивести разом і Якима й Ганю й себе з тієї плутанини. Одначе почервоніла до самих ушей й кучерів, а Яким все стояв та лупав так смішно очима, що його дочка не втерпіла й тихо за-

реготалась. Теодозя ледви задержувала подавляний в горлі регіт. Всім стало не до ладу, незручно стояти й дивитись одно одному в вічи.

— Чи не маєте яких нових газет? — спитала Зося Яся, щоб розмовою затерти діло.

— Яких же вам? — спитав Ясь: — чи польських чи русских?

— О! безпремінно польських! я ледви слибезую по русский, — сказала Зося.

— О! змилуйтесь, наділіть нас газетами тв журналами! — почала тоненьким голоском Теодозія й під кінець ізїхала на природню басову ноту.

Зося вернулася у гостинну, а за нею рушило все товариство. Повагом знов перейшла вона хату й сіла коло столу опершись ліктем об стіл. Вся її постать дуже приходилась до розкішної обстави, до килима дорогого, на котрому розістлала вона свій шлейф і поклала маленьку ніжку, до мармурових столів, до великих дзеркал, паркетового помосту . . . Ясь не зводив з неї очей . . .

Гостям видимо не хотілось одїзджати до дому. Ганя запросила їх на сніданя до столової хати. Там був гарно прибраний стіл обставлений густо тарілками з холодними закусками, винами, срібним сервизом, дорогими серветками. Все те тішило Зосю й Теодозю.

По закусці всі пішли в княжий сад на прогуляння. Там, під приїздом саду повинні були ждати коні, — як говорила Зося. Та вона так тільки говорила, а на ділі звеліла кучерові попасти коні в жида и не виїзджати, поки вони самі не прийдуть. Повозка й коні були погані, й Лемішковські со-

ромились прямо заїзджати до квартири Серединських.

З богатих світлиць Зося з товариством вступила в богатий панський сад, серед роскішної природи. Ясь вів її під руку. Попереду йшов Яким з Теодозею й дочкою. Ганя розпрощалась з гістьми й зосталася дома. Широкими доріжками, меж свіжою зеленню, по-під високими скелями, через гроти й місточки йшла Зося, схиляючись на Ясеву руку. Зося розказувала йому про своє життя веселе в Києві, про невдачі свого мужа на урядовій службі й в управителях, розказувала про свої втрати, про своє невеселе життя в Тхорівці, конечне багато дечого прикидаючи, примальовуючи по польському звичаю. Її лице то блищало радощами, то засмучувалось, і вії опадали на щоки, й хиюпилась її чудова голова до долу, й спадали її русі пуклі на біле чоло. А вона стояла з Ясем над самою водою, на камяних тесаних східцях, вже обставляних тепличними квітками. В прозорій воді вона прямо роздивлялась на чорні кучері Ясеві, на гарне лице його, молоде, ніжне й панське. Ясь пригадував їй Якима в порі його першої молодости. Тільки його лице тхнуло щастям і вдачею, красувалось гордостю й самонадією . . .

Трапилось переходити через вузенький місточок, що був перекинутий з чималої скелі на другу й висів над кипучою й шипучою водою. Дами боялись іти, а більш того, що вдавали; хапались за поруча й не сміли ступити на дошки. Теодозя аж пищала, одхилялась од мосту й закривала очи рукою. Яким без сорома реготався їм у вічи й не рушав з місця, щоб не перевести дам через хисткий місточок.

Тоді Ясь брав кожну даму по-під руки й тихо переводив їх через місток. І Теодозія й Зося дуже липли до його, переступаючи тихесінько через місток і з великою уштивостю дякували його за послугу.

Вийшли вони з саду до приїзда; ні коней ні повозки не було. Зося погомоніла на кучера. Ясь послав одного з помічників садівника по свій екипаж, повів гостей в оранжерею, забавляв їх тим часом, поки приїхав екипаж. Лемішковські розмістились в просторному управительському екипажі й коні, як змії, понесли їх по дорозі в Тхорівку.

— Який чудовий день провели ми сьогодня! — промовила Зося.

— Сей день нагадав мині Варшаву, з її роскішю, з гульбищами, панами.

— Чи в Варшаві ви їли такі дорогі сніданя, пили такі дорогі вина, як сьогодня? — спитав Яким . . .

Зося торкнула його ногою. Він замовк. Теодозя надула губи.

А тим часом Ясь, випровадивши гостей, вернувся до дому й сів за обід з Ганею.

— А як тобі показались тепер Лемішковські? — спитав Ясь.

— Так як і попереду. Лемішковська корчить з себе велику паню, бувалу, вчену, просвічену . . . Не знає в що цінувати себе.

— А хиба-ж і не важна пані? Як вона вміє держати себе, з повагою! Всім дає чути й розуміти своє панство. Навіть наш лакей ступав коло неї навшпинячки. А як вона по хатах пройшлась, а як вона держить ту голову гордо та пишно, щоб і ко-

кетства, грації не втеряти, й дати всім знати, що вона пані з дідів з прадідів . . . Вона тобі зуміє заткнути за пояс ту графиню, що я бачив у князя! Приїхала з якоїсь Тхорівки, а держить себе мов та цариця. Єй Богу їй була-б до лиця корона!... Щось вона мині натякала про свій рід, що вийшов з під Варшави, про своє життя богате в Київі.

— Хто там її знає з її родом. А що вона приїхала з Тхорівки, то ми добре знаємо, хоч на їй й багатий убір . . .

— А пуклі! а сукня! а ті букети з білих стрічок і срібних шнурків, що блищали як звізди коло плечей, на грудях . . .

— І позамічав! дивись! Не дурно вона так закидала голову та трясла тими кучерями!

— А вже сам Лемішковський, то правдива лемішка, — промовив Ясь сміючись? — Сидить та очима лупає! Я думав от-от засне!

— Чим же він не чоловік. Хоба тим, що не дає Зосі прибріхувати на всю губу. Його здається зовсім забила й загнала твоя Зося . . .

— Яка-ж вона моя? — спитав Ясь, осміхаючись.

— Бо ти її хвалиш!

— Бо й є за ві-що! Вона здається з великих панів. Не дурно вона природна Полька! Вміти так себе держати, говорити так розумні речі . . .

— І розпитати гроші в Київі на сукні, на бали . . . Правдива Полька!

Ясь наступив трохи брови . . . А ти вже й знаєш? — спитав він осміхаючись . . .

А тим часом Лемішковські, вернувшась до госполи й зоставшись у-двох у хаті, мали свою розмову.

— Бачиш, як люде живуть! — докоряла Зося чоловікові. — Які в їх світлиці, яка мебіль, які килими! А хазяїн! Так і видко зразу, що чоловік панського роду, доброї науки!

— Великого роду? — одказав Яким. — Такого самого, як і я. Хиба-ж не знаємо, як він був обшарпаним писарцем, чи економом в Нестерницях? Се тобі знає кожний мужик . . . Трапилось щасти, та й годі.

— Та що з того, що він був там писарем, чи чим? . . . Коли він уміє так привітно обійтись із людьми, вміє ходити коло дам, вміє сказати й приказати! Серед тієї роскоші він здається ніби на своєму природньому місці, ніби він там родився й зріс . . .

— Ото штука велика! І ти родилась і зросла не в великих роскошах! І твоя Теодозя мабуть була в Варшаві жидівською наймичкою. А дай вам грошей кілька тисяч! А пусти вас в ті роскішні світлиці! То ви там заграєте таким баским конем! . . .

— Якиме! — крикнула Зося, схопившись із канапи: — й коли я тебе обтешу? Що то за слова, що то за речі? Ніякими пахощами не видушу з тебе того духу твого батька Лемішки! А Теодозя, жидівська наймичка! . . . Фе! Слухай ти! Щоб ні я, ні діти не чули од тебе таких мужичих слів . . . Коли запровадив нас своїм лінивством у сю Тхорівку, то вже смирявся-б, мовчав . . .

Яким замовк, і з уст ні пари! Зося, сердита й червона, грюкнула дверима й вийшла з хати. Вона пішла до Теодозиної кімнатки й там наговорилася в смак про своїх нових знакомих.

— І що за чудо, що за людина, пан Серединський! Ах Мати Божа! — кричала Теодозя, склавши руки й дивлячись на стелю.

— Гарний, веселий мущина, рослий, з панськими манерами, з чистою, щиро-польською мовою. Хоч у Варшаву, то годиться!

— А Серединська щось не дуже . . . — додала Зося. — Така тиха, спокійна. З нею не дуже можна розбалакуватись. Та все розказує про те господарство, про худобу. Чи ти завважала, моя кохана Теодозю, що в неї руки були в сажі? Знать сама робить в пекарні чорну роботу.

— А убрана так простенько, дуже вже по буденному. Я все роздивлялась, чи не знайду де на одежи тіста, — говорила далі Теодозя. Мині здається, що вона сама паляниці виробляла . . .

— І мавши стільки прислуги, — підхопила Зося, — щоб я занималась отим кухарським паскудством! Єй Богу чудно діється на світі! Дає Бог щастя тому, хто не вміє ним навіть користуватись. Серед такої роскішної обстави вбіратись так просто, ходити в пекарню.

— Вона й гарна, навіть дуже гарна, — казала Теодозя, — тільки її краса не панська. Так не йде її постать до тих великих дзеркал, до тих високих вікон. А може тим, що вона не убрана як слід . . .

— Де там гарна! — відказала Зося, що то за краса лиця, що похоже на лице сільських українських дівчат? Ті очиська чорні, ті бровища аж сині . . . ті румянці . . . Нема в їй нічого такого небесного, тих очей романтичних, тих золотих кіс . . .

Зося мала на думці свою красу, котру вважала

за саму висчу, красу щиру, над котрою не було в світі нічого красчого.

— Коли-ж то нам прийдеться знов бути в Серединських? — промовила вона, з легка зітхнувши, й вийшла з Теодозею в сад погуляти.

Через широку долину, помеж горами видко було Камяне, видко було навіть частину княжого саду а над сизим туманом того далекого темного саду висіли вершки одної оранжереї, котра стояла на горбику.

Обидві дами, вступивши в сад, мимоволі зразу обернули очи в той бік, де стояло Камяне, де мрів, як синий туман, княжий сад, звідкіль виглядали легенькі готицькі вершечки оранжереї.

— Он то місце! — промовила Теодозя, легенько кивнувши носом на сизу далекість.

— Он то місце! — подумала Зося мовчки, де люде живуть як у Бога за дверима, як у раю; он те місце, де тепер може по саду похожає Ясь.

І став перед нею Ясь живий, над прозорою водою, на камяних східцях меж кущами широколистих вазонів. А вона (здавалось її) держалась за його руку, крадькома поглядала на дивний профиль, на повні, молоді губи, на чорний блискучий вус: а вона ніби знов бачила в воді його в саме лице горде, панське, пишне, вона ніби чула тхніння його здорового лиця, чула теплоту його руки.

— І коли то нам прийдеться побачитись! — думала далі Зося.

Довго гуляла вона з Теодозею по своєму великому саду. Їй так не хотілось вертатись до хати, де бідніість, негарна обстава, покривляні, темні вік-

на, немальований поміст ще гірше разили її серце після роскоші в квартирі Серединських. Зося на силу переждала обід у своїй хаті й знов пішла з Теодозею до саду й знов не зводила очей з того сизого далекого туману, пронизаного червоним промінням вечірнього сонця.

— Як там тепер гарно в саду! — думала Зося, — як там тепер тихо на тих алеях, над тією водою! . . . Як би мині тепер постояти на тому високому місточкові, надивитись, на ту шумну воду! постояти поруч з ним, оперщись на поруча, доторкуючись своїм плечем до його плеча . . .

І знов час було йти до хати, а Зосю тягло в ту милу сторону, де вона зачула нове щастя, де вона пережила такі милі години.

— Чи чуєш, Теодозю! як там музики грають?

Теодозя насторочила замість ушей довгий ніс і прислухалась.

— А справді, неначе грають! — одказала вона, — мабуть тепер у саду на горі гремлять оркестри.

І Зосі вчулася музика, вчувались якісь дивногарні мотиви то сумовиті, то дуже веселі. І здавалось їй у душі, що ті мотиви пливуть з того сизого далекого місця, де блищали проти заходу сонця вершечки оранжереї, пливуть од вершечків садового дерева, разом з тихим вітром.

— Мамо! — гукала до неї дочка до вікна. — Ходіть до хати, бо вже вечеря готова . . .

Зося ввійшла в хату, де ворушилися в темноті діти, наймички, Яким. І знову огорнула її зо всіх боків буденна жизнь економії в Тхорівці.

Минув тиждень, наступав і другий. Одного ран-

ку серед тижня затупотів кінь на подвірі економському. То прибіг верховий козак. Зося бачила його в вікно й душа її чогось затремтіла. Коли се наймичка внесла лист. Дріжачою рукою Зося розірвала коверт. То були запросини від пана Середінського на бал. Зося поцілувала лист і прожогом кинулась до дверей, щоб оповістити таку новину Теодозі.

— Теодозю! — гукала Зося, вскочивши в сіни, — Теодозю! В сінях саме наймичка годувала птицю. Перелякані кури кинулись в одчиняні до світлиці двері. Теодозя зачувши з другої кімнати голос Зосі, полетіла до світлиці.

— Теодозю! моя мила, моя кохана! — кричала Зося, кидаючись на шию до Теодозі. — Дивись, що привіз козак!

Теодозя прочитала білет і собі кинулась до Зосі обніматись і цілуватись. А кури, не вважаючи на таку ніжну сцену, киркали, кудкудакали й літали по хаті навкруги двох дам.

Яким, почувши в світлиці крик, галас, заглянув в двері, дуже здивувався, побачивши, таку чудну картину і, як хазяїн, почав ловити й кишкати на курей, не вважаючи на Зосю, котра обнімалась із Теодозею.

— Якиме! на, читай! — крикнула до його Зося, подаючи йому билет.

Яким прочитав тихо, вернув їй билет і вийшов з хати, промовивши: і з чого тут цілуватись та плакати!

А Зося з Теодозею знов обнімались, читали билет і знов цілувались із слізми в очах.

Натішившись доволі вони почали радитись, як

їм нарядитись на баль і скінчили на тім, що Теодозя з Якимом повинна їхати до повітового міста, купувати матерії, блонд, квіток і всякі всячини.

Зося не хотіла їхати, щоб не запалити свого білого лиця.

— Якимцю! послухай мене, котку! — підлещувалась Зося; — поїдь ти з Теодозею в місто й покупи, що потрібно до балу.

— Одчепись ти собі з балом! Мині треба їхати в поле до робітників. Ти знаєш — тепер час горячий. Нічого байдики бити!

— Послухай же мене, будь ласкав! поїдь! Теодозі самій ніяково їхати. Вона дама . . .

— Хто-ж винен, що вона дама? Велика приятність возитись із такою дамою! — промовив Яким, простягаючись на канапі.

— Поїдь же, не доводь мене до сліз! — промовила Зося вже плаксивим голосом. — Господе милостивий! Раз прийшлось по людський провести вечір, а йому байдуже, хоч би я й пропала. Їдь же, та ще й зараз! Ти знаєш, що до балу зосталося кілька днів!

— Та поїду, тільки одчепись!

По ранньому обіді Яким з Теодозею сів на повозки й покотив у місто.

На другому кінці села жив священик, отець Микита, вдовець і бездітний. Яким, крадькома од жінки, частенько навідувався до батюшки, довго балакав з ним, випивав по чарці, а потім вернувшись пізненько до дому, одговорювався тим, що був нібн на панськім току коло робітників.

Проїзджаючи коло батющиного двору, Яким по-

бачив отця Микиту на ґанку й крикнув погоничеви: »Стій!« Погонич спинив коні. Яким скочив з воза й побіг до отця Микити.

— Зайдіть же, хоч плюньте через поріг, та випємо по чарці, — просив отець Микита Якима.

Яким попрохав Теодозю підождати й пішов у хату.

— Отсе, спаси Біг вам, що ви трапились. Тепер час робочий; гості не приїзджають і самому ніяково їхати в гості. Ні з ким і чарки горілки випити.

Отець Микита поставив на стіл графин горілки, паляницю й масло. Випили по чарці; розбалакались, випили й по другій й по третій. А Теодозя сиділа на возі й ждала.

— Ой, пора їхати! — просився Яким, не рушаючи з місця. — Мій губар-ніс мабуть вже лютує на возі.

— Нехай там трохи пошкребе носом по полудрабкі, а ми випємо по чарці. Спаси-Біг вам, що трапились. Є з ким і до кого випити.

Теодозя ждала і почала й репетувати. Її до того ще добре припікало сонце. Вона послала по Якима погонича.

— А ходи сюди, парубче! — випий лишень за здоровя отісї барині, що тебе на возі клювала носом у потилицю.

Парубок випив і терся коло порога, ждав ще чарки. Отець Микита налив йому ще чарку. Парубок зостався й знов мявся коло порога. Теодозя лопалась од гніву, а послати було нікого. Кругом не було живої душі. Самій піти було страшно, бо коло самого порога лежав страшенний собака. А

тут коні не стояли. Мухи допікали їм на гарячому сонці й вони рушили з місця й потягли до повітки у холодок. Невміючи правити віжками, Теодозя трохи не плакала й проклинала Якима й парубка. А тут на біду, ще їхали по дорозі якісь паничі й зобачивши її ніс, почали сміятись мало не в вічи Теодозі.

— Цуприкуйте віжки в право, пані! — гукав проїзжий сміливий погонич з свого воза до Теодозі. — Теодозя почала плакати.

А через годину вийшов погонич до Теодозі.

— Чом ти не покликав пана, та ще й сам зостався там, шельмо, ти, лайдак!

— Кличте вже його ви! — одказав погонич, колибаючись трохи на ногах. Там почався такий баль! Горілка така смачна! а баба вже вареники ліпить! Плоха надія на пана; їдьмо самі!

Теодозя догадалась, що справді плоха надія на пана й поїхала сама до міста.

Зося не ждала того вечора їх до дому й вже збіралась лягати спати. Коли се одчинились двері, й в хату ввійшов Яким, веселий, сміливий. Його очи блищали, аж искрами сипали, на його блідому лиці горіли румянці. Волосся на голові настовбурчилось бурею. Поява його в такий час і в такому дивному стані несказано здивувала Зосю. Вона стояла й не знала, що казати.

— Чи не ви вже вернулись із міста? — ледви промовила Зося.

— З якого там, у Іродового сина, міста? з валу! — заговорив Яким по український, як парубіка.

Зося знов вирячила очі на його дикі, блискучі очи.

— А ти думала, що тобі тільки можна гуляти на балах, а мині й ні? І я був на балу, був! Ну, що-ж ти мині за се скажеш? А яких чудових варе-ників наварила баба Параска? Куди тобі! Куди тобі до неї, хоч ти й Полька.

Зосі здалося, що він загулявся у якої молодиці на селі й трохи не вмліла.

— Куди тобі до баби Параски! — знов загово-рив Яким, ледви соваючи язиком. Отець Микита, от у мене чоловік! А ти що? Тобі тільки бали, тан-ці! Куди тобі до баби Параски!

Яким почав реготатись не своїм голосом. Зося бігала по хаті й ламала руки.

— Бога ради, мовчи! Діти сплять, почують, слуги побачать!

— Нехай чують, нехай бачать, що я був на балу, що й я гуляв! А то все ти гуляєш, все ти, а мині й не можна! О! біс бо твоєму батькові! потрівай же! поміряємось, хто з нас дужчий.

Очи в Якима заблищали, як у вовка. Зося зга-дала старого покійного Лемішку й затрусилася усім тілом і душею.

— Гуляв, і тебе не боюсь! Прогуляв усі бать-ківські тисячі, усі батьківські сади й левади, й мли-ни, проміняв їх на Паращині вареники. А ти свята та божа! все дома сидиш, все Богу молишся!

— Яким! мій коханий, мій милий! іди спати, не муч мене!

— Зосю! моя ти богине! моє ти щастя! . . .

Яким не скінчив мови, став перед нею навко-

лішки й почав страшно реготатись, дивлятись їй у вічи й держачи її за руку. Його червоне, свіже лице світилося таким молодим виразом, його очи, повні сліз, заблищали як у дитини, як у хлопчика й нагадали їй Якима молодого, давнього, румяного, веселого. Зося заплакала, своїми слабими руками ледви довела його до постелі й випросила лягти.

— Зосю! моя ти богине! Дарую тобі всі сади, всі тисячі, всі свої чини! Бо й я гуляв, бо й я був на балу. А Теодозя носата, як чапля, невірна, погана! . . . — говорив Яким, засипляючи.

Зося так розтрівожилась, що заснула тільки перед світом.

З її думки не сходив отець Микита, Яким . . . і в легкому тревожному сні все вештались перед нею то покійний Лемішка, то Яким, то баба Параска в образі Леміщихи, то здоровенний і страшенний дзвін з залізним серцем . . . То знов ставало їй тихо й ясно на душі, й вона ніби літала над зеленим пахучим садом, над золотоверхою княжою палатою, в тихому рожевому світі; і вчувались їй знов ті мелодії, що вона чула з Теодозею; то знов їй снилось, що вона йшла широкою алеєю, вступала в камяну печерю, де світився якийсь чарівничий синий світ. Печеря ніби глибшала, темніла, чорніла й назустріч до неї вилітав Яким, чудний, страшний, з закудланою головою, з дикими блискучими очима, хапав її обома руками по-під руки й волік у якусь дивну глубиню, під землю. Вона чула, що падала вниз, як на повітрі, й крикнувши з переляку, знов засипала й знов верзлося їй те саме, тільки инче трохи . . .

Зося прокинулась пізно. Якима не було дома;

він пішов на поле до робітників. О півдні приїхала з міста Теодозя й навезла всякої всячини, що було потрібно до балу. Невесела, з блідим лицем стріла її Зося; отже, як побачила матерії, стрічки, квітки, як розговорилась з Теодозею про бальові наряди, як їх робити, то зараз минув смуток, ніби його й не було. Не тратячи дурно часу, вони зараз прийнялись до роботи, шили, пороли, приміряли перед дзеркалом і знов шили, звязували квітки в пучечки. Од старого бальового білого убору, ще справляного за Леміщині грошики, Зося поодпорювала дорогі білі й чорні широкі кружева й обшила ними свою нову білу сукню. Знайшлися в скрині давні дорогі троянди й пішли в нові букети. Вся та робота, той гармидер несказано тішив обох дам, котрі цілими днями пульнували над роботою й тільки в вечорі вибігали в сад, на горбок, глянути на місце, куди вони збіралися полинути на днях.

А тут, як кажуть, сорока на хвості принесла чутку, що на балу буде сам князь, що Серединський думає просити його на вечір. Така чутка була для їх все одно, що остроги для дуже гарячого коня. Ще гірше закипіла робота! Ще швидче завештались голки в їх руках. Разом з чудовим лицем Ясевим, разом з блискучою обставою багатого балу, Зося й Теодозя вже заздалегідь чули душею якусь ману, якийсь аристократичний букет, якісь пахощі висчого світу, що буде розлитий на тому балі. Вже обидві вони марили думкою непремінно заполонити серце великого пана, верховодити ним, пустити про себе по околиці таку чутку.

— Теодозю моя кохана! — промовила Зося. —

Там на балу будуть усе наші польські патріоти. По правді, нам би слід одягтись у жалобу.

— Я так і думаю одягтись, — одказала Теодозя. — Біле з чорним, та й годі.

— Але-ж там буде багато й не Поляків, Німців, Руських. Я думаю пришпилити й троянди . . . а чорним широким кружевом обведу поділ сукні . . .

Зосі хотілось догодити »і нашим і вашим«, — як то кажуть. Так вона й зробила.

Настала гаряче ждання неділя. Зося й Теодозя застановились на тім, щоб їхати до Камяного зарані, убратись по бальному в жидівській станції, й перед балом ще погуляти в саду, бо по неділям грали в саду музики й збірались сусідні пани на гуляння. Зося міркувала, що приїзжі на бал будуть гуляти попереду в саду. Дочки на бал не брали, бо не вистарчило грошей на убір. Бідна дівчинка заливалась слізми, випроважаючи батьків на бал.

Як міркували, так і зробили. Зося не помилилась. В саду над вечори гриміли музики, по доріжкам вештались пани парами й купами, де-які вже повбирані по бальовому. Бистрим оком Зося окидала убір дам і тихо плила по-під руки з Теодозею по доріжках. Теодозя заслонила лице воалем, а щоб її ніс не дуже кидався людям у вічи, вона так прибрала покривало, що широка, густо заткана квітка прийшлася як-раз проти самого носа й справді закрила його трохи. Яким йшов по-зад дам і ніс у руці деякі дрібні речі.

Вже вони минули місток, висячий над тихою водою; вже вони перейшли місток, висячий високо на скелях над водопадом, шумким і ревучим. Дами

тепер не кричали, не боялись, як попереду, а прямісінько й твердими ногами перейшли його. Тут разом з шумом води з гори облило їх дзвеніння роскішного оркестра, що грав на близькій горі під накриттям пошитим з білих і червоних стяжків, над котрим плавала на повітрі червоно-біла корогва. На горі, меж зеленим деревом, миготіли, вештались, як метелики на сонци, білі, червоні й инчих кольорів сукні, зонтики. Туди пішли вони, ступаючи по камяних східцях, то по широкій доріжці, минаючи купи вазонів і гульбища, чудово пороблянi меж зеленим деревом.

На самій горі, серед широкого пляцу, зеленого, як зелене сукно, з купами чудових квіток, грали музики, а кругом того пляцу обгорнулась як гадюка, широка доріжка. Над нею посхилялись зелені віти дерева, а кругом по доріжці стояли залізні, плетені канапки. Тут крутилося все провінціяльне товариство по тії доріжці, як душі в Дантовім раю, лилося без перерви слід за слідом, ряди за рядами, а деякі обсіли кругом на канапках і одпочивали в прохолоді, прикриті зеленим гиллям. Зося з Теодозею пишно поплили, як два лебеді, за тим гуртом дам і кавалерії, що тихо ходили по доріжці, злилися з гуртом у тім колі, що приймало в себе свіжі сили, випускало з тебе виступаючих притомляних людей й знов відновлялось приїзжими, й знов крутилось рівно й мірно, як рівно крутиться здорове млинове колесо. Очи притомлювались, дивлячись на його, на лиця, всякі, гарні й негарні, на чудові дамські убори, багаті й бідні. Бал у Серединських багато прибільшив гуляючого товариства.

Вже сонце сідало за містечком, над лісом; вже по далекій долині над водою посіла легісінька пара, а музики не переставали грати, а гуляючі не переставали ходити.

— Князь гуляє, князь гуляє! — тихо пронісся меж рядами гомін, як шелест листу при тихісінькому вітрі.

Всі шукали очима князя, всі питали про його. Князь був убраний дуже просто, в чорному, й нічим не одрізнявся од инших гуляючих по саду панів. Тільки й кидалась у вічи його повна, кремезна постать, його здорове лице й біле волосся на голові по половині з чорним.

Зося бачила, що всі задивлялись на неї, всі слідили за очима, за її лицем. Тільки князь навіть не поглянув на неї. Перевага її краси, чисте й свіже повітря, веселий гуляючий гурт, чудові мотиви музичні — все те надало її лицю спокійність, робило її білизну, її румянці ще красчими, прибільшало гордість її очей, рівняло й так дуже рівний стан. Зося, проходячи коло князя, обернула прямо до його очи. Князь подививсь на неї, не зводив з неї очей і, прикривши око склом, довго й довго водив оком слідком за її лицем. Зося чула, що ніби в неї на плечах ростуть крила, підіймають її од землі, ставлять її висче всіх людей, що товпились кругом неї. Зося чула, як до серця припливала й радість й гордість; і все те мирилось у неї із новим чуттям до Серединського, не перéчило йому . . .

Вертаючись до квартири Серединських, вона на хвилиночку завернула на те місце над водою, на камяних східцях, де вона стояла з Ясем, глянула

на воду, на широколисті вазони, почула ніби його дух, тхніння його краси, й тихісінько зітхнула. Вона більше вже не похибалась, вже запевнила себе, що в її серці народилась нова вже любовь, вперве по виїзді з Київа.

Широкою алеєю йшли Лемішковські до Серединських квартири. Вікна в гостинній і в салоні були всі поодчиняні навстяж. Там уже вештались гості, там уже блищали позасвічувані канделябри. Зося обернулась і ще раз глянула на роскішний сад, на червоний захід, ще раз зирнула на багату картину вечора. Все те її вже не зачіпало. Всю її душу тягло до того місця, де блищали канделябри, люстра. Випередивши Лемішковських, ті самі музики, що грали в саду, веселою юрбою побігли до Серединських, волочачи за собою елегантні підставки під ноти, й жартуючи помеж себе.

Лемішковські застали вже чимало гостей, мущин і дам, котрі вже пили чай. По сільському звичаю всі гості їхали, щоб погуляти в саду, і з саду, невважаючи на ранню пору, прямо йшли на бал. Хазяйка, знаючи, що гості добре вигулялись і виголодались, вже приймала їх чаєм і закусками. Коли се в гостинній чогось зашамутались і заворушились гості. Всі кинулись до вікон і дивились на подвірря. На дворі ще не смеркалось і було дуже добре видко, хоч в покоях вже горіли свічки.

Ганні батьки частенько навідувались до своєї дочки й мали звичай, зараз по Великодних святках приїзджати до дітей в гості, користуючись дуже доброю, теплою погодою. Ясь запрошуючи до себе на бал гостей, сусідних поміщиків, управителів, і

все Поляків, та ще й добрих патріотів, боявся, як огню, приїзду своїх батьків на такий час. — А що скажуть гості, пани, Поляки, як утириться що його тесть, православний піп, та ще з попадею й дочками!

Ясь забував про теє, а думка наче нарочно ставала перед його очима: — А що скажуть про його пани, як побачать, з ким він поріднився, який його тесть?

Вже збірались гості в салоні, повбирані, попричісувані, та все Поляки, та все пани, хоч і не високого коліна, а та думка докучала йому, і од одної мисли вся кров вступала йому в лице, в вічи.

І як на то-те-ж, треба було отцю Федорові забрати дочок і жінку й, по чудовій погоді, притарабанитись до зятя!

В гостинній почався шум. Всі заворушились, всі поглядали на вікна, бо бачили, як свіжі гості підїзджали до ґанку. Тільки-ж чогось шум в гостинній став більший, ніж звичайний, бо всі бачили, що вїздкає у двір якась бідненька, не панська повозка. То їхав о. Федір.

До Камяного було далеко. Худі коні отця Федора зовсім потомились і ледви трюхали, вїзджаючи в ворота. О. Федір сидів поруч з жінкою, а меж ними сиділа менша дочка. Проти їх, лицем назад, а спиною до погонича, сиділи дві старші дочки. Погонич, простий парубок у свиті, хвиськав батогом по сухих кінських ребрах. Двір був згористий, й до ґанку треба було підїзджати трошки під гору. Коні взяли та й стали саме серед двору!

Всі гості, що дивились у вікно, засміялись. Ясь

із другої кімнати почув той сміх. Душа його стрівожилась. Він глянув у вікно й побачив коні свого тестя о. Федора. Кров ударила йому в голову, в лице, пекла його щоки, засліпила очи. Його голова закрутилась; він на силу встояв на місци. Чого він боявся, те й сталося, як на злість.

— Боже мій! Боже мій! — застогнав Ясь, сплеснувши долонями.

Отець Федір побачивши, що в вікна виглядає багато людей, побачивши панські екипажі, що стояли по двору, постеріг, що в Серединських багато гостей й звелів погоничеви поганяти коні до бокового ґанку, щоб не входити в дім з парадного входу. Парубок погнав коні, хвиськаючи батогом, а коні, зрівнявшись з парадним ганком, знов стали перед самими вікнами, й похнюпили ґолови. З вікон було видко отця Федора в круглім капелюші, з кучерявими коротенькими кісми, його жінку, його дочок, позакутуваних хустками, в простенькій подорожній одежині. На їх спинах, на капелюши отця Федора лежало на палець пороху. Гості знов зареготались, хоч меж ними було чимало біднійших од отця Федора, приїхавших ще поганчими кіньми в мотузяних шлеях.

— Поганяй далі! — крикнули всі на погонича з воза, запримітивши, що їх оглядають з вікон . . .

А Ганя, побачивши з вікна, що їдуть її батьки, прожогом кинулась до їх на зустріч, вибігла на двір, убрана вже в білу сукню, вхопила з воза меншу сестру, цілувалась з матерю, з сестрами.

Гості, побачивши теє, замовкли. По гостинній полетіло шептання, що то приїхала рідня управи-

тельші. Декотрі пани й пані попадимались і почали шептатись.

— Піп буде на балу! з дочками, з попадею! А говорили, що будуть тільки Поляки, свої!

— То се така рідня у Серединського!

Такі слова перелітали од кутка до кутка. Як би ми знали про се, були-б і не їхали, — шептались деякі значнійші поміщики. — А що говорили, що на балу буде князь!

— Який се в вас зїзд? — питав отець Федір своеї дочки.

— Сьогодня в нас бал, — одказала Ганя. — Ви так приїхали, неначе знали. Добре зробили, сестри нагуляються.

Ясь, червоний, з злими очима, ледви привітався до рідні.

— Отсе попались ми! — промовив о. Федір, сміючись. — І мині прийшлось таки побувати на балу, нежданно й негадано.

Гості ходили по просторних салонах, понасуплювавшись. А тут, як на злість, од князя принесли листок, в котрому він просив у Серединських вибачення, на той час, як він не встигне до їх на бал, бо в його трапився гость.

Пани, а особливо панни й пані зовсім поспускали вуха. Бал тратив для їх трохи своеї примани. Зося походжала по салоні навіть сердита. А тим часом гості зїзджались, в покоях густійшало. Музики почали грати танці. Все пішло в кружок, всі закрутились, повеселіли й навіть забули й про попа, й про князя од впливу веселих мотивів, багатого світу канделябрів і швидких танців.

Багато було на балу паннів і дам, і гарних, і пишно убраних, багато було сусідних поміщиць, та од їх усіх одрізнялася Зося своєю красою, своєю рівною й повною постатю, й своїм убором показуючим її незвичайний смак. Багато було молодих панянок, таких, що не танцювали, а ніби літали, як метелики по салоні, та ні одна з їх не зрівнялась у танцях з Зосею. В мазурі вона пурхала як пташка, в кадрилі — плавала як лебідь по воді, виставивши вперед свої високі груди, свої одслоняні, білі як лебедина шия, плечі. То ніби задумувалась вона на тихих переходах в кадрилі й схиляла голову до долу, то знов під кінець, ніби скінчивши свою думу, вона знов закидала голову трохи на плечі, на пів одкривала свої губи, пишаючись, сміливо дивилась на Яся, котрий танцював з нею, і знов летіла й крутилася, як мала дівчинка, пустуючи, ще й ногою притупувала. Вона примічала, що всі мущини на неї дивляться, що всі дами косять очи до неї . . . Все то ще додавало їй духу. Вона знала й бачила, що вона царица балу по красі, по кокетству, по смаку в бальовому уборові.

В гостинну ввійшли й сестри Гані, чорнобриві, з румянцами, чорноокі й навіть добре убрані. З ними ввійшла й матушка. Мущини просили сестер до танців, увивались коло їх, як коло гарних паннів, а дами й не підступяли до їх. Цілий вечір вони просиділи осторонь од дам; ні одна з ними не заговорила, ні одна не хотіла знакомитись. Їх видимо всі Польки цурались.

Вже пізно було, як хтось із прохожої кімнати крикнув, що приїхав князь. Ясь побіг стрічати його.

Се була велика панська ласка до управителя, бо князь тільки раз заглянув до його, щоб подивитись, чи добре йому живеться, й посидів трошки в гостинній.

Музики притихли, гості притаілись. Всі очи, кільки їх було в хаті, прямували до дверей. В широко одчиняні двері ввійшов князь, ввесь у чорному, невеликого зросту, повний, свіжий на виду, з чималою лисиною на голові. Ввічливо склонившись до гостей, він підійшов до хазяйки й сів з нею поруч. Швидко знов музики почали грати, знов пішли гості в танець. Зося знов ніби почула, що вона не танцює, а літає, що якась сила носить її ніби на руках. Проходячи в кадрилі близько од князя, вона граціозно струшувала своїми золотими локонами, закидала голову, вертілась, підіймала очи на свого кавалера, миттю, як метіль, перекручувалась із ним, і знов плила од його, гордо виставивши в перед груди й запишавшись.

Князь сидів з Ганею. Її оригинальна українська краса, її чорні брови, блискучі очи, румяні щоки при білім уборі дуже разили виразностю рисів лиця, яснотою красок. Але придивившись до повних плечей Зосі, надивившись на її губи, котрі она вміла дуже гарно запишати, князь устав, і сів коло неї. Торжество Зосі було тепер у повні. Вона сиділа коло князя й її стілець здавався якимсь престолом високо поставляним над усіма гістьми. А перед її очима блищали кучері Яся, його ніжне й горде лице, а з четверо одчиняних вікон видко було далеке небо засіяне зорями; через вікна лився свіжий, розбуджуючий вітерець; по богатому, блискучому

салоні носились мелодії музичні. Кругом роєм вились паничі. Зося чула, що її душа повна щастя до самих країв, що вона переживає найлуччу годину свого життя, про яку вона так часто мáрила . . . І хотілось їй, щоб така година тяглася довго-довго, без кінця, щоб не переставала ніч та чудова, щоб не світав ніколи день, щоб не швидко сходило сонце.

Саме тоді Яким сидів у куточку, дивився на свою жінку й мимоволі його думка плелася в голові. Він згадав той вечір у свого начальника, де він перший раз зустрівся з Зосею, ще бувши молодим паничем. Тихенько по пальцях він перелічив роки, що минули з того часу, й налічив їх чимало, й сам собі дивував, що його жінка ні в чім не змінилася хиба тільки в тілі. Тільки стала вона огряднійша, повнійша на виду, тільки лице її налилося, як спіле яблуко. І тепер так само вона танцювала з запалом, як і тоді, й тепер так пащекувала, вертіла головою, пишалася, зажмурювала очи, верховодила над паничами, зачіпала Середінського, як колись зачіпала його . . .

Отець Федір не ввіходив до салону, де танцювали.

А тим часом природа робила своє діло на злість Зосі й иншим дамам: земля вже обернулась; у вікна полився тихий досвіт. За гаєм почервоніло небо. Поблідли канделябри перед румянним небом, що заглядало в вікна. Музики розійшлись, гості розїхались.

Другого дня вже в добрі обіди Середінські вставали й пили чай із своєю родиною. Розмова йшла все про вчорашний бал, про гостей. Дами говорили

про дам, споминали про їх убори, судили, хвалили, трохи обсміювали, як звичайно буває скрізь на світі. Всі перебірали дам. Хто хвалив і ставив висче всіх одну, хто якусь ничу. Ясь, далеко тепер добріщий до сватів і ласкавіщий, ніж був учора, промовив:

— Що не говоріть, а Тхорівська економша була лучче всіх, хоч вона й не велика пані.

— Чим же вона найкраща? — спитав о. Федір. — Може тим, що крутила головою, мов коняка в Спасівку, як її мухи кусають?

— Вона вміє, — сказати правду — й головою крутити. Але як вона вміє повести себе меж людьми! Звичайна до людей й разом горда; вона йшла до танців з усяким, але як з ким танцювала, то ничого ніби надаряла якимсь незвичайним щастям.

— Її дочці вже можна на балах танцювати, — обізвалась Ганя.

— І дочці час, та й матері ще можна гацати! — одказав о. Федір засміявшись. — Не дурно той бідний її чоловік так щулився в закутку! А вона перед самим його носом брик! брик! скіць! скіць! Бий її коцюба! кидає тими ногами, як дика коза, тільки патли тріпаються.

Всі засміялись, окрім Яся.

— Вона то патлами трясе! Але за те як вона вміла обійтись із князем, то треба дивуватись. Яке розуміння висчого тону, яке тонке кокетство. Чи не з великих вона панів? Кажуть, вона приїхала з Варшави. Чи замітили, як князь дуже вже близько прихилився до неї? Яку вона зробила важну міну, як вона випростала стан, як вона глянула на його! Зараз князь зрозумів, що говорить не з якоюсь еко-

номшею . . . А потім, як вона знов кинула на його солодкими очима, засміялась до його, з'уміла його розважити веселою розмовою й займаючою, її не пустою. Скільки їх було там, навіть з хороших панських фамилій, та жадна не з'уміла підступити до князя, ні на одну з їх князь не звернув своєї уваги.

— О, що вона вміє закручувати голови паничам, то істинна правда, — одказав о. Федір. — Як би ще другий бал, то вона-б і мині заморочила голову. За те-ж можна сміливо сказати, що її носата гувернантка нікому не заморочить голови. Ходила вона по гостинній, як-раз так, як чапля по болоті. А що вже танцювала, то ей-же Богу наче от-от через тин збірається плигати. Чи не була вона в актьорках в театрі? Чи не ходила вона на варшавських вулицях за катеринкою?

Всі засміялись, окрім одного Яся.

Ще днів зо два гостювала Ганина рідня в Серединських. Ганя показувала матери своє хазяйство, радилась із нею, водила її по всіх усюдах. На подвіррі, меж деякими будинками була хата молошна, де стояло молоко, де били масло, гнітили сир. Там збірали молодиці молошне й для княжого двору під наглядом управительші; там збірала Ганя молошне й з своїх власних корів. І тепер вона повела туди свою матір і сестер. Там саме переполіскували свіже масло, чисте, жовте, як жовток. І сестри, й сама Ганя не втерпіла, щоб не взятись до роботи. Саме тоді Ясь водив свого тестя по хазяйству, хвалився своїми кіньми. Вони ненароком заглянули й в молошну хату, з відкіль лилась пісня й весела розмова.

Ясь глянув, що Ганя з сестрами, поруч з молодицями й дівчатами, позабиравши ложки, полоскали масло, й — надувся.

— Ганю! добре ти приймаєш своїх гостей! Засадила всіх до роботи, ще й сама засіла. Неначе нема кому робити діло! Ти повела б сестер у сад, в оранжереї; нехай би трохи нагулялись.

— Так, так! бо дома вони в мене не дуже гуляють! — обізвався о. Федір. — То бачте, затю, вони в мене получили таке вигодування, що коли-б й за князів повиходили, то все-б таки сами колотили сметану! Коли-б знаття, що ти, Ганю, будеш колись багатою управительшою, то я був би оддав тебе в київський »институтъ благорoдныхъ дѣвицъ«. Тоді може-б і ти трясла патлами, та вертілась так коло князя, як Лемішковська.

— Ганю! примічай ти, серце, за тією Зосею Лемішковською, — говорила до неї з-тиха мати, йдучи поруч із нею по двору. — Я вчера, сидячи, все слідила за нею, бачила, як вона ввивається коло Яся. Щось моє серце дуже не лежить до неї! Вона гарна, кокетка, як звичайно буває Полька, любить вихрити, морочити голови мущинам. Стережись її, не сходься з нею, не пускай її до своєї господи. Вона бідна, а ви багаті тепер; вона з остатнього стягається на багату й пишну одежину, а потягти в неї Біг-ма з чого. Цілий вечір вона, як би змогла, на голові ходила-б! Вона вміє вертіти язиком! Стережись ти її!

Поїхала рідня до дому. Материні слова глибоко лягли в серци Гані. Вона почала примічати, хоч і дуже вірила чоловікові.

По виїзді тестя в сімєю, Ясь ізнов став невеселий, щось думав, довго ходив по хаті, поки прийшов до стола, де Ганя наливала в стакани вечірний чай.

— Як несподівано, негадано приїхали наші! Наче знали, що в нас буде бал, — промовив Ясь, дивлячись на стакан чаю.

Ганя й попереду постерегла, що йому не дуже був милий несподіваний приїзд її рідні, але все таки не вгадала, який сором заливав йому кровю очи перед поміщиками Поляками за своїх сватів.

— Може ти думаєш, що я подавала до своїх звістку про бал? Ти-ж знаєш, що звістка не дійшла-б до їх так швидко. Приїхали, бо так їм здумалось, — промовила Ганя й стихла.

Ясь почув душею, що Ганя зрозуміла його думку.

— Ні, серце! Ти думаєш що я . . . що я противився-б тому, щоб вони прибули до нас, що я був нерадий гостям . . .

— Я не про те говорю. Хиба-ж вони отсе вперве приїзджають до нас у гості? — промовила Ганя, дивлячись прямо в вічи чоловікови. — Тільки я сама знаю, що їм зовсім не треба було-б приїзджати якраз того дня, що в нас був бал! В нас були все поміщики, все Поляки. Я сама бачила, як вони всі сторонились, одвертались од моєї рідні, в нашій же господі . . . Я сама бачила, як пани косо й сердито поглядали на батюшку тоді, як він заглядав через поріг до гостинної.

— Та так! Бачиш, воно трохи й натурально. Де вже ти хотіла, щоб пани, Поляки, та зійшлися

й потоваришили з Українцями та ще й з духовними! Меж ними вже ладу не буде, сказати правду.

— Та ті трохи бідніші панки, ті не цураються й не стороняться. Адже-ж і ти Поляк, а зійшовся-ж зо мною, з дочкою отця Федора, та й живемо, та й щасливі, хвалити Бога, може щасливійші, як хто другий! А може ти взяв мене, що був сам бідний! Може тепер, при теперішньому місці, й не посватав би мене! — промовила Ганя, сміючись і веселими очима поглядаючи на його.

— Бог-зна-що ти, Ганю, видумала! — одказав Ясь, спустивши очи до долу, й не сміючи прямо глянути її у вічи.

Швидка, хвильова думка перелетіла крізь його голову. Слова Ганині не впали в пустоту повітря, не згинули на віки без сліду, як гине багато людських слів, кинутих з думки, з язика на вітер. Вони зачепили в Ясевій душі вже готову струну, котру натягав поволи вже давно пан Хоцінський, котру настроїла Зося минувшими днями своїм кокетством, своїм тоном обходження з людьми. Та струна з тиха обізвалася у Ясевій душі, мимо його волі, обізвалася й злякала самого Яся. Так несподівано, так просто, легко й жартовливо вдарила Ганя по тій струні. Чи знала вона, чи сподівалась вона, що тим легким словом вона вирекла собі смертний вирок, сама одгадала своє нещастя, прямо навела Яся на ту думку, котра тільки наклювувалась у його серці, котру він сам силкувався задавити в шкаралющі. А вона одначе вже зародилась у його голові, вже набіралась крови й тіла.

— Нічого мині таїтись перед своїми, — промо-

вила Ганя, трохи перегодя. — Я перекажу їм, щоб вони другий раз не приїздждали, як буде в нас бал, та й годі!

— Та коли той й бал буде! — одказав Ясь нехотя, все не підіймаючи очей од скатерти. — Ні, Ганю, лучче не говори нічого батькам. На що їх досадувати панськими примхами? Ще й од нас одцураються! Бога ради, не говори їм нічого. А потраплять знов на бал, або на Поляків-гостей, — то нехай буде, що буде . . .

Ганя налила по другому стаканові чаю й сіла коло Яся. Розмова перервалася. Ясь знов задумався, колотячи срібною ложечкою чай. Ганині слова знов навернулись йому на думку: »А може ти взяв мене, що був сам бідний! Може тепер при теперішньому місці й не взяв би мене!« І здавалось йому, що Ганя йде по льоду, підлитому водою, посіченому теплим весняним сонцем; що вона сама, як нарочно, зійшла на пролизину, де через дірявий лід булькотіла каламутна вода. І здавалось йому, що її ноги ввігнули тонкий лід, шурхнули в пролизину, що вона ввіходить під лід, спускається в глибоку воду. Ясь подививсь на неї. При весняних блискучих промінях сонця її повне лице блищало красою, свіжостю, карі очи світились добром, спокоєм. Ясь почув, що жаль узяв його за серце, він почув, що любить Ганю, що та искра ще не згасла в його серці, хоч і починала вже згасати.

Вставши з-за стола, він обняв її, щиро поцілував, що аж сама Ганя здивувалася, й поїхав до робітників . . .

XI.

Одного вечора звелів Ясь запрягати коні.

— Куди думаєш, Ясю, їхати? — спитала його Ганя.

— А хиба-ж ти не поїдеш зо мною до Лемішковських? — спитав її Ясь.

Ганя на хвилинку задумалась. Її з первого разу не полюбилась ні Зося, ні Теодозя.

— Як до Лемішковських, то їдь сам. Я поїду иншим часом.

— Та й мині не хочеться, але треба. Лемішковська — дама з великими претенсіями, й таки розуміє звичаї висчого общества. Мені не хочеться, щоб вона назвала нас неуштивими. Нігде дітись, треба бувати в їх, коли вже зачепили їх! Та ще коли-б ти знала що? Треба їй одвести оте дзеркало.

— А то на ві-що? — спитала його Ганя. — Недомисл засвітився в її очах. — Може позичає на що? — говорила далі Ганя.

— Ах! де там тобі! треба подарувати! Я й сам не рад, та нігде дітись, коли слово з язика злізло. Бачиш, по балу почала мині Лемішковська розказувати, що не взяла своєї дочки на бал, бо ніби вона ще мала дитина . . .

— Добра дитина! час на зміну матері! — обізвалась Ганя.

— Ніби вона по своєму погляду на вигодування дітей мала за недобре так рано вивозити її на бали. Потім вона мині розказувала, як її дочка плакала, як вона обіцялася привезти їй з балу гостинця, цукерків . . . І надало-ж мині на той час глянути на

те дзеркало! Я махнув на дзеркало рукою й . . . обіцяв прислати її дочці дзеркало, щоб вона тільки не плакала. Так тобі слово зірвалось для комплимента, а тепер треба додержати свого слова, треба вже одвезти.

— Шкода дзеркала, — промовила Ганя та й замовкла. — Одвези вже, коли обіцяв . . .

Дзеркало було туалетне, столове, довго-кругле, з срібними рямами, на точених ніжках з червоного дерева. Ясь недавно привіз його з Одесси за-для себе. Такої-ж самої роботи, тільки більше, він купив і для Гані.

Дзеркало зняли з стола, завязали в скатертину й винесли за Ясем до екипажа.

Вже сонце заходило, як приїхав Ясь в Тхорівку. Якима не було дома. Ясь застав самих дам. І Зося, й Теодозя спахнули полумям на виду, як він вступив у бідну гостинну. Вечірнє сонце через вікно освітило його роскішне, з чорним вусом, лице, й швидко червоне проміння заблищало на срібних рямах, на блискучому склі дзеркала, котре Ясь поставив на столі проти вікна й обтирав пил своєю тонкою хусточкою.

— Я додержав свого слова, привіз дочці гостинця, привіз навіть цукерків, — промовив Ясь до дам і витяг з хустки завязаний в папері гостинець.

Швидко вийшла дочка убрана в найкоротшу сукню, щоб тільки видаватись маленькою. Вона дигнула ногою й присіла перед Ясем, зачервонівшись. Тоді Ясь подав їй цукерки, взяв її за руку, привів до дзеркала, просив заглянути туди, подивитися, чи не заплакані в неї очи! Бідній дівчині видимо було

дуже совісно, що з нею траються, як з малою, тичать їй у руки цукерки, як дитинці. Але як гість сів коло неї й почав розмовляти з нею, сміливо заглядаючи її в вічи, вона тоді зовсім иначе поставила себе до гостя, вертіла оченятами, крутила головкою, не згірше своєи матінки й гувернантки. Їй здавалось, що Ясь привіз гостинця таки справді за-для неї.

Подали світло в бідненьких підсвішниках, подали й непоганий чай та в поганій посуді. Мати вирядила дочку спати. Якима все не було; Зося й Теодозя балакали з гостем.

Зося сиділа поруч з Ясем на канапі. Вона була убрана по буденному, але в тому недбалому убрані видно було добре вимірковане кокетство. Чорна шовкова мантиль зовсім спустилася на її стан а одслонила її шию й повні плечі. Трохи широка сукня пересовувалась то на одно плече, то на друге, й плечі, круглі, як великі яблука, виринали зовсім з-під сукні по черзі неначе підіймались на терезах. При розмові Зося прихилилася трохи до Яся й плече її виринало на верх, блищало при чорній сукні, ніби виточене з мармору. Теодозя сиділа в фотелі по другому боці Яся. Як Польки, вони хвалили все й всіх, про кого тільки говорили, але не легенькоікалось тому, кого вони хвалили. Їх хвала жалила, як гостра кропива вже тим, що була без міри велика. Щоб зрозуміти їх мову, треба було приймати їх слова навиворіт.

— Яка мила рідня вашої жінки! — почала Теодозя. — Яка поштива її мати, спокійна, добра; вже й не молода, а така хороша, така хороша, що й сказати трудно! Її дочки здаються меншими сестрами,

— А сестри вашої жінки, — підхопила Зося, — що за гарні дівчатка, що за милі! Як ті пташки, все горнулись до матери.

— Я дуже рада, що познакомилась із ними! — підхопила Теодозя, — так наговорилась з ними за цілий вечір, як з рідними сестрами.

Ясь бачив, як Теодозя присіла була коло їх на хвилинку, але зараз одскочила, неначе її хто вколов шпилькою.

— Яка мила ваша жінка! — почала знов Зося.— В неї є щось дуже симпатичне, що чарує вас таки так од разу! Яка вона гарна, з тією оригінальною красою українською, з тими замітними рисами лиця, з тими чорними бровами. Я з-разу полюбила її, влюбилась в неї. Яка вона смирна! як вона любить помірність, навіть модою жертвує, уборами жертвує для того, щоб тільки обминути той ефект, хоч і невинуватий, але все таки ефект. Так просто, так доладу була убрана.

Ясь добре розумів, що йому кажуть, ніби його жінка має сільську, мужичу красу, не вміє убратись по моді, хоч і має за ві-що.

— А яка вона господарка! — підхопила Теодозя. — Яке в неї хазяйство! Чого в неї тільки нема? Хиба одного птичого молока. Яка про неї пішла скрізь репутація! репутація дуже маняча за для молодої женщини! Вона сама за всім доглядить, не посоромиться пійти й до пекарні, й на огород, і до молошні, й до льоху. Слуги в вас не лінуються, добре роблять при доброму догляді.

— Кому вже, кому, а мені треба завидувати їй, — обізвалася Зося, ніби судячи себе, але то була

тільки похвала собі. — З мене зовсім не хазяйка! Що піду до пекарні, зачую дух з комина, то зараз і вчадію! Пішла-б на город — собак страх як боюсь! А з тими наймичками треба все гарюкатись, сваритись, а я ніяк не вмію обійтись із ними. Я зовсім незугарна хазяйнувати.

— А як вона обходиться з прислугою! — знов говорила Теодозя. — Єй-Богу, любо дивитись! Так запросто, так по любови; зовсім, як Бог велів у євангелії. Ах, як я люблю, що прислуга смілива в хаті, не забита, не труситься, як прислуговує тобі!

— Кому не подобається та патріярхальність! та як трудно до неї вернутись в далекі віки! — перебила її Зося. — То треба великої душі для того, великої просвіти! Я з своїм людом ніяк, ніяк не поладжу! Чи се село таке, чи може в Камяному инчі люде; тут треба все принукувати палицею, нагаєм та й тим нічого не вдієш.

Ясь почервонів. Зося зрозуміла, що вже переступила міру в прихвальбі й облесливости, бо було видко, як на долоні, що вони мають Ганю за просту, що вона братається з людом, сама ходить до пекарні, на город, і собак не боїться.

— А як вона вміє гостей прийняти! — хвалила долі Зося, — як вона вміє не дати вам скучати ні на хвилиночку. До кожного присяде, кожному скаже миле, привітне слово. Ох! що то за людина, що то за щастя вам послав Бог! Жити з такою просвіченою женщиною й разом з тим — з такою хазяйкою, раз-по-раз мати в хаті таке розумне подружя, мати з ким розумним словом перекинутись, погоборити не тільки про дневний клопіт, та й про речі

висчі, властиві чоловікові з розумом і просвітою! Ох! як я дякую Богові, що він мині післав мою милу Теодозю з нашої милої Варшави. З нею я тільки душу обведу, поговорю, поживу розумом і серцем . . .

Зося схопилася з місця, кинулася на шию Теодозі й почала з нею цілуватись. Обоє плечі її дуже висунулись з-під чорної сукні. Потім Зося сіла, підперла голову, похнюпилась і ніби замерла. Всі мовчали, всі поважали ніби її смуток, хотіли дати її час переболіти душею.

А в Яся плила думка про Ганю, думка про те, як на неї дивиться сусіднє товариство, як дивиться Зося. Він поглядав на біло-мармурове плече Зосі, на профиль її лиця й почув, що вона панує тепер у його серці, що образ Гані все далі й далі одсовувався, туманів. Не дурно-ж Теодозя й Зося розсипали перед ним стільки хвальби. Вони закидали її тими квітками, як закидують яму мерця сирою землею.

— А як вона оригинально говорить по польський! — кинула ще одну квітку в Ганину яму Теодозя. — Як мило вона в неї виходить! як вона чудово домовляє слова! Ніхто не сказав-би, що вона Московка чи Українка. Єй-же Богу! чиста Полька! З вас, бачу, великий вчитель. Я не знала, що з вас такий великий педаґоґ . . .

Ганя ледви вміла кілька слів по польський, й крутила ту польську мову, як і московську, на свій український лад. Як дочка священика, вона чудово говорила по український. Сам Ясь, бувши ще економом в Нестеринцях, розмовляв із жінкою й з при-

слугою по українській. Тепер чогось йому стало соромъ, що Ганя не вміє говорити по польській.

Всі сиділи мовчки. Зося й досі сиділа похиливши голову. Коли се з другої кімнати ввійшов Яким так, як от виступають актори на сцену з-за декорацйй. На голові в його волосся було розкудлане, картуз зліз на бік. Його очи блищали дико, як у вовка. Він приспівував і пританцьовував, узявшись в боки:

»Я на місті була, я горілку пила! Диб, диб на село, кив, морг на його!« — приспівував Яким, смішно присідаючи, як стара баба, й прямуючи через світлицю. — Йому все здавалось, що він йде вулицею, бо на сидячих людей він і не дивився. Він почав розмовляти сам з собою, як звичайно буває з людьми в хмелю.

»А баба Параска приймає вечерю з стола; я до неї: »А потанцюй стара бабо!« А вона: »Я на місті була, я горілку пила: диб, диб на село, кив, морг на його, бо то любка його!«

І Яким знов, видимо, передражнював бабу Параску, як вона танцювала. Він чисто по бабячий тупцяв по хаті, й так смішно згорбився, й одкидав ногами, що треба було од сміху за боки братись. Запримітивши людей, він став серед хати, втирив очи в Яся, потім зняв картуз і промовив чогось по французький тоненьким голоском:

— »Bon jour madame!«

Разом з тим він одсунув далеко позад себе одну ногу, а другою трохи не став на коліно.

Дами полякались. Зося зблідла. Ясь тільки дивився на його.

»A! bon jour, mademoiselle Theodosie!« — пропищав він знов, очевидячки передражнюючи Зосю й кланяючись до стіни. — »Bon jour Sophie!« — пропищав він знов, перескочив напроти, й знов кланявся. Він так добре передражнював у голосі й в постаті свою жінку й Теодозю, копируючи їм привітання, як найлуччий автор.

»Bon jour, madame Парасковея!« — промовив він уже прямо до Теодозі. — Тут він заточився й трохми не наштрикнувся на її ніс. — Ану! диб, диб на село! пішла! марш!

Все се було сказане по український. Теодозя схопилась з місця, Ясь за нею.

— Що ти робиш! — крикнула на його грізно Зося. — Ох я нещасна! — заламала Зося руки й забігала по хаті. — Пішов спати, ти нещасний! — крикнула вона на його.

Яким скорчився в три погибелі, сховав кулаки на грудях і подибав до другої кімнати, прехимерно ступаючи нога за ногою, ніби перескакуючи через погородяні тинки. Доскакавши до ліжка, він упав ниць до подушки й притаївся.

Ясь почав прощатись. Зося випроважала його на ганок. Ніч була зовсім темна, аж чорна.

— Спаси мене! Спаси мене! я пропаду! — тихо промовила Зося, простягши до його руки.

— Спасу тебе моя дорога, моя нещаслива!

Ясь узяв її руки, притулив до свого лиця й тихо цілував, а потім притяг її всю до себе . . . Ніч була чорна. Ніхто того не бачив, тільки Теодозя почула те довгим носом, ахнула й одхилилась за двері . . .

Пізно вже Ясь вертався до дому й все думав про те, як судили його жінку. Що-ж то говорять про Ганю багаччі, висчі пани, поміщики-Поляки, коли сі бідненькі Ляхівки так її перехвалюють? Як же вони дивлятся й на мене, коли в мене така жінка?

Ганя не спала й дожидала його. Світло горіло в її кімнаті. Ясь приїхав, ледви поздоровкався з нею, сказав їй ні те ні се, згадав про якесь негайне діло, й пішов до свого кабінету спати. Ще таким він ніколи не вертавсь до дому. Все те й вразило й здивувало Ганю.

Другого дня в ранці Зося й Теодозя прилетіли до Серединських в гості, ніби подякувати їм за гостинець для дочки.

Ясь був дуже радий, дуже ласкаво приїняв їх, а Гані не було в хатах. Вона десь вешталась по хазяйству. Ясь послав за нею наймичку. Наймичка знайшла її коло робітниць в молошні.

— Пані! просив пан, щоб ви йшли до покоїв, бо приїхала та носата пані, що була в нас недавно, а з нею й та друга дуже гарна.

— Вже знов притарабанилась! — крикнула Ганя, не вдержалась.

З бідного дому, Ганя дуже любила багате хазяйство, чула себе тепер, як щука риба на глибокій воді. Любила вона похвалитись матері, сестрам своїми порядками. Тепер, в робочий день, її одривали од діла, тоді, як робота кипіла на городі, в молошні. . . Ганя не зараз пішла до хати. Вона подивилась на робітниць, котрі шпарували надвірні хати, потім заглянула на город, де політниці пололи,

садили, поливали. А з вікна на неї дивились гості, дививсь Ясь. Ганя стояла коло полотниць, а з вікон видко було, що вона з ними розмовляла. Потім надійшли якісь молодиці з села й знов почали з нею розмовляти. Ганя присіла на великій колоді, що лежала коло тину. Сонце, вже доволі палке, обливало її не прикриту голову, біле лице. Вона була без рукавичок і не затуляла лиця від сонця зонтиком. Одна смілива молодиця, примічаючи, що пані не горда, й мабуть втомившись стоячи, сіла трохи не поруч з нею на колоді, розмовляла, розмахувала руками. А в покої видко було всю ту сцену.

Тоді як молодиця сіла близько Гані, Зося переморгувалась із Теодозею. Теодозя моргнула носом так незамітно, як от моргає той журавель, котрим витягають відра з колодязя. Ясь не міг не примітити, що вони сміються й ввесь почервонів. Він так розлютився на Ганю, що тієї години задушив би її своїми руками. Він вийшов з хати й післав по Ганю вдруге. А Ганя все оглядала огородину й без охоти ледви плелася до хати.

— Як пані ся має? Як живете, моя найдорожча, наймилійша? — залепетали разом гості, кинулись до Гані й почали її так гаряче обіймати й цілувати, ніби вони були щирими приятельками, або близькими родичками.

Ганя так гаряче й до серця приймала їх поцілунки, як ті образи, що їх у церкві цілують сільські баби.

— Вибачайте, моя наймилійша пані, що ми потурбували вас, одірвали од господарства! — залепетала Зося. — Що за личко в вас, що за щасливий

цвіт лиця! Ходите по сонцю без зонтика, й ні кришечки не запалились!

— Вас мабуть чарівниці облили якимсь зіллям в час вашого народження, — підхопила Теодозя. — Як би я так ходила, то згоріла-б на вугілля.

Гані хотілось сказати, що їй і горіти на вугілля не треба; бо темне, густе ряботиння робило її лице й так уже темним.

Теодозя знов пригорнула її до себе й поцілувала. Гані так стало гидко те лукаве пестіння, що вона одсунулась трохи од неї до вікна.

Гості починали розмову то з того, то з другого боку, а Ганя мовчала. Гостям так було гарно сидіти в богатих світлицях, коло гарного чоловіка, що вони одважились підібратись під Ганю й почали розмову про хазяйство. Вони просили Ганю повести їх і показати своє господарство. Ганя була рада похвалитись тим, що вона дуже цінувала й повела їх на подвірря. Гості йшли, не прикривши голів і без рукавичок, очевидячки, щоб не компромітувати хазяйки.

Ясь ішов слідком за ними.

Огляділи огородину, огляділи парники, найшли перших зо-два зелених огірків. Ясь подав по огірку гостям. Потім Ганя повела їх у хату, де молодиці збивали в фасках масла, де стояло молоко, здорові кошики з яйцями всякої підвірної птиці. Гості ахали, дивувались, хвалили Ганю. Хто його зна, з якого словаря вони вибірали такі слова похвали! Ганя звеліла тут же при собі зібрати з молока свіжих верстків і збити масла до кофе. Молодиця збила масла повне блюдечко. Вернувшись у покої Зося

й Теодозя хвалили та хвалили те масло, попиваючи кофе, аж поки хвалячи, виїли все до останку. А після кофе вони присіли коло Гані по обидва боки, вдаючи з себе щирих приятельок, і знов цілували її, й так облизали її з обох боків, як кішка своє рідне кошеня. Вони увивались коло Гані, щоб під одежою дружби мати причину часто бувати в її домові й вести свої інтриги з її чоловіком.

Після сніданя Ясеві прийшла думка почванитись своїми кіньми. Знов вийшли всі на подвірря. Конюх вивів з стайні прехорошого коника, з тонкими як у птиці ніжками.

— От політати-б на такому коникові верхом! — промовила Зося.

— А ви їздите? — спитав її Ясь.

— Ще й як! То була наша любима забавка, як ми ще жили на батьківщині.

Конюх поклав на коня дамське сідло. Зося вхопила хлистик. Ясь підсадив її, й вона тихо побігла кругом подвірря, промовивши: »Нехай компанія ласкаво мині вибачить, що я не убрана в довгу сукню«.

Кінь красиво дріботів ристю, згинав шию як панна, Зося сиділа дуже добре на коні. Її русі кучері блищали як щире золото, при ясному сонці, а біле лице здавалось ще білійшим, а губи здавались ще чаровнійшими під ясним синим небом, під поглядом Ясевих очей.

Приїхавши назад, Зося легенько впала на Ясеву руку й скочила на землю.

Всі політниці, побачивши для них дивне діло, жінку на коні, покинули роботу, стали за тином і

повитріщали очі. Діти позбігались до воріт трохи не з всього кутка.

Потягнута прикладом Зосі, Теодозя скокнула й собі на коня. Їй здавалось, що її постать буде дуже принадна на гарному коникові. Коник хоч смирний, з-разу поніс її до двору. Суха, висока її фіґура зовсім здавалась буслом, котрий вгніздився на коні. Всі політниці зареготались за тином на все горло. Трохи зляканий кінь реготом з-за тину пішов вскач: Теодозя перелякалась, не вміла вдержати коня й гацала на сідлі, підскакувала всім тілом в гору, як жид, неначе товкла просо на сідлі. Постать її була така смішка, що конюх не втерпів і покотився од сміху, політниці аж ґвалт кричали, й самі пани, без сорома реготались.

Ясь зняв її з коня ледви живу.

— Давно я їздила верхи, вже забула, — говорила Теодозя ледви дишучи, — як у Варшаві, та й доси . . .

— Будемо гуляти верхами? — спитав Ясь у дам.

— О з великою приятностю! — обізвалась Зося. Теодозя тільки промовила її слова.

Гості поїхали до дому. Ясь мав з Ганею розмову перед обідом.

—

— Але й ти, Ганю, добра! Як же тобі можна так обходитись із людьми! Двічи посилав по тебе, а ти не йшла, а прийшла — насупилась; слова не хотіла з ними по людський промовити. Вони Польки, люде бувалі; знають світ і світові звичаї. Вони нас осудять, а ми тут люде нові.

— Як схотять, так і зроблять. А я їх не лю-

блю; вже за те не люблю, що дуже мене хвалять, та лижуть мене в щоки.

— А то-ж добре, що ти там на городі балакаєш із політницями, з усяким мотлохом? Ти-ж хиба не знала, що гостям з вікон все чисто видко! А вона ще сіла на колоді, посадила коло себе якусь Параску чи Мотрю, дозволяє їм балакати з собою, руками розмахувати. А вони все бачили з-відсіль, і сміялись із тебе.

— Єй-Богу не знаю, як же мині обходитись з людьми в хазяйстві! О, се того не можна, щоб не подивитись на робітниць, не загомоніти до їх.

— Та дивись на їх, розмовляй з ними про мене цілий день, тільки не цілуйся з ними, не братайся з найміттям! Лучче кричи на їх, як осавула, ганяй їх, тільки не балакай з ними, сидячи на колоді та та ще й при панах!

Ясь бігав по хаті та кричав. Його знать брало за печінки.

— Не завдавай ти мині сорому при чужих людях. Ми тут люде нові. Здається час тобі зрозуміти, що ти пані, а не якась попівна, чи там хто! що тут тобі не Нестеринці, а Камяне, що ми живемо не в хліві, а в багатому домові, й знаємось з поміщиками та ще й з Поляками. Пора тобі знати, що й ми пани, що я Поляк, і ти повинна бути Полькою серед Польок . . .

Ганя тільки дивилась на його простими, ясними безвинними очима й здвигнула плечем.

— А вона прийшла од політниць, — сміявся дуже Ясь, — сіла з панями й надулась. Заговорила по польський, так, що всі святі, мабуть, зарегота-

лись. Вчись, Ганю, по польський. Ми тепер серед Поляків. Не завдавай ти мині сорому. Будь же пані! Кинь ік нечистому те хазяйство, сядь і руки згорни! — кричав уже Ясь. — Сиди мині, як свята! Чуєш! Нехай мужики перед тобою бігають, як дзиґи, на колінах лазять перед тобою! Тоді тебе й пани мати-муть за людину, а не за Бог-зна-що! Їжь, пий, спи, молись Богу, коли хочеш, і сиди, як свята! читай роман, коли маєш охоту, а ні, згорни руки й на сонце не виходь! Отоді тебе люде мати-муть за паню! Мині треба такої жінки . . .

— Чи ми-ж такі багачі, щоб мині згорнути руки? . . . почала була Ганя, але Ясь не слухав її й вийшов з хати.

Ганя, як сиділа, так і впала каменем на канапі. Николи ще Ясь не кричав так, не сердився на неї; николи ще вона не бачила, щоб його очі так гордо блищали, щоб його лице ласкаве, тихе, дитяче, так розчервонілося, так тхнуло злом, гнівом, панською пихою. Вона вперве обома очима побачила, що то був уже не той Ясь, що колись гуляв з нею по Нестеринецьких ярах, що кохав її, цілував її чорні руки; не той ніжний, ласкавий Ясь! Вона бачила в йому тепер зовсім другого чоловіка. І лице його тепер стало инче: й ніс вирівнявся, виріс, і щоки надулись, і брови стали супитись, і очі стратили дитячу ласкавість, і засвітились звірячим вогнем. А голова його закидалась на плечі, ніс і очі дивились усе на стелю.

При обіді Ясь заспокоївсь, прохав вибачення в жінки. Тільки холодом несло од його слова. Він не доторкнувся до неї, не взяв її за руку, не глянув

їй у вічи привітно. Ганя почула, що він її не так любить, як було попереду, що вона йому недогодною стала . . . І здавило їй в грудях, коло серця. Вона ледви держала в горлі сльози за обідом, їла через силу, щоб не показати своєї печалі перед чоловіком.

Не довго барилась Зося. Через день вона знов приїхала з Теодозєю до Серединських. Найшовся на фабриці в Камяному якиїсь Німчик, і здавшись на прохання Ясеве, взявся вчити дам їздити верхом. Дами проїздjкали в довгих суконях, вчились на коні їздити, гуляти з Ясем по полях, по гаях а в вечері верталясь дô Серединських, пили чаї, а часом і вечеряли. Ганя, задавивши в собі печаль, мусіла приймати їх за гостей, мусіла бути веселою, розмовляти з ними. Вона готова-б любити їх, як би серце змогло йти проти своєї натури, аби тільки догодити Ясеві, аби тільки він не кричав, не сердився.

— Чом ви не приїдете коли до нашої бідної хатини? — питала її Зося.

— Дитя моє слабіло й доси, — одказала Ганя, й сказала правду.

— Швидко день мого нарожденя, — натякала Зося, — я буду мати сміліеть просити вас і вашого мужа до себе в гості.

— Спасибі! приїду, як буду жива та здорова.

Настав день того нарожденя. Такі дні Зося повидумувала ще в Київі, щоб мати причину заводити в себе бенкети. Вона тоді празникувала навіть іменини свого батька, день нарожденя Леміщихи й Леміщки. Зося прислала з вечера до Гані по посуду.

— Щось велике задумали Лемішковські, — промовила Ганя до Яся.

— Та вона женщина бувала; з'уміє людей прийняти. Я послав їй з оранжереї чужоземських квіток.

— Де-ж вона грошей набере? — спитала Ганя. — Я бачила їх бідність, їх хазяйство. Потягти навряд чи є з чого.

— Дай ти мині покій з тим хазяйством! — одказав Ясь.

Ганя замовкла.

Поїхали вони до Лемішковських ще зарані. Така була в їх умова з Зосею. Ганя ввійшла в економію й не пізнала Тхорівської економії в середині. Прежня бідна обстава хат неначе тільки снилася Гані. Тепер у вікнах блищали нові шибки. В світлиці стояла нова мебіль, правда не дорога, та гарненька, крита рожевою шерстяною матерією. На столі з боку стояло зеркало, Ясів подарунок, а в кутку на невеличкому столикові стояв чималий фотографичный портрет Зосі, де вона стояла гордо й прямо, поклавши одну руку на клавіші фортепяна. Кругом портрета обвивався вінок з живих тепличних дорогих квіток. Коло столичка стояло два вазоны китайської рожі саме в цвіту. Через усю світлицю прослався новий килимок і тягся через другі кімнати до Зосиної почивальні. Вікна були позавішувані плетяними тонкими завісами.

Цікавість потягла Ганю й до других кімнат. Хазяйка вела її, все показувала, всім хвалилася. Все було в хатах новеньке, свіже. Ганя заглянула в почивальню. Та кімната була обклеєна такими самими шпалерами, які були в її почивальні. Над

Зосіним ліжком висів такий самий килим, як над її ліжком: по білому полю, букет роскішних червоних троянд в листу серед килима. Коло вікна стояв круглий столичок, гарний як цяцька, й достоту такий самий, який був у Гані, що сам Ясь привіз недавно з Одеси.

— Як вам подобається килимок? — спитала Зося. — Правда, гарненький!

Ганя почула, що її ноги слабнуть, що її серце мліє, що в ушах задзвеніло. Вона присіла на стільці. І вже не слухала того, що їй росказувала Зося. Вона не зводила очей з килима, з вінка троянд, що розсипалися по білому полі.

Вернулась вона до світлиці з блідим лицем, з смутним видом. Ніхто не знав тому причини, окрім Яся та Зосі. Але їм про Ганю було байдуже. Зося переходила від гостя до гостя, вертілась по хаті, сміялась, жартувала й таки справді розвеселяла товариство.

Почали з'їзджатись гості. Зося, по своєму давному звичаю, була з візитами у сусідних поміщиків і просила їх до себе. Але не багато значних панів поквапилось до неї в гості. З семями поприїзджали все економи та все бідненькі. З поміщиків приїхало тілько кілька неженатих старих, лисих кавалєрів.

Зося, Теодозя й мала дочка були убрані в коротенькі зелені літні сукні ніби для гармонії, з природою, що стояла сама в зеленому листі. В їх фиґурах, в їх уборі було щось комедіянське, німеньке. Ставши серед світлиці, Зося обвела всіх рукою й промовила трохи ораторським, вивченим тоном:

— Я мала від Бога велике щастя перший раз побачити світ в його цілій, літній красі, в зеленім листу, в квітках, під синим небом пізної весни. Прошу ж як найласкавійше моїх милих гостей напитись чаю в зеленім саду, під стелею зеленого гилля, під небом.

Зося склонилась до всіх і подала руку Ясеві. Другі гості попарувались і пішли в сад слідком за Зосею. Яким прибраний, причесаний й дуже загорілий дивився на це все, як на дивовижу. І він потягся за другими.

Сад розіслався по-під горою, й був справді гарний з густими вишниками, з старим гиллястим деревом, з зеленою травою. Зося повела гостей на гору між двома рядами старих груш. На горі починався вже ліс, з густою ліщиною, дубами, й липками. Гості йшли по давній дорозі, котра вже густо заросла шпоришем, подорожником. На самім шпилі, з-за густих кущів, щось зашелестіло. Коли се зразу за деревом вдарили музики, й почали грати якусь італійську мельодію. Потайні, несподівані музики очевидячки були сюприз для гостей. Всі зглянулись, всі усміхнулись, всім видимо було приятно. Зося переглядалась з Теодозею, й очі їх празникували. Коли через кілька ступенів знов щось зашелестіло між кущами. З за кущів висунулась кобиляча голова, а потім на дорогу стрибнула й ціла коняка спутана залізним путом. Вона заступила гостям дорогу, скакала собі поволи вперед, одкидаючи задні ноги й махаючи хвостом. Компанія мусіла спинитись а потім, при дзвоні музик і залізного пута, мусіла обійти коняку, як велику персону.

Паничі сміялись у рукав. Зося почервоніла. Се вже був і самій її сюприз.

З шпиля всі швидко зійшли в низ. Місце було дуже гарне. В низу був ставок, по-над ставком знов густо ріс садок, трохи одступивши од води. Край берега зеленіла свіжа трава. Під густими грушами гості побачили столи заслані білими обрусами. Коло столів з-за густих вишень, знов почулись музики; грали веселого марша. Підучені жидки перебігли з гори й стріли гостей маршем коло столів.

— Що се в вас за музичний сад? Чи дерева в вас грають, чи що? — жартував один лисий панич із Зосею. Другі гості охали, дивувались і всі хвалили Зосю.

Слуги подали на столи самовари. Всі прибори до чаю були вже готові; Зося з Теодозею, обидві зелені, як русалки, що вилізли на берег, самі наливали чай й подавали гостям. Всі дуже церемонно сиділи кругом столів, як москалі на муштрі. Жиди грали за кущами, Зося в Теодозею вештались, росчервонівшись.

— Ніколи не забуду я того гуляння в Варшаві у одного графа — почала Теодозя. — Я була в його домі на службі. Чи повірите? пять оркестрів греміло, поховавшись поза кущами!!

— На що нам в Варшаві! — одізвалась Зося. — Я ніколи не забуду, як мій знакомий ґенерал в Києві для мене зробив сюприз, у цей самий день, в своему саду. Чи памятаєш Якиме?

Яким дивився на неї, ламаючи собі голову й згадуючи, у якого він там ґенерала гуляв у саду, й не пригадав таки того ґенерала.

Гості пили чай й вдавали, ніби вони великі пани, ніби вони говорять дуже важні речі; а на самім ділі вони розмовляли про погоду, а лисі паничі підпускали Теодозі на ухо таких комплиментів, що аж її ніс червонів. З-за тину, з за кущів виглядали діти, хлопці, дівчатка-няньки, у котрих на шиї сиділи малісенькі дітки, обнявши їх шию ніжками й ручками. Зося вхопила з стола бубличків, полетіла до тину й почала їх роздавати дітям. Де-які не брали й тікали з усієї сили.

— Чисті дикарі, а не люде! — сміялась Зося, вертаючись бігом до столу.

Швидко з дітьми понаходили з села собаки й, зачувши хліб, посідали недалеко од гостей, дивлячись на стіл. Коли се за кущами ліщини знов щось залелестіло, за спинами гостей. Всі обернулись з переполохом назад. Всім здалось, що знов вискочить з ліса коняка в путі, але всі помилились, бо з кущів вистромила рило здорова чорна свиня, нюхала на повітрі, а за нею з кущів посипались, як зайці, поросята. Всі зареготались. Перелякані поросята кинулись під ноги гостям, а їх мати як дика львиця, кинулась прожогом і звалила пару стільців. Всі схопились з місця й реготались. Зося була червона як жар, а Яким, не вважаючи теє, реготався, аж за боки брався, ніби те диво трапилось у чужій господі.

Гості заспокоїлись й випили чай. Зося знов просила гостей на легку закуску. Всі встали й церемонно побравшись парами, пішли за Зосею. Знов жиди затріщали десь між кущами на трубах і скрипках, як давно, коло стін Єрихона. То був знак, що там треба стати. Швидко всі замітили між

вишнями альтанку. Там стояли столички з овощами, з ягодами, з вареннями. Зося вскочила туди, як серна й просила дам до себе. Тільки тут обійшлося без домашнього звіря, хоч і видко було в альтанці сліди, де кублились кури й квочки з курчатами.

Настав вечір. Зося повела гостей до хати. Всі вийшли на шпиль й стали, щоб надивитись на гарний образ вечера, що спускався над гаєм, над ставком. Коли-ж над ставком щось тріснуло, блиснуло й показався синенький димок. Всі звернули увагу й чогось ждали. Швидко гості побачили, що над водою знов щось тріснуло, блиснуло, й скочивши раз по воді, потонуло. Зося просила одного панича з фабрики зробити ракет і потішити гостей. Панич був тож чванькуватий Ляшок і обіцяв Зосі наробити таких фаєрверків, яких не видано й у Варшаві. Одначе ракети не вдалися. Остання тільки бовтнула в воду й сполохала з пів копи жаб, котрі плигнули з берега в ставок.

Гості вернулись до хати. Світлиця була вже прибрана по бальному. Почались танці. Всі веселились, всі тішились; одна Ганя сиділа, як нежива. Пізно вже подали вечерю, що варив кухар Серединських. Вечеря була багата. Зося ждала багато сусідних панів, і хотіла показати себе перед ними, за велику паню. Одначе значнійші пани до неї не приїхали, й не пустили своїх семей. За вечерею Зося й Теодозя дуже були ласкаві до Гані, подавали її первій всякої страви, але разом з тим назирали з боку, як вона держить видельце, як вона кладе шматок хліба в рот, як вона їсть. Вже перед світом Серединські вернулись до дому. Зсаджуючи Ганю

з фаетона, Серединський взяв її за руку. Рука її була холодна, як лід, вся в поту і з легка трусилася.

Не встигли вони переступити порога й зостатися в двох, Ясь почав уже докоряти Гані.

— Але-ж ти, Ганю, поводишся між людьми так, що сій же Богу мені сором за тебе. Всі веселі, всі танцюють, жартують; дами щебечуть, одна ти сиділа не сказати — деревяна! Ти пристала-б до одної, та до другої дами, та посміялась-би, пожартувала! та потанцювала; а то сидить та очима кліпає.

А Ганя й тепер сиділа навіть не роздягалась. Вона глянула на килим коло свого ліжка. Він був такий самий, як і в Зосі. Ганя не втерпіла й почала плакати. Вона почула, що деревяніє, холоне, що мороз розливається по всему тілі. Їй хотілось натякнути йому, що вона примічає де що; вона чула душею, що терпить велику обиду, та не вдалася вона в свого батька отця Федора, а більше вдалась у свою тиху матір. Вона поклала собі на думці, все терпіти, всім догоджати чоловікови: приймати його гостей, панькатись коло Зосі й Теодозі, бути веселою, танцювати, щоб тільки задержати гаснучу іскру любови свого чоловіка.

— Я нездужаю — ледви промовила Ганя . . .

— А як нездужаєш, то чого було-б їхати в гості! Сиділа-б уже дома та балакала з політиицями.

Ясь починав уже кричати. Наймички встали й вештались по хаті. Гані стало сором.

— Я буду весела, буду танцювати, буду жартувати, коли ти того хочеш, тільки не сердься. Я нездужаю.

Вона задушила в серці сльози, спокійно почала

роздягатись, а як вийшов Ясь із хати, тоді впала навколішки перед образом і довго, довго молилась до Бога, щоб навернув чоловікове серце знов до любові.

А Зося з Теодозею впадились у Серединських; сливе кождого дня приїзджали вчитись їздити верхом. Ясь сідав на коня й летів з ними в поле, в гаї, на сіножати. Ганя з вікна дивилась, як полягала курява по їх слідам, як коні летіли в лузі, мов птиці на вітрі, й готувала для їх чай, закуску. Приїзджали вони до хати, Ганя цілувалась з Зосею, балакала тоді, як на її душі лежав тяжкий камінь; сміялась і жартовала тоді, як до серця, до очей підступали сльози: подавала їй хліб тоді, як хотілось подати камінь; обнімала її тоді, як хотіла-б вадушити її руками.

— Господи! підкрепи мене, поможи мені! — молилась Ганя. — Душа моя не видержить такої муки, такої кари.

А до Яся знов наїзджали гості, нові знакомі. Ганя мусіла вбіратись в світлу одежу, виходила до гостей, вишукувала в души, що було живого, збірала всі слова, які знаходила, швидко ходила по просторих світлицях, шанувала гостей усім, що мала найкрасчого в хазяйстві. І тяжка то була її мука: нехай зміркує, хто сам дізнав такого лиха. Гості були чужі, не свої люде. Мова їх була польська. Інтереси їх були инчі, як була инча їх удача, инча їх натура.

Ганя чула душею, що не зійдеться з тими людьми гордими, чваньковатими, з тими панами; вона бачила, що вони її не люблять, не прихиляються до неї

щиро; вона чула, що й її душа стає боком до їх: чула себе чужою, одинокою між модним товариством. Їй не було вже так весело, як колись давно, не було весело тепер, як придивилась вона до тих людей. І нудила вона світом серед веселої бесіди. Із всіх знакомих один Хоцінський був до неї найприязнійший, та й той тепер від неї одсторонивсь.

А тим часом вірні слуги почали їй розказувати, що не раз бачили Серединського з Зосею в княжім саду, як вони ходили, взявшись по-під руки, як вони сиділи під скелею, над водою. Ганя не мала тепер жадного сумління. Вона вже давно тоє знала, хоч і не бачила на свої очи. І як не знати, коли Ясь не промовляв до неї слова на самоті, тоді як попереду він не одходив од неї, а як одходив, то прилітав назад швидче орлом.

Пішла далеко чутка, що управитель не добре живе з управительшою. Дійшла та чутка й до Нестеринець. Отець Федор звелів запрягти коні й поїхав з матушкою до дочки. Яся не було дома; одна Ганя стріла своїх батьків. Тільки мати переступила поріг, дочка кинулась їй на шию й заридала. Мати собі в плач.

— Е, погано-ж коли так! — промовив батько. — Але! . . . баби! мовчіть лиш ви! годі вам румати. Чого між молодими людьми не буває? Часом чоловік не купить на базарі своїй жінці шматка драктини, а вона киснути-ме цілий день. Повтирайте сльози! Приїде зять, самі побачимо, роздивимось. На світі буває всяково.

Над вечір приїхав Ясь, ввійшов у хату й ледві привитався до батьків. Він видимо був

нерад їх приїзду. Подали чай, Ясь сидів і гриз собі губи.

— Як ви собі живете? — витав батько.

— Так як і все! — одказав знехотя Ясь. — Трохи лаємось, трохи миримось.

— То найлучше! — повернув батько на жарти. — Бо я не люблю, як чоловік з жінкою тільки цілується та милується! Ото ознака, що навпісля будуть кусатись, та щипатись. Я й тепер свою матушку візьму знарошне та й ущипну, щоб трохи посердилась. Воно бачте, дуже добре для здоровля . . . Ха, ха, ха! — засміявся отець Федір.

— Тобі усе смішки! — одказала матушка смутним голосом. — Сердьтесь, не сердьтесь, Іван Станиславович, а ми чули, що ви недобре почали жити — промовила матушка з такою сміливостью, що сам отець Федір здивувався.

— Та ні мамо! — хто се наговорив? — промовила Ганя так, аби говорилось.

— Якже ми погано живемо? — спитав Ясь, не дивлячись нікому прямо в очи. — Хати наші в золоті, в багацтві. Ганя ходить у шовку. Є що їсти й пити. Є кому й діло робити. Не я винен, що Ганя, як наймичка, кидається до всякої роботи, базікає з політницями, цілується з мазальницями.

— Е сину! — озвавсь о. Федір, — то бач дочки мої получили таке вигодування в свого батька! Як у сьому ділі, то є чого киснути! То ти, Ганю, походжай по світлицях та себе розважай. Спи в рукавичках, ходи в хаті під зонтиком, муштруйся перед дзеркалом цілий день! Чого вже, чого, а панувати дуже легко. А ти ще й доси того не розсмакувала?

— Коли-ж ми тату, не вік будемо сидіти на такім хлібі — відказала Ганя. — Хотілось-би похазяїнувати й надалі де-що зібрати.

— На біса? коли добре, то вона хоче ще лучше! О яка хитра! за се варто віщипнути. Тільки ти, Ганю, боронь тебе Боже, не кажи нічого про таку философію меншим сестрам. А то як захочуть спати в рукавичках, як посідають панувати рядочком, та не візмуться й за холодну воду, щоб бути управительшами, то буде нам погано!

— Ні, бачте! нехай би вона собі й хазяїнувала поважно — сказав Ясь — да треба знати й уміти гостей привітати, приняти по людски, заняти їх розмовою. В нас бувають все значні люде.

— Ото трудна штука гостей приняти! Та їм тільки треба вистачити добре їсти, а особливо — добре пити. А молодим найміть музики, то вони крутити-муться хоч і цілий тиждень.

— Чим же негода тим гостям? — промовила Ганя. — Чи мало-ж у нас виходить на гостей? Чи не гріх же буде гостям жалитись на мене?

Гані хотілось розказати, як їй тяжко приймати й гостей, й Зосю й Теодозю, та вона вдержалась. Вона все сподівалась, що своєю покірностю, своєю догодою чоловікові й його гостям вона верне його любов, прихилить до себе його серце. Ганя положила собі навіть не жалітись матері.

— Гостей не всіх одбудеш хлібом-сіллю — проповідував Ясь — Де-яких треба вміти приняти розумним словом, світським тоном. У нас бувають пани, попоміщики й все Поляки.

— Хто-ж винен, що наша дочка не Полька, що

не вміє вона крутити хвостом, як та Зося вертілась на балю? — загомоніла матушка.

Серединський схопився з місця й почав бігати по хаті. Отець Федір замовк. Усім стало видко, що йому хотілось мати жінку великосвітську паню, котра-б з'уміла напустити туману поміжь людей, котра-б вертілась, крутилась, грала велику ролю в гостині. Всі бачили, що Ганя не підходить під його теперішний взоровзір жінки, а Зося як раз підскочила під його міру й опанувала й серце його, й голову, й гроші.

— Ви ще молоді люде — промовив отець Федір вже зовсім иншим голосом — починаєте тільки жити в світі, опинились між иншими людьми, не такими, як перше. Я ваш батько, хоч, може, вам тепер і не хотілось-би мати мене за батька, й скажу вам, що з великого панства багато грому, а малий дощ. Ви живете не для панів, а для себе. З усего того панського брикання, того високодумства, гордости, для вас користи, як з козла — молока. Одвернуться вони од вас, а ви поверніться спиною до їх! Коли в їх своя дорога, то нехай буде й у вас своя! Ганятись за ними, підлизуватись до їх, догоджувати їм, поїти, годувати їх! Та нехай вони скорше всі повиздихають, ніж я мав-би затягати їх до свого дому, та ще й кланятись за те, як за велике для себе щастя!

Серединський махнув рукою й почав ще скорійше бігати по хаті. Його лице дивилось на стелю, горіло вогнем; руки були позакладані в кишені.

— Годі вам, тату! — просила Ганя. — Що-ж робити, коли ми тепер живемо з панами. Тут не те, що було в Нестеринцях.

Розпрощались батьки з дітьми. Серединський зійшов з дому й не випроваджував їх з двора.

— Кидаю тебе на волю Божу! — говорив батько до дочки, благословляючи її великим хрестом. — Приїзджай до нас, бо я вже до твого чоловіка не приїду більше. Візьметься він, свого часу, за розум, ти будеш знов щаслива. Він ще молодий. В йому заграла польська кров, зачувши аристократичність, багацтво, панство. Нехай грає! тільки тяжко буде тобі танцювати! Та вже танцюй, моя дитино, поки польська кров трохи прохолоне.

А мати обнімала дочку й плакала разом з нею.

— Ішла ти, Ганю, заміжь, душа моя вже чула твоє нещастя. Не дурно я так тревожилась, не дурно я не хотіла тебе заміжь за його давати. Не пара він тобі. Не по моєму-ж хиба й вийшло?

— Ат! верзеш, Бог-зна що! — говорив отець Федір сидячи на возі. — Прийшов дур до голови, то й дурів, тай годі.

Вернувся Ясь до дому й почав зараз допікати Гані.

— То ти батькам своїм жалувалась на мене! прошення подавала! Що-ж вони мені заподіють у моїй хаті? Коли-б ти наказала своїм, щоб вони більше не приїзджали до нас! Ото було-б далеко лучше.

І батьки Ганині вже більше не приїзджали. Зосталася Ганя сама, без поради, без товариства; сама як билина в полі, з своєю малою дитиною, та з своїм горем.

XII.

Вже стала на дворі осінь. Одного дня Лемішковський дуже здивувався, побачивши в вікно якусь здорову жидівську балаґулу, котра підїзджала під ґанок. З балаґули вилізла одна товста пані, а за нею вилазила друга ще товща, чіпляючись ногами й руками за полудрабки, як черепаха. Обидві вони були позбирані в чорну одежу, позапинані чорними хустками. В руках у їх тілілались черначі чотки. Жид подавав їм з воза якісь скринки, скриночки, та торбинки.

— Що воно за невіра! — думав Яким. — Чи не черниці приїхали просити на манастир? . . . Зосю! — гукнув він до жінки, — глянь лиш, які опудала лізуть до нас у хату. Чи не черниці які, або странниці?

Зося вже хотіла взяти двері на клямку, але глянула в вікно й пізнала сестер своїх, Люцину й Рузю. Швидко в хату поввіходили сестри й привітались до Зосі й Якима. Обидві були вже не молоді, та гладкі як годовані. Зося кинулась до їх на шию. Недавно перед тим вони писали до Зосі, що мають у Київі невелику службу в клюшницях, а Зося просила їх до себе в гості й обіцялась знайти їм службу у сусідних Поляків-поміщиків. Вони найняли балагулу й повбірались богомолками, що-б по дорозі заїзджати на ніч до сільських священиків, де їх вітали по патріярхальному, давали їсти й пити, клали спати на перинах, і коням достарчали в волю сіна й вівса.

— Ах, яка я рада, що ви осе приїхали на зиму!

— говорила Зося. — Як ми весело будемо жити в нашою милою Теодозею, з вами, Серединськими й всіми нашими новими сусідьми!

— Та як же ти, Зосю, розжилася, розбагатіла! — промовила Люцина, оглядаючи хати: — які килими, дзеркала, мебіль! Се лучше, як було колись у тестя Лемішки.

Зося щось шепнула на вухо сестрам; вони осміхнулись. А Яким стояв, як пришиблений з-за угла мішком. Він дивився, як родички зносили свої скриньки, свої завиніння, свої торбинки, й у душі його хололо. Сестри займали собі кімнату, прибивали, прибірали, ставили річи, навіть не питаючись у його. Швидко вони зовсім умостились у його в господі, й почали жити, хоч і на завше.

— Отче Микито, голубочку, батечку! порадьте, що мині робити? — жалився Яким отцю Микиті. — Приїхали сестри моєї жінки з Київа, товсті, гладкі, як годовані, звили гніздо в моїй хаті, об'їдають, обдирають мене. Десь знать жили в багатих панів, попривикали до роскоші. Сливе через день слуги носять воду, гріють їм купіль, тільки те й роблять, що тупцяють коло їх. А вони сидять собі, нічого не роблять; оце викупаються в ванні, то знов на ліжко, пють чай, лежачи в постелі. В мене сімя. Вони мені швидко вуха об'їдять.

— А ти не знаєш, що робити? — візьми доброго кия та й повиганяй з хати.

— Як же воно так? Буде не уштиво, не до ладу.

— А вуха об'їдати — уштиво? — спитав отець Микита.

— Ой не посмію! Єй Богу не посмію! Я й жінці не смію слова сказати.

— Бо ти таки й справді Лемішка!

Яким зберався сказати про те Зосі, та все в його язик не повертався; все одкладав на другий день.

А Зося й справді не скучала зимою, в товаристві двох сестер, та Теодозі, та Серединського, та кількох лисих кавалерів, котрі внадились й бували трохи не кождого вечора в кумпанії, яка їм приходилась як раз по души.

Кождого довгого зимного вечера ставився серед хати довгий стіл, коло котрого пила чаї уся громада. Потім Зося, як хазяйка, сідала край одного кінця стола в великому, спокійному фотелі. По правій руці коло неї сиділа Теодозя, по лівому боці, сестри й дочка. Вони робили більше панську роботу мало потрібну в хазяйстві; плели з ниток скатерті, якісь кружальця з гарусу під ліхтарі, якісь кисети на тютюн. Читали дуже рідко. Часом Рузя або Теодозя голосно читала який-небудь поганенький роман. За теж вони лепетіли без перестану, без упину.

Серединський бував на таких вечорах трохи не кождого дня. Тоді Теодозя давала йому місце по правій руці в Зосі. А як приїзджали лисі кавалери, то промощувались коло трох паннів. Якимові не було місця коло того стола. Про його ніхто й вухом не вів, а він сам почав сторонитись од їх усіх і од своєї жінки.

— Росказуйте, мої кохані — просила Зося — де хто бував, де що чував! Ви бачили багато світу, багато людей, з вами трафлялися всякі пригоди. Розказуйте, а ми послухаємо.

І починали сестри й Теодозя розказувати про свої всякі пригоди, мішаючи правду з неправдою, а більш того, що видумували незвичайні небилиці, з тим самохвальством, з тою брехнею без сорома, з тими похвалами всьому польському, Польщі, Варшаві, своїм польським великим панам, які зразу можна примітити в дрібній, польській шляхті на Україні, де вона не стратила свого давного аристократичного гонору й претенсії.

Ясь любив слухати ті оповідання, а лисі паничі ще й самі видумували незвичайні брехні й ставили себе непремінно героями в оповіданнях добутих в своїй фантазії.

— От як була я на Литві — починала Люцина — та жила в одного графа за економку в його дворці; а граф був дуже багатий! куди-ж до його сьому камянському! Тут і князі якісь не такі. А дворець його то чи повірите, так і сяв щирим золотом. А кругом дворця був парк на кілька миль, і до самого дворця од воріт була алея . . . Що то за алея! Ох, мій Боже! Подумайте ви тільки собі, що по обидва боки росли здорові, прездорові кипариси! а од кипарису до самого вершка другого кипарису висіли ґирлянди з ліян якихсь африканських, чи американських, а на тих ліянах висіли китицями квітки, як здорові тарілки, повні, пахучі, як троянди, й ті квітки були рожеві, а далі жовті, а потім білі, сині й всякі, всякі. Ах мій Боже! ви не повірите що було пахощів на ввесь парк, на ввесь парк!

— Е! що то сад! — перебивала Теодозя. — От як була я в одного князя в Варшаві! так у його одна оранжерея на кілька верст! Було зимою

гуляємо, ніби в Індії, або в Бразилії! Там ананасів цілі городи! там всякі дорогі овощі, квітки! Я була в його за компаньонку коло його дочки. А дочка в його була одним — одна, хороша, як ангол!

— Та що то за оранжереї — починав один лисий кавалєр. Як був я на Підлясі, то в мого сусіда були таки оранжереї, як гаї! Чи повірите, що єй же Богу! було пійдемо гуляти, та й заблудимо! Єй Богу, се трафлялося не раз! І раз, уявіть собі таке диво! Садовник забув зачинити двері, й в оранжереї набігли з сусідного бору дикі кабани. Ми за рушниці, та на охоту! Пустили собак між вазони, погнали кабанів, а я став на дверях. Кабан мені під ноги, а я на кабана скиць! та за вуха! Кабан поніс мене, а я правлю ним до дому, та прямо в хату! Так і в'їхав на кабані! . . . Якого дива не буває в Польщі!

— І бали там бували? — питала його дочка Лемішковського.

— Ого! го! Які там бали, які там бали! Тільки в Парижі бувають такі! Після Парижа, зараз Варшава! То мині говорив не один турист!

— Ах! які бали, які бали були в мого князя! — обізвалась Теодозя. — Старий князь скучав уже на старість і любив тішити свою дочку сюпризами. Раз серед дня приходить князь до нас, а нас було з князівною дванацять паннів. То були її пріятельки, й компаньонки, як і я. Він, ні з сього, ні з того, звелів нам одягатись за мітичних богинь! До вечера вже й убрання було готове! Дочка одяглася Юноною, наділа золотий вінець, накинула червону порфиру а я . . .

— А ви убірались за Венеру? — перебив її один лисий кавалєр, котрий все дражнився з нею.

— А я . . . так . . . за Венеру . . .

— Я бо замічаю, що ви родились з водяної піни. Та вам би й жити на воді.

Лисий панич зареготався, а за ним і всі засміялись.

— Ви тільки перебиваєте мині — гомоніла на його Теодозя. — От одяглись ми за богинь і гуляємо по салі. А та саля на два етажі, вся в золоті. По боках було двоє хорів заставляних квітками, а звідтіль загреміли два оркестри музик. Коли се росчиняються двері, і входять кавалєри, деякі масковані, а деякі без масок . . . і почався превеселий бал! І так було тішимось сливе кождого божого дня. Ох! що то життя було! То був рай, а не життя. Які там кавалєри бували!

— Бували й з такими лисинами, як у мене? — питав її старий лисий панич, показуючи рукою на свою лису, як облизаний макогін, голову.

Знов усі сміялись, а Теодозя сердилась.

— А чи вбірались там ви й за підземних богинь, чи тільки за — олімпійських? — дражнив її знов лисий панич.

Потім починалася розмоза про собак, про лови, се найлиліїша розмова для кождого Поляка. Розказували незвичайні історії з незвичайними собаками. Серединський розказував, як у його був такий здоровий пес, що сам один ішов на ведмедя й душив його, як кітка мишу. Так він за північ тішився в тім товаристві.

А тим часом, як Серединський тішився далеко

за північ, Ганя сиділа дома й дожидала його. Вона не втратила надії, прихилити до себе його серце. Їй здавалось, що Зося закрутила йому голову тільки своїм кокетством, налазливою красою, танцями, хоч уже догадувалась, що Ясь бачив у Зосі взоровзір жінки й женщини, потрібный йому в теперішнім стані, що несподіване щастя, багацтво закрутило йому голову, підняло в його панські инстинкти.

Була раз північ. Все полягло одпочивати в домі Серединських; одну Ганю не брав сон. Вона все ждала свого чоловіка. Вона знала, куди він їздит, и для чого. Вже на селі преспівали другі півні, а її око навіть не задрімало. Вона все сиділа на фотелі коло невеличкого ліжка, де спав її син, а думи одна од другої сумнійша плелись в її голові. Вона встала, пішла до пекарні, оглянула усе хазяйство. Там няньки й горнichні спали так міцно, як побиті. Ганю взяла заздрість; вона позавидувала своїм слугам, що спали так нетревожно. Вернулась вона й знов сіла коло сина, придивляючись до його личка. Дитя було похоже на батька, його губки вже складались, як у Яся, брови рівні темніли, чорний волос збивався в густі кучері. Дитя сміялося крізь сон і так нагадало їй Яся давного, того Яся, котрий з нею жив щасливо в Нестеринцях, неначе вона бачила його тоді, як він уперве прийшов до їх в гості, літніми вечорами сидів з нею в саду під грушами, а місяць лив тихе проміння на його ніжне, миле, по дитячій молоде лице. Заснувались сумні думи в її голові; вона одвела очі од дитини, щоб не так дуже боліло серце . . .

На дворі вже стояла зима. О північі схопилась

на дворі завирюха. Княжий сад шумів під самими вікнами Ганиної спочивальні, як сосновий бір. Близьке дерево коло вікон свистіло, пищало, а далеко було чути одно завивання вітру, одно густе гудіння, неначе якийсь велитень-звір рикав без перестану. Вітер свистів по-під хатою, заліплював вікна снігом, порошив крупами в шибки, крутився вихрами, то наближаючись до вікон, то заміряючи десь на полі. Гані здавалось, що Ясь саме тепер вертається до дому, що він збився з дороги, що заметіль замела шляхи, а він блукає по степу, мерзне.

— Господи! поверни-ж його до дому живого й здорового! І Ганя ставала на коліна перед образами, знімала руки до Бога й молилась за чоловіка. А на сусідному полі починала вити й скиглити тічка голодних вовків. Їх дикі, страшні голоси зливались в один акорд з гудіннями ліса, з свистінням завирюхи, перепліталось один з другим незвичайно чудними півтонами, од которих вставало-б на голові волосся навіть тоді, як хто сидів-би в теплій хаті. Собаки, зачувши ворога, завили на подвір'ї, під самими вікнами, кинулись в одно місце всі разом, неначе вели кого за поли . . . Ще гарячійша стала Ганіна молитва, ще сумнійше стало в тихих світлицях.

Затих звір на полі, замовкли собаки. Ганя знов сіла коло свого сина. А сон знов одбіг далеко од її очей й ходив десь далеко по хатах, де жили щасливійші люде. Світло горіло в світлицях, і прихожій, й в її спочивальні коло образів.

Ганя встала й перейшла світлицю по дорогому килимі. В дорогих дзеркалах заворушилась її постать вся в чорному. Вона пройшла по-під самим

дзеркалом і ненароком обернула очи на шкло. Там вона побачила себе всю до самого долу, й од великого жаху аж одскочила назад.

— Чи се я, чи тінь мерця, що блукає в сих багатих, позолочених світлицях? — думала Ганя, а сама тряслась, неначе їй з'явилась мара.

Сміливійше підступила вона до дзеркала, в котре не дивилась уже давно од великого горя. В широких золотих рамах стояла бліда як смерть женщина. На її лиці румянця не було й сліду, щоки позападали, ніс загострився, губи були бліді. На її тілі, сухім і тонкім, опадала фалдами чорна сукня, котра попереду була тісна на повнім стані.

Ганя пильнійше придивилась на себе й знов затрусилась усім недужим тілом. Вона не змогла довше дивитись на себе, почувши над собою повів крила смерти, й ледви дійшла до близчого фотеля, сіла й закрила лице руками. А під долонями все бачила вона те страшне, худе лице, з запалими щоками, з блідими губами.

Її серце щеміло, душа боліла. Вона знала, що вже не верне любови до себе, як не воскресне мрець. Вона вже й не думала нічого, не знала нічого, не бачила нічого. Їй здавалось, що вона впала в глибоку, прудку воду; вода її несе, котить, заливає, а вона стратила всю силу, оддалась на волю, на погибель.

Перещеміло її серце, полилась печаль тихіще. З-під долонь вона неначе разом глянула на Нестеринський яр, де вона була так щаслива, так без кінця, без межі щаслива! глянула на бідну економську хату, обставляну бідною мебіллю. Перед

нею розстеливсь зелений яр, як от розстеляють квітні килими, а в яру бачила вона колодязі з високими журавлями, криничкн-жолобки, з високою осикою навкруги. На горі стояли клуні, стіжки. Далеко під шпилем, оброслим густим гаєм, блищав ставочок . . . а там знов ярн розстелялись перед її думою, наче розгорталась скатерть перед очима. Фантазія незвичайно ясно, й виразно показувала їй кожде деревце, кождий кущ калини й ліщини в тих ярах, ті лози над ставочком, де вона ходила з Ясем щаслива в парі, ті листки широкого латаття по воді, ті високі коноплі, що росли по-над ставком, ту криничку, де вона пила воду, припавши коліньми на траву, а лицем до води. Як живе, вона бачила своє лице в криниці, свіже, як калина; на голові персидська хустка, біла з червоними квітками; а Ясь ходить і шукає лопухового листя, щоб зачерпнути води.

Ганя встала; марн придали їй сили. Вона вернулась через розкішні світлиці, де блищало золото, срібло, канделябри, дзеркала, килими з квітками. Смутними очима обвела вона світлиці, неначе прокидаючись од сна. І стало її те богацтво противне; давило її душу, як давить земля мерцеви груди.

— Ох та розкіш, ти моє нещастя! ти згубила й мене й Яся й мою любов, і мою жизнь! Чи я ж просила в Бога того богацтва? Чи я-ж просила в тебе, Боже, золота та срібла? А ти, Боже, залив душу мого чоловіка багацтвом, панством, засліпив йому очі польською пихою; ти одняв у мене і його любов, і його самого. А я так не багацько бажала!

моя молитва була така-помірна! я тільки хотіла жити без нужди, без горя, без сліз.

І стала їй гидкою та роскіш, що цвіла кругом неї. А вітер все гув жалібно, то піднімаючи голос, то затихаючи; а сніг ліпив у шибки, набивався китяхами, блищав через скло, як дороге каміння. І Ганя знов згадала, що там сміх та жарти, та веселість; згадала Зосю, горду, пащикувату, хитру, вюнку, як гадина й красиву, як гадина, й свіжу, повну; згадала, що Ясь може тепер сидить поруч із нею й надаря її тим щастям, яке колись вона пила. Печаль бурхнула їй у груди, здавила, зашпигала по всіх грудях; запекла полумям її голову.

— Ой, Боже мій! Як я терплю! як я мучусь! Або дай мині смерть, або прихили його душу знов до мене.

І не було кому їй жалітись; і ні і за ким було їй плакати. Батьки не приїзджали до неї, а до їх не пускав чоловік.

Одчинила Ганя комоду. Вона шукала перстня, котрим обручалась із Ясем. Наділа вона його, перстень тик і покотився по мармуру й спав на паркет. Ганя взяла свічку й почала шукати під столом, під стільцями. Перстня не було. Коло самої стіни десь знайшлася зашкалубина між дошками. Перстень закотивсь туди й зник. Ганя придивлялась, присвічувала, доставала ножем, перстня не було. Страх узяв Ганю. Вона стояла й не знала що робити. »Не дурно пропав перстень«, була в неї думка: »не буде кінця моєму горю!«

Засовуючи комоду, вона побачила, що не було половини срібних ложок, ножів, ложечок до чаю.

Стрілою полетіла вона до пекарні й почала питати в наймички, розбудивши її зі сну. Сонна наймичка одказала, що пан забрав і повіз з собою в Тхорівку. Ганя й руки опустила.

— Так он куди переходить наше добро! Тимто він тепер не дає мині до схованки грошей! — думала Ганя й в душі її не було сумління, що се її чоловік купує Зосі килими, мебіль, купує одежу . . .

— Гуди-ж тепер лютий вітре! — закипіло в неї на думці; замети йому дорогу й самий його слід! Реви завірюхо, засип його снігом, засип ту погану оселю, де він бенкетує, де він тепер кохається з инчою!

Коли на надворрі загуркотіло. Ганя вхопила свічку й полетіла стрічати чоловіка.

Засипаний метелицею, ввесь у снігу, в ведмежім кожусі, ввалився Ясь у хату. Ганя бігла до його, як тінь, з широкими очима. Її довга сукня одвивалась назад й плавала на повітрі.

— Куди ти летиш, навіжена! — крикнув Ясь.

— Тебе стрічати. Усю нічку не спала, тебе виглядала.

— А тобі навіщо я здався? Чи в мене слуг нема, щоб мене дожидали, стрічали?

— Я була тобі вірна як слуга . . .

— Як слуга! . . . може, як сторож? Ти назираєш за мною, слідиш? мині не можна ступити з дому без тебе? — кричав Ясь. — Слуги й сторожа мині не треба! Мині треба пані . . . справдешню господиню. Розумієш.

Ясь роздягся й пішов до далеких кімнат. Ганя слідком за ним несла свічку. — Коли-б ти не знався

із такими панями, як Лемішковська . . . почала була Ганя, та Ясь не дав її договорити.

— Ти смієш мині про неї говорити? — гукнув він; — ти, що не вмієш по світлиці пройти?

— Я ходжу, як і усі люде ходять — відказала вона. І Ганя пройшла по хаті справді, так як усі люде ходять, і поставила свічку на стіл.

— Ступає, як та ступа, аж поміст двигтить! . . . дорікав її чоловік. — Слова не вміє по польській сказати! От тільки з бабами балакати — ото твоя річ, то твоя втіха! Стид, сором! -

— Чого кричиш? — промовила Ганя — збудиш дитину, побудиш слуг. Вони натомились за цілий день . . .

— Слуг? А матері ж їх ковбаня чортів? — закричав Ясь уже по українській. — То мині слуг поважати, то ти мині слугами рот затулюєш? Де вони твої приятелі, твоє товариство?

Ясь полетів до пекарні й наробив галасу. В голові його шуміло. Слуги позіскакували з постелі, протирали очи, перелякавшись із просоння. Дитина плакала, Ганя й собі . . . Ясь червоний як жар, погнав слуг до світлиць.

— Я вам покажу спати, коли пан ще не спить!... Світіть мині зараз усі канделябри, варіть вечерю. Зараз будуть гості!

Швидко канделябри палали. Світлиці блищали сріблом, золотом, бронзою; слуги бігали по світлицях сонні, не прочумавшись, з дурними очима, які бувають у переляканих овечок. Швидко засвітилось у всіх вікнах дому Серединських, запалало полумя в пекарні. Горничні розставляли столи. Піднявся

в домі галас, стукання, й тихійше стало в хаті гудіння дерева, притихла метелиця, приглушена стуканнями ножів на кухні. Ясь бігав од кутка до кутка, по просторній гостинній, заклавши руки за спину й дивлячись на стелю. Його горде лице палало вогнем, очі горіли злостю. На грудях його гойдався важкий золотий лапцушок.

— От тепер би мені женитись! — промовляв він сам до себе. — Взяв-би собі дуже багату жінку, або аристократку! А то женився трохи не хлопцем, взяв трохи не українську мужичку. Ох! дурна, дурна моя голова тоді була! І де той розум часом дівається у чоловіка? Ще й любив її, цілував її чорні руки, цілував руки її батьків? Ох Зося, Зося! Чи не для тебе-ж тут місце, в сих багатих світлицях? Чи не твоїм білим ніжкам пурхати по сему паркетові? Чи не твоїй красі виглядатись у сі великі дзеркала? Ти одна здається й родилась для розкоші й хрестилась для панства.

Серединський наблизився до одного дзеркала, насупився, придивляючись на себе, пишно повертав голову й закручував блискучого чорного вуса.

— А я хиба не родився для панства? Пан Хоцінський говорив правду. Я з панів, з поміщиків. Мій гордий вид доказує мою щиро-панську породу. В сих багатих покоях, моє законне місце.

Загуркотіло на дворі. Серединський кинувся роздягати Зосю, Теодозю, Люцину, Рузю. З ними приїхали й лисі кавалери.

Всі вони, жартуючи, заговорювали ще поперду, сидячи за столом на Тхорівській економії, щоб Серединський забрав їх до себе на смачну вечерю. Ясь

так і зробив; запрохав їх до себе, а сам полетів попереду, щоб приготовити їм вечерю. Тепер в світлиці Серединського ввалила весела компанія, реготалась, бігала по покоях, чепурилась коло дзеркал, нібп в себе дома. Серединський зараз пристав до Зосі, щоб вона всім порядкувала. Тим часом на столи подавали закуски, а потім і вечерю. Вся голодна череда розмістилась кругом стола, а Зося сиділа на першім місці коло Яся. Полилось вино в чарки, в стакани. »Шампанського!« кричав Ясь до лакеїв; і лакеї бігали з фляшками, наливали; вино лилося на скатерть. Гості стукались чарками, гомоніли. Дами вже розчервонілись, стали надто вже ввічливі, вважливі до панів. Лисі кавалери вже клали голови трохи не на плечі паннам. Зося вже аж надто близько присунулась до Серединського. Щоки в неї розгорілись, голова одкидалась назад; в лиці світилась бакхична сміливість, так що лакеї переморгувались і сміялись.

— Де-ж ваша жінка? — питали гості.

— Вечерю готує — одказував Ясь, сміючись.

Ганя й справді мусіла дати приказ про закуски, але сили у неї більше не стало. Вона мусіла лягти на постіль. Кров пішла в неї ротом. А з світлиці долітав до неї веселий сміх. Вона чула голос Зосі, голос чоловіка, чула стукання чарок, ножів.

— Господи! візьми мене до себе! Вся душа моя болить — ледви говорила Ганя нишком до себе.

Гості роз'їхались уже світом, а Ганя цілих шість неділь не вставала з постелі. До неї приходили доктори, лічили її, коло неї сиділи слуги, до неї навіть навідувалась Зося з сестрами, охала,

соболізнувала, та не пожалував її ні разу Ясь, не спитав її про здоровя. І побачила Ганя, що він був-би дуже радий її смерти.

Перечули й батьки в Нестеринцях, не втерпіли, приїхали одвідати Ганю. Мати, як побачила свою дочку, так і зняла руки до Бога, а отець Федір уже перестав жартувати.

— Як Бог дасть, що моя дочка одужає, то я буду судити вас судом, буду просити розвести вас.

— За се вам подякую — склонився Ясь тестеві, по кавалерский стукнувши нога об ногу. — Нам і сходитись не треба було, а розвестись і Бог велів.

Поїхала мати до дому, оплакавши гіркими слізми свою дитину; поїхав отець Федор дуже смутний.

— Як умре Ганя, то я йому ребра поламаю києм! — промовив отець Федір дорогою до жінки.

А тим часом, як Зося гуляла з своєю компанією, Яким Лемішковський не знав що робити й просив поради у отця Микити, з котрим щиро зійшовся, як сходяться люде одного роду й племя, одного темпераменту.

— Отче Микито! порадьте мині, як рідний батько, що мині робити з жінкою, з тими дармоїдами, що понаїзжали до мене! Чи повірите, що поїли вже всі мої кури, гуси, индики, качки, телята. Така проклята зїжа, що швидко поїсть воли, обгризе мині вуха. В мене сімя, в мене діти; треба їх харчувати, зодягати, треба же їх і до розуму довести.

— Гай, гай! милий Боже! вчений ти, та не друкований. Пійди та скажи тим носатим, та кирпатим, та пикатим паннам, щоб вони йшли з твого дому під три чорти, або й далі.

— Як же його таки таке сказати?

— От так таки й скажи! Прийди, та й скажи їм: а не послухають, проженй їх з дому, а Зосю візьми в руки добре, та добре! та вона й не брикати-меться, не справляти-ме балів; не тягати-меться з Серединським. З тебе, бачу, чоловік, як з клоччя — батіг!

— Може й скажу. Піду попробую.

— Та випий же для сміливости чарочку!

Яким випив чарочку добру, та ще й не одну. Баба Параска заправляла горілку міцним калганом.

Прийшов Яким у вечері до дому й застав уже всю Зосіну компанію за столом. Лисі паничі щось брехали, всі реготались. Якимова голова шуміла, він увійшов у хату в шапці. Гості вже знали про його штуки, не дивувались тому, ще й знущались. Зося вже махнула на його руками.

— Bon soir! — промовив Яким! здіймаючи шапку й кланяючись до кумпанії.

Всі зареготались на сі слова.

— А ви знаєте, що мені казав отець Микита?

— А що вам казав отець Микита? — питали панни. Мабуть якусь нісенітницю?

— Еге, ге! де вам нісенітницю! Та він казав, він казав . . . Овва! я й казав отцю Микиті; ну, як же його таки так сказати дамам? . . .

— А нуже лишень, потанцюйте нам! — жартувала з ним Люцина. А як баба Параска танцювала!

— А! Баба Парасковея! Як була я молодиця, цілували мене в лиця; диб, диб на село!

І Яким передражнював бабу так химерно, що всі потішались із його, як із дурника.

— А нехай, татко, потанцює циганської халяндри! — просили Якима його діти.! Татко так смішно танцює халяндри.

И прешеленуватий татко тупцяв по хаті, приспівуючи: »пошандра, помандра! по волоській дзя!« А діти кепкували з дурного татка за приводом своєї матері й тіточок?

— Та що танцюй, та танцюй! Ви знаєте, що мині казав отець Микита! Єге! не скажу, нехай кортить. Але як його в Іродового батька так таки сказати таким барішням? Мадамезель Теодозе! — обернувся він до Теодозі; — comment вас чорти не візьмуть? comment вас чорт portez? І вас також, ma cher Люцинир. Ви думаєте, що я забув по французький?

Всі реготались.

Зося трохи догадалась, що йому казав отець Микита й крикнула на його. Лемішковський потяг дибки й припав ниць до постелі.

Так він збірався цілу зиму прогнати дармоїдів з свого дому й все в його не ставало сміливости.

Прийшла весна, рання, тепла, красна, як молода дівчина під вінцем у церкві. Знов зацвіла земля, прибралась у зелений лист. Ганя сиділа зранку коло одчиняного вікна, бліда як смерть, з круглими великими очима. Щоки її запали ще глибше, ніс загострився. Колись повні руки стали тепер кістками. З мутними, потомляними очима дивилась вона на красу світа. А перед її очима все цвіло, все світилось, все співало, сміялось. З пригорка, де стояла управительська квартира, було видко половину села. Ставки блищали проти сонця, проміння грало на

воді. Сади цвіли рясно, як облиті молоком, обсипані пухом. Все село з білими вишнями, черешнями, з білими хатами, здавалось заснованим, закритим найбілісчим мушлином та тюллю, засипаним сріблом. Кругом білого села слались зелені поля, княжий зелений сад з золотими верхами палати. Все на світі тхнуло чистотою дитячою, усміхом дитячим, чимсь панянським, чимсь дуже невинним, під чистим синим небом, під золотом соняшнього проміння, між білим цвітом садків. На дворі було дуже тихо, в садку цвіли ранні квітки.

— Весно моя, красо моя! — думала Ганя, — всьому на світі несеш ти жизнь, щастя, тільки мині не даєш жадної радости. Мабуть ти така гарна тим, що остатня для мене ... Мабуть у Бога ще знайшлася ласка для мене, коли він посилає мині смерть на такій гарній весні. Звелю я своїй матінці поховати мене в нашому черешневому саду, де я вперве розмовляла з ним про наше кохання, щоб на мою могилу осипався черешневий цвіт, бо я була ні в чому не грішна бо я була серцем проста, бо я була чесного, хоч і не багатого роду.

А смерть все таки була смертю, як не розважала себе Ганя тим, що над її могилою будуть співати пташки, шуміти-ме лист, що їй буде легко лежати в зеленім садочку, близько од своєї матінки, од милих сестер. Ганя без надії схилила голову на руки.

На далекому сінокосі, по під зеленим лугом Ганя запримітила кілька верхових їздців. То скакали чотири дами, розвіваючи свої довгі чорні сукні на повітрі. За ними скакало кілька кавалєрів. От

вискочила з купи на бісноватому коні одна дама й полетіла, як лихий вихор по переду. За нею погнався один кавалєр і пристав до неї. Вони їхали поруч, знать розмовляли, здалека од инших . . . Вони були так щасливі! коні під ними так весело грали! Ганя пізнала Яся й Зосю.

— Знать десь так грає на степах моя доля, десь далеко в пущах так гуляє моє щастя — думала Ганя . . .

Конюх підступив до вікна й, знявши шапку промовив до Гані: — »чи знаєте, моя пані, що ті двоє баских коней, що от там виграваюуть на сіножаті наш пан вже подарував Лемішковській та носатій панні?«

Ганя тільки махнула рукою. Байдуже, мов, мині! . . . Чом не їде до мене мій батенько? Чом не копають мині ями, не засиплють вже мене землею, щоб я не мучилась на сім світі? Знать десь і Бог на небі забув про мене . . .

А Бог таки не забув про неї. В ворота в'їзджав отець Федір з своєю матушкою. Вони ждали тільки теплої години, щоб узяти свою дочку до дому. Побачила їх Ганя й затрусилася всім тілом. Душа її почула, що їй не вертатись до Яся, до своєї господи. Їй здалось, що батько-мати повезуть її вже до ями.

— Вбірайся, дочко! — говорив до Гані батько. — Тікаймо з сього дому. Тут побила тебе лиха година, тут саме повітря напоєно отрутою для твоїх недужих грудей.

Ганя з наймичками звязувала свою одежу, одежу свого синка. Прислуга не плакала, а ридала, вкладаючи в чемодани сукні, сорочки, хустки. В

пів години все було готове. Коні стояли в дворі не розпрягані.

— Тікаймо з сього дому, поки не вернувся той поганий люд — говорив батько. — Князь вже гострит зуби на його, й держить його тим, що ти недужа лежиш. — Як вернеться пан, то скажіть, що пані з собою вивезла з його дому його й долю — говорив отець Федір до слуг. — Глядіть-же, так і скажіть!

Слуги вивели Ганю на двір і підсадили на віз. Вся прислуга позбігалась з усього двору, всі хапали її за руки, цілували їх. Ганя цілувалась, з декотрими. Всі голосили на ввесь двір, бо всі знали, що випроважають її на кладовище. Ще не було в нас такої простої, доброї пані, говорили слуги, втираючи сльози.

— Отрясаю прах сього дому од ніг своїх — промовив батько, выходячи з дверей. — Нехай ляже прокляття на йому!

Поїхала Ганя з двору, й сльози не пустила з очей. Мати держала на руках сина. Слуги випроважали Ганю за двір, ніби йшли за домовиною.

Тим часом, як Ганя виїзджала з свого дому, а Ясь із Лемішковською гуляв по полю, на Тхорівській економії робилася сцена зовсім иншого роду. Отець Микита йшов у ранці на похорон і здибався з Якимом недалеко од економії.

— Чи се ти, Лемішко, ходиш у драних чоботах? — питав його батюшка, тикаючи палицею в дірку на чоботі.

— Чи на мині-ж одні чоботи тільки драні? а сіртучина хиба ціла?

І Лемішковський показав дірки на обох ліктях.

— Все поїла проклята з'їжа. Швидко й мене з'їсть. А дітей шкода. Їх мати ії тепер десь ганяє по діброві на коні з своїм любезним.

— Ой, Лемішка-ж ти, правдива Лемішка! Робиш ти, працюєш та на чорт зна кого! Вони тепер гуляють, ти повикидай з хати, ік бісовому батькові, на двір їх дрантя, тай двері запри. А приїдуть, понюхають, полижуть замок, тай розлетяться.

— А зроблю-ж я справді так!

— А вже-ж зроби, а ввечері приходь на могорич, та розкажеш, як Теодозя ключати-ме носом в замкнуті двері.

Лемішковський прийшов у хату й почав викидати на двір усі спадки Теодозі, Люцини й Рузі, зложив під хатою всі скриньки, всі сукні, одежу, а хату запер, і сам дожидався, похожаючи по хаті й виглядаючи в вікна, як з кріпості.

Незабаром влетіли в двір всі чотири дами на конях. Кавалерів не було коло їх. Купа скриньок, одежі на присьпі, під хатою, притягла до себе їх очи.

— Що то таке? Чи хати мажуть, чи що? — питали вони одна в другої. Позсідали з коней й почали стукати в двері. Двері були замкнуті. Зося постукала в вікно. Лемішковський одчинив кватирку й промовив: »Adieu! медемуазель Теодозя й ви Люцина, й ви Рузя; adieu! Шукайте собі другої квартирі. Їдьте до Серединського, там, кажуть хати дуже просторні.

— Що се? що се таке! — зарепетували дами й почали бігати кругом хати. — Чи не зварйовал він

зовсім, чи не здурів він? Яким! одчиняй! — кричала Зося, — а ні, так я звелю двері ламати!

— Попробуй! то я вам усім ребра поламаю — одказав Яким з кватирки. — Одну Зосю пущу, коли вона того хоче, а тим, світ на всі чотири вітри.

— Як ти не пустиш сестер, то й я тебе покину! — обізвалась Зося. — Я не переживу такого сорому, я, котру знає вся околиця, сам князь, я! я! . . .

— Старі штуки! Годі нам вже дуріти! Пора вже нашим дітям . . . Ти, коли хоч, йди в хату.

Лемішковський одхилив двері, пустив Зосю в хату, а другі зостались на дворі.

— Що за варваризм! що за вандализм! — репетувала Теодозя. — У нас, у Варшаві, за се йому-б голову стяли. Так обійтись із дамами, вигнати в дому серед дня, в очах цілого села, прислуги! . . .

Теодозя підіймала голос все вище, й верещала трохи не на ціле село. А тим часом Зося лютувала в хаті, як поранена тигриця, аж голос її лящав на ціле подвірря.

— Ти лайдак! — верещала вона, — ти пяниця! Пропив усе наше добро, а тепер обезчестив мене, мене! . . . І Зося кидалась на його и совалась, як оса.

— Зосю! — одказував їй Яким спокійно: — де наше добро батьківське, де батьківський дім, сад, комори, млин? Чи не ти-ж процындрила все наше добро, просвистіла всі наші гроші на свої убори, на бали.

— Чи не ти-ж тягала мене по світу з місця на місце? Через тебе я на службі не заслужив нічого, покинув місце. Чи не ти пустила по миру з торбами

мене? Пустиш ти й дітей. Дивись на мене! І я, й діти носимо лати, а ти гуляєш, а ти балюєш за чужі, нечесні гроші. Ти стид мій, ти опоганила наше чесне імя Лемішок . . .

— Ха-ха-ха! — зареготалась Зося, як відьма на Лисій горі. — Ха-ха-ха! Чесне імя Лемішок! твого батька гайдамаки й тебе такого-ж самого! Ха-ха-ха! Чесне імя, Лемішок! Ха-ха-ха!

— Мій батько говорив мині правду. Ти така, як про тебе думав мій батько; ти гуляка, волоцюга, кохаєшся з бахурами, ще й діти твої сміються. Посоромилась би сивої коси . . .

— Ха-ха-ха! — реготалась Зося коло його самого носа. — Де ти напахався такої моралі! Ха-ха-ха!

— Дивись на моє драптя, на мої лати! Хто довів мене до їх? Дивись на мої чорні руки? Чи не такі-ж руки і в мого батька були, що годували тебе, вистачали грошей на твої сукні, на бали? А ти гуляєш, а ти балюєш. Минув час, коли я тебе любив, коли й за твої очи оддав би душу свою. Я тепер ненавижу тебе! Хоч і вон з мого дому, то не буде жалко. Ти псуєш моїх дітей, збила мене з пантелику!

— Бо ти давно був дурний. Послухай мене — почала Зося тихо, з усміхом, як говорять до малої дитини. — Що-ж се тобі прийшла охота схаменутись так пізно! виганяти мене з дому, дійти до свого розуму як ти кажеш?

Лемішковський схопився полумям. Його очі заблищали страшно. Перед Зосею неначе стояв старий Лемішка, вставши з домовини.

— Та ти смієш ще варнягати, базікати! Вон з мого дому! щоб і дух твій не пах! Вон зараз до свого Серединського!

Зося побачила що вже не жарти. Їй здалось, що вона чула голос страшного Лемішки. Вона затряслась, як лист, і попнулась назад. Яким одчинив їй двері; вона ледви живо, бліда, перелякана, вискочила з хати на двір.

Другі дами все чули під вікнами й почали плакати, й за себе, й за Зосю. Їм здавалось, що Яким її вбє! так він страшно закричав, аж вікна задзвеніли; закричав, як звір, як лев, тим страшно, що довго терпів.

Не довго думавши, Зося звеліла запрягти пару коней, звеліла поскладати скриньки, одежу на віз і везти, поки що, в місто до знакомого жида, що держав заїздний двір; а сама з сестрами та з Теодозею посідали на верхові коні й помчались у Камяне, з певною надією, що Серединський зараз дасть їм розкішний притулок у себе . . .

Серединський, вернувшись до дому, не застав уже своєї жінки, ні сина. На оповідання прислуги, він одказав: »поїхала та й добре зробила!« Ясь ходив тепер по хатах веселіший, насвистував якусь веселу пісню. Він знав, що Гані не жити на світі, що йому швидко розвяжуться руки. І вже він міркував собі, де-б йому тепер шукати красчої пари. Зося йому вже обридла трохи. Він блукав мислею по сусусідним поміщичим дворам, де були польські фамилії й багаті, й значні, він перебірав у думці паннів, та все не простих, та все багатих поміщиц... Коли се прибіг лакей просити його до князя . . .

Тестеві слова прийшли йому на память. Це вже й справді обговорено його перед князем?

Князь зустрів управителя дуже неласкаво й ледви промовив: »я хочу перемінити мою господарську систему. Вас мині більш не треба; передайте рахунки і всі річи новому управителеві«.

Говорити князь йому не дав; та й що тут говорити?

Вернувшись до квартирі, він побачив, що все добро, навіть їм купляне, опечатуване. Йому зоставили тільки саме потрібне.

Ясь сидів, як громом прибитий, на тому самому місці коло вікна, де недавно ще сиділа Ганя.

Коли се в воротах залупотіли коні, а чотири відьми насунули, мов чорна хмара, до його в гості. Не до гостей було тепер Серединському.

Слуги не вийшли взяти коней від амазонок.

Заплакані дами, держачи в руках довгі хвости суконь, увійшли в світлицю. Ясь сидів коло вікна дуже смутний. Зараз постерегли вони, що сталась якась велика новина.

— Чого-ж ви такі смутні? — питали дами в Серединського.

— Жінка покинула мене сегодня, виїхала до батька — промовив Ясь усміхаючись. — Тепер я вольний, як птиця!

— Тепер ти вольний! мій милий, мій коханий! — крикнула Зося й кинулась йому без сорома на шию. — От тепер я твоя, на віки твоя! — говорила Зося. — Мій прешеленуватий Лемішковський запер нам двері перед самим носом, і я його покинула. Я не перенесу життя з таким гайдамакою. І я тепер

вольна! я твоя, на віки твоя. Буду жити тут з тобою в добрі й щасті, а сестрам дам от ті крайні кімнатки. І будемо жити як у раю, й зробимо з землі небо!

— Тут жити вже нам не можна, моя кохана! — одказав Ясь, обнявши її за поясницю. — Я стратив місце управителя! Завтра тут жити-ме другий управитель. Моє добро все опечатане. Мене обговорили, обписали перед князем. Я тепер зостався без нічого, без куска хліба. Одна ти тепер мині зосталася на цілім світі!

Зося витріщила очи й вирвалась із його рук. — Прислуга дивиться! — говорила вона одводячи від себе його руки, як він знов хотів обняти.

— То що! нехай дивляться! Ти моя, і я скажу так і перед Богом, і перед людьми. Ти мині тепер зосталась одна втіха, одно щастя! Їдьмо до Одеси! Там я буду горювати, буду хліб заробляти, тебе зодягати, хоч би самому прийшлось і голодати.

— Чого-ж я з тобою поїду, мій пане? — сказала Зося якимсь новим, чудним голосом. — Я . . . я не звикла . . . я привикла . . . я не стерплю нужди, не зможу перенести вбожества.

— То киньмося в двох у Чорне море, обнявшись! Я з тобою рад і пропасти! — промовив Ясь упавши перед Зосею на вколішки.

— Ні! — одказала вона одвернувши трохи од його лице. — Я не маю жадної охоти вмирати, та ще так безтолково! Мині не шіснацять років! Мій час романтизма давно минув. Але ради Бога, мій пане, не роби театру! ходімо в дальші кімнати. Прислуга дивиться!

Всі пішли в далеку кімнату й причинили двері.

— Що-ж нам тепер робити? — заквилив Ясь, простягаючи руки до Зосі. Та Зося вже не наближувалась до його, не дивилась на його. Закусивши губи й притуливши до рота ніжненьку пучечку, вона думала свою думу.

— Так ти не поїдеш зо мною? — спитав Серединський також якимсь чудним голосом, наче чужим.

— Я мужня жінка — одказала Зося — я мати семї, оставлю свою дочку, своїх дітей.

— Але-ж ви попереду про те нічого не споминали! — крикнув Серединський.

— То було по переду. А тепер я . . . я . . . опамятувалась трохи. Будь, пане, щасливий! Шукай другої любови, шукай щастя деинде! й забудь про мене.

Серединський стиснув кулаки й заскриготав зубами; аж тут саме відчинились двері й в світлицю ввійшов отець Федір блідий й страшний, страшніщий самого Серединського.

Завізши жінку й Ганю в гостинницю, у Камяному, вернувся він до управительської квартирі й приніс під рясою товстого ясенового гнучкого заноза од ярма. Ввійшовши в ту кімнату, де була вся кумпанія, він мигтю покрутив ключа в дверях, і, витягши мережаного заноза кинувся на Серединського, та й почав його лупити, по чому попало. Дами поблідли, попадали на канапу й під канапу, як мертві. Серединський підставляв руки, але побачив, що не переливки, одступив до кутка, уткнув голову в куток, як той струсь, і пригнувся. А отець Федір грів та грів його по всьому, що тільки підставляв зять під заноза. Вибивши добре, так що

рука втомилась, він знов повернув ключа в дверях і пішов з хати. Не швидко всі опамятувались. Ясь лежав на канапі й стогнав; дами кинулись до його й закричали. То розбійство, то гайдамацтво!

— В нас у Варшаві про таке й з роду не чути — кричала Теодозя. — В тюрму його! В тюрму. О Боже! Боже!

— Може вам помазати оливою — промовила Зося; — може одеколоном?

— А може прикласти плястир, — приставала Теодозя.

Серединському було незвичайно сором, що його побили, та ще й перед дамами, перед Зосею. Йому здалось, що дами чіпляються до його, сміються з його.

— Боже мій! побив так, що не можна мабуть і сісти? — спитала дурненька Рузя.

Серединський запалав; схопився з канапи — одчинив двері, повипихав усіх чотирох дам з хати й запер за ними двері . . .

Вийшли дами на подвіря, аж уже й коней їх нема. До слуг, ніхто на їх не дивиться, ніхто не чує їх питания. Один тільки хлопець озвавсь та й каже: »Утікайте собі к нечистій матері, а то ще й до вас вернеться отець Федір.« Мусіли вони самі, підобгавши довгі хвости, йти до міста пішки, та шукати, де їх віз. Там старі панни наняли жидівських коней й поїхали шукати щастя по дворах лисих кавалерів, а Зося одна вернулась на своїх до господи.

— Що се ти так швиденько з мандрівки? — питав її Лемішковський спокійно, без сміху але з комічною іронією.

Зося мовчала, роздягалась тільки, озиралась на обидва боки. Вона вже боялась чоловіка, боялась, щоб він її не дав штовхана з боку.

— Чи приймали-ж добре вас у Серединського! — питав далі Яким з легким усміхом. — Чи були й музики й танці? А деж наші милі, наші кохані сестрички, де ж наша варшавянка?

Зося мовчала й причісувалась коло дзеркала. Яким знав уже все, все до чиста.

— А я думав, що ти даси драла до Одеси, та й перехрестився!

Зося ледві держалась, гризла губи од злості, іначе мовчала.

— А я думав, що ти вже потонула з Серединським у Чорному морі. Ха-ха-ха! — зареготався Лемішковський.

Зося не втерпіла, заридала.

— Ти звір, а не чоловік! — промовила вона.

— В тебе серця немає, душі немає.

Зося впала на канапу й почала ридати так здорово, почала так побиватись, що Якимові стало її жалко.

— Цить уже цить! Сиди-ж нишком, та сивій тишком. Може сива коса принесе розум у твою голову. А дітей мині не паскудь! Щоб я слова польського не чув од їх! Що-б вони не молились Богу по польський! Чуєш? Що-б тими паничами не тхнуло в моїй господі. Час дочку давати заміж.

— Дочка твоя буде тебе так ненавидіти, як і я ненавижу.

— Добре вивчила свою доньку? — добрим хвалишся!

Тим часом отець Федір наближався з недужою дочкою до Нестеринець.

— Веліть погоничеві їхати через окономський яр, просила Ганя матір. — Нехай хоч перед смертю побачу те місце, де я була так щаслива.

З'їхали вони на окономський яр. Ганя підвелася на возі, окинула оком увесь зелений яр, сад, окономську хату й заридала. Все стояло, все зеленіло, як і давно колись. Вона побачила ту доріжку в саду, звідкиля вона часто виглядала :Яся, те вікно, коло котрого вона колихала свою дитину, той став, де купалась, ту стежечку по яру, кудою вона поруч із милим так часто ходила гуляти.

— Ой мамо! мамо! На що було нам виїзджати звідсіль! Я тут і досі була-б щаслива, була-б здорова!

— А хто-ж його знав, що багацтво мати-ме для його таку гублячу силу! — одказав батько. — В його натура польська. Гроші, панство заворушило в йому польський дух, і згубили й його, й тебе . . . А при бідноті той душок у йому дрімав, як пришиблений, приборканий.

Приїхали вони до дому. На двір повибігали всі сестри, всі обнімали, цілували Ганю, внесли її на руках у хату з великим плачем. З усього села сходились молодиці, котрі знали Ганю ще панною. Всі плакали, всі жалкували за нею.

— А ми, вам Ганю, не радили виходити заміж за пана! — говорили молодиці. — Де вже пак! чужий рід, чужа сторона; все не те, що своє!

Все на світі розвивалось, росло, розцвітало, а Ганя чахла, сохла, вяла, й все поглядала в вікно,

чи не приїде Ясь до неї, чи не навідається, чи не верне їй любови, жизни. Їй здавалось, що вонаб одужала, що до неї вернулася-б одлітаюча жизнь, як би він приїхав до неї, пожалував її.

— Він один вернув би мині здоровля, жизнь! — говорила Ганя. — А як помру, то поховайте мене в саду, під двома черешнями, де я так часто сиділа з ним. Я буду близько од вас; звідтіль видко окономський яр.

Ганя заливалась слізьми; і всі сестри ридали. Мати не одходила од неї й день і ніч.

А милий не вертався, а болізнь росла. Ганя не спала в ночи. Її очи були розкриті; огонь палив її голову, її груди. І здавалось їй усе, що вона бачить цілий ряд багатих світлиць з порозчиняними дверима, з блискучими паркетами, з дзеркалами, канделябрами. В її очах стіни починали ворушитись, світлиці розступались; все хиталось, все трусилось, стеля підіймалась все висче й десь згинула в небесному просторі, а зверху розкрилось синє небо, ясне, блискуче, залите соняшним промінням. По йому літали лісові птиці. Великі світлиці ширшали, довшали, перевертались в Нестеринські яри, тільки гори були вкриті не зеленою травою, а дорогими килимами, шпалєрами, дзеркалами . . .

— Ох! мамо! поприймайте ті килими! І хто їх порозстеляв по горах! — лепетала Ганя серед ночи. — Не хочу я їх, не треба мині їх!

І знов здавалось їй, що вона йде поруч із Ясем по яру, а гори вкриті килимами й шпалєрами все таки встають по обидва боки стінами. Од їх пашить вогнем, пече її тіло. Вона й Ясь ідуть босі по зе-

леній траві, а під ногами сиплються з трави, як роса, золоті іскри, блискучі брилянти, й печуть її в ноги, як огневі іскри. Озирається Ганя на яр, а їй здається, що вона вже бриде по яру, як по воді, в розтопляному золоті. Густе золото обливає їй ноги, хлюпощеться, бризкає, блищить краплями проти сонця, заливає цілий яр, як ставова вода. Її ноги грузнуть, задержуються; їй тяжко ступати, як у прудкій воді на броду. А золото все глибшає, підіймається висче, заливає її й Яся. Вона поглядає на Яся, а в його очи страшні, звірячі, лице його таке зле, червоне, що вона й боїться його, й хапається за його руки, щоб не потонути в тому чудному ставу.

— Господи! як важко брести! коли-б до ставочка! — лепетала Ганя, дивлячись на стелю. — Ой пити, пити хочу! Ясю, голубчику, достань мині водиці!

І здавалось їй, що вона нагнулась над криницею, достала горячими губами води. Коли дивиться, а то не криниця, а дзеркало; в йому вона побачила своє страшне, бліде лице, свої широкі очи. Переляк однімає в неї память, розум. Все завертілось перед її очима, забризкало іскрами, зірками, запашіло вогнем.

Недовго мучилась Ганя; швидко й вмерла. Її поховали, в саду, під черешнями. Сестри обсадили квітками її могилу, а білий цвіт черешні що-року обсіпає з верху землю, під котрою лежить безгрішне тіло. Що-року на проводи збіраються всі дочки отця Федора, всі родичі й ставлять під черешнями панахиду за впокій її душі.

— Чи мало ж вона перемучилась тут на землі? — часто говорила мати.

Серединський витребував до себе сина свого й десь пустився по світу шукати талану, переходячи з економії на економію, як вічний мітичний жид. Малий син умер, а з ним умерла й остання памятка Ганина в його. Нужда знов вернулася до його, протверезила його, прояснила його горду душу.

— І що зо мною діялось? і що зо мною було? — думав він часто, сидячи сам собі на бідній економії. — І що то за буря піднялася в моїй душі? розбила моє щастя, взяла жінку мою, минула, тільки загула, а я знов зостався, як і був. Тільки та буря покинула страшні сліди в моїй душі, поламала, потрощила й мене, й покійну Ганю.

І згадав він, сидячи сиротою ввечері, свою покійну Ганю, її добру, просту душу, її ласкавість; згадав, як вона робила сама, працювала, добре держала дім; згадав її вірну любов, її муки, й явилась, як на долоні, перед ним його провина перед нею, її безвинність.

— Може то було її щастя, що я пішов так у гору! А хиба-ж вони не дали мині щастя! А Зося! Зося! а мої гордощі! вони, вони мене згубили! . . .

І не раз, і не два плакав він по Гані; та не вертається вдруге, що раз потунуло в морі безоднім . . .

Лемішковський помирився з Зосею, котра й потім не переставала тягатись із кавалєрами до сивої коси, тільки нишком од чоловіка. Вона вже боялась його, бо дознала, що тиха вода, а часом великі греблі рве. А Лемішковський тягався од села до села, од

пана до пана по økономіях з сімєю, не дав ради дітям, не дав їм доброго вчення і все виноватив Зосю, що прогайнувала його батьківщину, погубила й його, й дітей . . . І не раз, їдучи коло батьківського грунту, він дивився на батьківську хату, на старий сад, на все добро, де вже панували чужі люде, де похожали ноги чужих дітей, не внуків і правнуків Лемішки.